

Đorđe
Čekrlija

Vladimir
Turjačanin

Srđan
Puhalo

Malima Saletu, Filipu i Ivani

*Monografija **Društvene orijentacije mladih** predstavlja skup rezultata proisteklih iz naučno-istraživačkog projekta "Vrijednosti i vrijednosne orijentacije mladih u RS", koji je sproveden u organizaciji društva psihologa RS, a koji je u potpunosti finansiran od strane Ministarstva za nauku i tehnologiju Vlade Republike Srpske.*

**Đorđe
Čekrlija**

**Vladimir
Turjačanin**

**Srdan
Puhalo**

**DRUŠTVENE ORIJENTACIJE
MLADIH**

Banja Luka, 2004. godine

Đorđe Čekrlija, Vladimir Turjačanin, Srđan Puhalo

Izdavač:

Nacionalni institut za borbu protiv narkomanije

Urednik:

Zorica Đukić

Recenzenti:

dr Panta Kovačević

dr Goran Opačić

Lektor:

Tatjana Čekrlija

Naslovna strana:

Dragana Nišić

Projekat u okviru Društva psihologa RS

SADRŽAJ

PREDGOVOR.....	10
UVOD.....	11
CILJ ISTRAŽIVANJA	14
METOD	14
UZORAK	14
OPIS I TOK ISTRAŽIVANJA	17
INSTRUMENTI	17
VARIJABLE.....	18
METODE OBRADE PODATAKA	20
VRIJEDNOSTI I VRIJEDNOSNE ORIJENTACIJE	21
PRISTUPI PROUČAVANJU VRIJEDNOSTI	24
<i>Antropološko-sociološki pristup: Kluckhohn i Strodtbeck.....</i>	<i>24</i>
<i>Filozofski pristup: Spranger – Allport.....</i>	<i>25</i>
<i>Psihološki pristup: Rokeachevi vrijednosni sistemi.....</i>	<i>26</i>
<i>Novije psihološke teorije: Schwartzova struktura vrijednosti</i>	<i>27</i>
<i>Metodologija istraživanja vrijednosti uz pomoć Rokeach Value Survey (RVS).....</i>	<i>28</i>
EMPIRIJSKA ISTRAŽIVANJA VRIJEDNOSTI U SFRJ I BiH	29
FAKTORSKA STRUKTURA TERMINALNIH VRIJEDNOSTI	32
TERMINALNE VRIJEDNOSTI KOD MLADIH U RS.....	34
PROMJENE U VRIJEDNOSTIMA KOD MLADIH U RS.....	36
VRIJEDNOSTI I SOCIODEMOGRAFSKA OBILJEŽJA	38
KORELACIJE VRIJEDNOSTI SA OSTALIM SKALAMA	40
PRILOZI:	42
IDOLI I UZORI	45
UČENJE PO MODELU	45
UZORI - EMPIRIJSKA ISTRAŽIVANJA	48
REZULTATI I ANALIZA UZORA MLADIH U RS	49
ZAKLJUČNA RAZMATRANJA O IDOLIMA MLADIH	53

RELIGIOZNOST	55
O RELIGIJI I RELIGIOZNOSTI	57
PSIHOLOGIJA I RELIGIJA	60
<i>William James</i>	61
<i>Sigmund Freud</i>	61
<i>Carl Gustav Jung</i>	63
<i>Gordon Allport</i>	66
<i>Victor Frankl</i>	67
<i>Erikh Fromm</i>	68
RAZVOJ ČOVJEKA I RELIGIOZNOST	69
<i>Piagetova teorija razvoja</i>	69
<i>Goldmanova teorija religioznosti</i>	71
<i>Fowlerova teorija religioznosti</i>	72
ISTRAŽIVANJA RELIGIOZNOSTI	73
RELIGIOZNOST SREDNJOŠKOLACA U RS	77
<i>Rezultati i interpretacija</i>	78
<i>Uticaj socio-demografskih karakteristika na religioznost</i>	82
<i>Veze socio-demografskih varijabli i religioznosti</i>	86
FAKTORSKA STUKTURA RELIGIOZNOSTI	86
<i>Veze religioznosti sa lokusiom kontrole, altruizmom i moralnosti</i>	88
ZAKLJUČNA RAZMATRANJA O RELIGIOZNOSTI	89
MORALNOST	92
RAZVOJ MORALNOSTI I MORALNI STADIJI	94
<i>Tumačenje Sigmunda Freuda</i>	95
<i>Piagetovo shvatanje razvoja moralnosti</i>	98
<i>Kohlbergova teorija moralnog razvoja</i>	100
JUGOSLOVENSKA ISTRAŽIVANJA MORALNOSTI	103
<i>Razmatranje amoralnosti kao nezavisnog psihološkog konstrukta</i>	104
<i>Istraživanja Radionice za eksperimentalnu psihologiju ličnosti (REXPLI)</i>	105
REZULTATI ISTRAŽIVANJA MORALNOSTI	107
<i>Uticaj sociodemografskih varijabli na moralnost</i>	108
FAKTORSKA STRUKTURA MORALNOSTI	114
KANONIČKA KORELACIONA ANALIZA MORALNOSTI I RELIGIOZNOSTI	118
ALTRUIZAM.....	124

TEORIJE SOCIJALNE RAZMJENE.....	127
TEORIJE SOCIJALNIH NORMI	128
EVOLUCIONE TEORIJE	129
<i>Zaštita vrste</i>	130
<i>Reciprocitet</i>	131
ISTRAŽIVANJA ALTRUIZMA.....	132
REZULTATI ISTRAŽIVANJA ALTRUIZMA.....	133
FAKTORSKA STRUKTURA ALTRUIZMA.....	140
KANONIČKA KORELACIONA ANALIZA ALTRUIZMA I MORALNOSTI	143
LOKUS KONTROLE	149
POJAM ATRIBUCIJE.....	149
DEFINISANJE LOKUSA KONTROLE.....	151
ISTRAŽIVANJA LOKUSA KONTROLE	153
REZULTATI ISTRAŽIVANJA LOKUSA KONTROLE	154
PROVJERA STRUKTURE LOKUSA KONTROLE	161
KANONIČKA KORELACIONA ANALIZA LOKUSA KONTROLE I MORALNOSTI	163
KONFORMIZAM	169
KANONIČKA KORELACIONA ANALIZA MORALNOSTI I KONFORMIZMA	171
ZAJEDNIČKI PROSTOR ISPITIVANIH KONSTRUKATA	180
ZAKLJUČAK	190
LITERATURA	194

PREDGOVOR

U ovoj monografiji predstavljeni su rezultati naučno istraživačkog projekta Vrijednosti i vrijednosne orijentacije mladih u Republici Srpskoj, koje je sprovedeno periodu od januara do oktobra 2004. godine, u organizaciji Društva psihologa Republike Srpske. Imajući u vidu socijalne uslove u kojima se danas formiraju ličnosti mladih, vrijednosti i ciljeve koji im se postavljaju, kao i mogućnosti koje im se pružaju, jasno je da problem više nego aktuelan. Stoga smo ovim istraživanjem pokušali rasvijetliti neke specifične aspekte, koji su svakako važni faktori u funkcionisanju populacije mladih, a u bližoj ili daljoj perspektivi, opšte populacije jednog društva.

Iako se tema istraživanja odnosi na ispitivanje karakteristika mladih RS, u odnosu na njihove vrijednosne orijentacije, ono se ne bavi samo razmatranjem prirode uticaja pojedinih činilaca na vrijednosti kojima mladi pridaju pažnju. Naime, ovu priliku smo iskoristili i da provjerimo neke hipoteze o međuo odnosu više konstrukata koji se nalaze pod okriljem vrijednosti. Čini nam se da je na taj način, dobijena mogućnost, da se pored direktnog uticaja određenih karakteristika na formiranje vrijednosti, identifikuju i strategije koje bile primjenjive u usmjeravanju mladih ka univerzalnim ljudskim vrijednostima.

Cjelokupno istraživanje je odobreno i finansirano od strane Ministarstva nauke i tehnologije, Vlade Republike Srpske. Stoga želimo da im se posebno zahvalimo. Ne samo zato jer su nam omogućili njegovo sprovođenje, već i zato što je na ovaj način omogućeno i prikupljanje podataka o mladima, koji mogu biti od koristi u razumijevanju ovom subpopulacijom i bavljenju njima.

Autori

UVOD

Ljudsko ponašanje može se posmatrati kao rezultatna međudjelovanja različitog broja faktora. Trajne i trenutne okolnosti, kao karakteristike sredine u kojoj se ponašanje ispoljava, crte ličnosti, društvene norme i standardi, stimulusi koji izazivaju različite oblike ponašanja ili ih modeliraju, svakako su činioci koji se, u nastojanju da se ljudsko ponašanje razumije i objasni, moraju uzeti u obzir. Bez obzira na to koje od ovih determinanti u konkretnoj situaciji imaju najznačajniji uticaj, dva su aspekta ljudskog ponašanja za koja se može reći da se ono bez njih ne može razmatrati. To su motivi, koji predstavljaju polaznu tačku svakog pojedinačnog akta, i efekti ili posljedice koje se preduzetom akcijom nastoje postići. Motivi i efekti ponašanja, jesu pod uticajem velikog broja činilaca, ali ukoliko se oni izostave ljudsko ponašanje je nemoguće korektno i u potpunosti posmatrati i razumjeti.

Motivi predstavljaju težnje da se dostignu određeni ciljevi. Veća motivisanost da se ostvari određeni cilj ukazuje i na pridavanja veće važnosti samog cilja od strane osobe. Drugim riječima, to znači da se svakom stanju stvari koje se nastoji postići pridaje određen značaj. A označavanje nekog cilja kao više ili manje vrijednog i važnog, određuje stepen spremnosti da se uložiti napor u nastojanju da se on ostvari, širu ili užu lepezu različitih akcija koje je čovjek spreman poduzeti da bi stigao do određenog cilja i konačno, odnos prema drugim ljudima i sredini u kojoj se teži datom cilju. Iz toga slijedi da svaki ishod ili stanje koje se javlja kao posljedica nekog ponašanja podliježe evaluaciji.

Sama vrijednost bilo kog ishoda ponašanja može biti određena prema ličnim ili društvenim standardima. Ono što je za pojedinca vrlo važno i čemu on pridaje veliki značaj, za društvenu zajednicu može biti potpuno trivijalno. Stoga je često moguća suprotstavljenost ličnih i opštih društvenih vrijednosti, što može da rezultira konfliktom kod pojedinca, i da vodi ka promjeni ličnih vrijednosti ili kršenju postojećih normi koje karakterišu jedno društvo. Kao opšte društvene vrijednosti najčešće se navode: mir, sloboda, iskrenost i prijateljstvo. Sa druge strane, lične se vrijednosti razlikuju značajno od osobe do osobe, tako da nema nekih posebnih vrijednosti koje se mogu uzeti kao stalne, ali se kao najčešće navođene mogu uzeti: ljubav, porodična sreća, uspjeh i priznanje u društvu, bogatstvo i moć.

Bez obzira na to iz koje se skupine izdvoje pojedinačne vrijednosti, one su pod značajnim uticajem sredine u kojoj se živi i uslova koji tu sredinu karakterišu. To nikako ne znači i istovremeno negiranje osobina ličnosti ili interesovanja pojedinaca. Naprotiv, to znači da se usmjerenost pojedinim vrijednostima u svim situacijama posmatra kroz prizmu društvenih normi jedne društvene zajednice. Tako društveni okvir može da stimuliše jednu grupu vrijednosti, a da istovremeno neke druge smatra nepotrebnim ili čak nepoželjnim. kao primjer se mogu uzeti vrijednosti koje su njegovane u Grčkim polisima Atini i Sparti. Dok su Atinjani prednost davali nauci i ekonomiji, Spartanci su kao najznačajniju vrijednost postavili snagu i vojničke sposobnosti.

Značaj društva i društvenih tokova je nešto što je nezaobilazno pogotovo ukoliko se pogledaju okolnosti u kojima se živi u posljednjih pola vijeka, i posebno proteklih pola godine. Vrlo se često čuje da je sve obezvrijeđeno i da vlada potpuna anarhija u pogledu ošptih vrijednosti koje svaka ljudska zajednica treba da njeguje. Upravo je to i glavni razlog zbog koga su u ovom istraživanju za problem postavljene vrijednosti i vrijednosne orijentacije. Subpopulacija mladih u našoj državi uključuje i one koji se od svoga djetinjstva formiraju pod uticajem normi koje su do izražaja došle u proteklih petnaestak godina, ali i one kojima su duboko urezani standardi postavljeni u periodu koji je tome prethodio. Znači, u okviru jedne grupe postoji velika varijabilnost po pitanju vrijednosti koje se smatraju bitnim. Pored ovog konflikta, naravno, postoji i konflikt onih vrijednosti kojima teže mladi i onih kojima teže odrasli, tj. oni koji jednim društvom upravljaju. Sve to pokazuje potrebu da se problemom vrijednosti mladih ozbiljnije pozabavi, i da se taj problem osmotri iz različitih aspekata.

Pored samih vrijednosti i vrijednosnih orijentacija mladih, u istraživanje su uključeni i neki konstrukti koji su bez daljnjeg u značajnoj vezi sa njima. To su religioznost, moralnost, altruizam i lokus kontrole. Njihov međusobni odnos i ponašanje koje nastaje kao konačna rezultanta daju značajne podatke koji mogu da ukažu šta određuje dominaciju nekih specifičnih vrijednosti, ali i strategije koje se mogu poduzeti u cilju nametanja opštih ljudskih vrijednosti, koje omogućavaju uistovremeno razvoj i pojedinca i društva.

Kao zaključak za uvodni dio u razmatranje vrijednosnih orijentacija mladih i njihov značaj za mladog čovjeka, navešćemo primjer iz ličnog iskustva jednog od autora istraživanja:

"Ono što su meni moji roditelji govori i čemu su me učili, svelo bi se na sljedeće... Samo ti sine uči školu i ispunjavaj svoje obaveze. Biti dobar prema drugima, uredno ispunjavati vlastite zadatke, ne lagati, ne varati i ne kršiti zakon je u stvari osnovno što čovjek treba da zna i da poštuje. Svijet je lijepo mjesto i ljudi su u suštini dobri, tako da ti treba da ispuniš svoje, a ostalo će doći samo od sebe... Kada sam pred kraj osnovne škole počeo viđati glave razbijene samo zbog nečije zabave ili razbijanja tuđih auta i krađe samo radi sticanja nekog imidža, počeo sam polako sumnjati, ali sam se uspio uvjeriti da je to samo dio odrastanja i da su moji roditelji ipak u pravu. Međutim, kad sam se nakon srednje škole, ni kriv ni dužan, našao usred rata koji je odnio previše onih koji su mislili kao i moji roditelji, postao sam siguran u sljedeće: Ili su moji mama i tata živjeli u nekoj potpuno drugoj dimenziji, ili stvari nisu onakve kakvim su ih meni predstavljali. Na žalost, ovo drugo je bilo tačno. Vrijednosti u koje su oni vjerovali i kojima su mene učili isparile su kao i dječije vjerovanje da Deda Mraz postoji."

CILJ ISTRAŽIVANJA

Ovo istraživanje za cilj ima potpunije rasvjetljavanje prirode vrijednosne usmjerenosti mladih. Naime, što je bolje preciznije identifikovanje i poznavanje poželjnih vrijednosti, nastojanje da se one ostvare postaje lakše i uspješnije. Tako bi akcioni (praktični) cilj ovog istraživanja bio identifikovanje preferiranih vrijednosti koje su karakteristične za uzrast u kome se ispitanici nalaze, kao i utvrđivanje odnosa vrijednosnih orijentacija sa nekim važnim sociodemografskim obilježjima pojedinaca. Primjena nalaza istraživanja bi omogućila usmjeravanje edukativnog i vaspitnog procesa u smjeru koji daje potpunije rasvjetljavanje datih vrijednosti (a takođe i eventualno usmjeravanje ka ciljevima koji predstavljaju opšte ljudske vrijednosti). Istovremeno bi se omogućilo utvrđivanje međusobnog uticaja koji različite karakteristike ličnosti ili oblici ponašanja grade sa vrijednostima, što bi olakšalo iznalaženje adekvatnih strategija u razvijanju opštih humanističkih vrijednosti kod mladih.

Teorijski cilj sprovedenog istraživanja bi se ogledao u daljem rasvjetljavanju prirode međuodnosa moralnosti, altruizma, religioznosti i lokusa kontrole.

METOD

UZORAK

Uzorak ispitanika se sastojao od 1200 ispitanika, uz relativno podjednaku polnu zastupljenost. Uzrast ispitanika je obuhvatio učenike 8. i 9. razreda osnovnih škola i 1., 2. i 3. razreda srednjih škola (sa zastupljenosti – po 150 učenika iz 8. i 9. razreda osnovnih i po 300 učenika iz svakog od navedenih razreda srednjih škola). Da bi se dobio što reprezentativniji uzorak mladih u RS, način izbora uzorka je bio slučajni – stratifikovani, tj. na osnovu ukupnog broja škola u pojedinim gradovima slučajnim putem su određene škole i razredi u njima čiji su učenici ušli u sastav uzorka. Struktura uzorka prema sociodemografskim podacima, predstavljena je u tabelama koje slijede.

Tabela br.1: Pol ispitanika

	f	%
muški pol	622	56.8
ženski pol	472	43.1

Tabela br.2: Da li ima braće i sestara

	f	%
da	986	90.0
ne	107	9.8

Tabela br.3: Starost ispitanika

	f	%
14	1	.1
15	14	1.3
16	355	32.4
17	386	35.2
18	273	24.9
19	67	6.1

Tabela br.4: Red rođenja

	f	%
prvorođeno ili jedino dijete u porodici	536	48.9
kasnije rođeno dijete u porodici	554	50.5

Tabela br.5: Da li su živi roditelji

	da li je majka živa		da li je otac živ	
	f	%	f	%
da	1079	98.4	994	90.7
ne	16	1.5	100	9.1

Tabela br.6: Stručna sprema roditelja

	stručna sprema oca		stručna sprema majke	
	f	%	f	%
završena osnovna skola	76	6.9	158	14.4
završena srednja skola	676	61.7	741	67.6
završena visa ili visoka skola	328	29.9	192	17.5

Tabela br. 7: Uspjeh u prethodnom polugodištu

		f	%
loš	(1)	291	26.6
dovoljan	(2)	24	2.2
dobar	(3)	287	26.2
vrlo dobar	(4)	344	31.4
odličan	(5)	147	13.4

Tabela br.8: Nacionalnost roditelja

	f	%
roditelji iste nacije	972	88.7
roditelji različitih nacija	122	11.1
Total	1094	99.8

Tabela br. 9: Nacionalnost rodbine i prijatelja

	Nacionalnost rodbine		Nacionalnost prijatelja	
	f	%	f	%
da	474	43.2	787	71.8
ne	615	56.1	305	27.8
Total	1089	99.4	1092	99.6

OPIS I TOK ISTRAŽIVANJA

Ispitivanje je obavljeno u 10 gradova Republike Srpske: Banja Luka, Prijedor, Srpsko Sarajevo, Trebinje, Doboj, Bijeljina, Gradiška, Srbinje, Ljubinje, Šamac. Sva ispitivanja su bila grupna. Ispitivanje su sproveli trenirani ispitivači koje su činili psiholozi ili apsolventi Odsjeka za psihologiju, sa Filozofskog fakulteta u Banja Luci. Ispitanicima je dato standardno uputstvo za ispunjavanje upitnika i nakon kraćeg upoznavanja sa temom istraživanja i objašnjavanja načina rada, pristupilo se popunjavanju upitničkog materijala. Za popunjavanje upitnika bio je dovoljan jedan školski čas u trajanju od 45 minuta. Ispitanici su dobrovoljno, bez ikakve naknade učestvovali u ispitivanju.

INSTRUMENTI

Ukupna baterija testova, primijenjena u sprovedenom istraživanju, se može grubo podijeliti u dva dijela. Prvi čini set pitanja o sociodemografskim karakteristikama ispitanika (pol ispitanika, uspjeh ispitanika u prethodnom razredu, stepen obrazovanja ispitanikovih roditelja, da li ima braće i sestara, redoslijed rođenja ispitanika, da li su živi roditelji ispitanika, nacionalnost roditelja i nacionalnost prijatelja). Uz to se ovoj skupini pitanja mogu pridodati i dva koja su postavljena nezavisno od svih skala uključenih u bateriju; idol ispitanika i njegova dominantna osobina na osnovu koje se neki model doživljava kao idol.

Drugi dio testovne baterije čini pet skala. To su:

1. Skala RVST (formirana za ovo istraživanje na osnovu Rokeach Value Survey - RVS) koju čini skup od 18 vrijednosnih orijentacija. U našem istraživanju mi smo se odlučili za korištenje isključivo upitnika terminalnih vrijednosti, i to u formi vrijednosnih ajtema sa ponuđenim skalama procjene slaganja od 1 do 5. Svaka orijentacija se tiče vrednovanja bitnih stvari u životu, od materijalnih vrijednosti i nastojanja da se one dostignu, do drugih koja se odnosi na univerzalne ljudske vrijednosti.

2. Skala R formirana je za potrebe ovog istraživanja i namijenjena je mjerenju stepena religioznosti. Sastoji se od 17 čestica Likertovog tipa. Stepenslaganja sa svakom pojedinačnom stavkom ispitanici izražavaju na petostepenoj skali, gdje broj 5 znači potpuno tačno, a broj 1 potpuno netačno.

Pri prvoj primjeni skale, njena utvrđena pouzdanost je $\alpha=.849$ i standardizovani $\alpha=.856$.

3. Skala SEG- 8, namijenjena mjerenju moralnosti (Ignjatović i sar, 1985). Skala je u S-R formatu i ima 12 stimulus situacija sa 9 reakcija, čijim se kombinovanjem konačno dobija 36 odgovora. Odgovori ponuđeni na svako pitanje su prilagođeni Thurstonovom modelu. Pouzdanost skale izražena je Cronbachovim koeficijentom iznosi $\alpha=.873$ i standardizovani $\alpha=.875$.

4. Skala ALZAM, kojom je mjeren altruizam, se sastoji od 23 stavke koje su isprobavane u ranijim istraživanjima, gdje se altruizam tretirao kraćim upitnicima, između 10 i 15 čestica. Skala je Likertovog tipa i stepen slaganja sa ajtemima se izražava preko skale čije se vejdnost kreću od 1 do 5 (1-potpuno netačno, 5-potpuno tačno). Za utvrđivanj pouzdanosti skale je korišten Cronbachov koeficijent koji iznosi, $\alpha=.842$ i standardizovani $\alpha=.846$.

5. Posljednja skala, kojom je mjeren lokus kontrole se sastoji od 17 stavki. U stvari, radi se o subskali koja je sadržana u skali OPBLK, namijenjenoj mjerenju opšteg samopouzdanja i koja u ukupno broji 43 ajtema. Iako samopouzdanje predstavlja vrlo bitan faktor u formiranju i ispoljavanju osobina i ponašanja koje su predmet primarnog interesovanja u ovom istraživanju, nismo bili u prilici dodatno opterećivati ispitanike preglomaznom upitničkom baterijom. Osim toga, postojala je i opasnost od beskonačnog proširivanja polja interesovanja, tako da je konačnoj bateriji testova pridodata samo skala lokusa kontrole. Skala je u Likertovom obliku. Na tvrdnje su ponuđeni petostepeni odgovori koji se kreću od 1 - potpuno netačno, do 5 - potpuno tačno. Na osnovu Cronbachovog koeficijenta je utvrđena pouzdanost koja iznosi: $\alpha=.745$ i standardizovani $\alpha=.727$.

VARIJABLE

Kako je već navedeno varijable se mogu svrstati u dvije skupine. Prvi set čine sociodemografske varijable. Radi se o diskretnim, varijablama. Sa obzirom na to da se vrijednosti ovih varijablama utvrđuju od strane samih ispitanika u toku istraživanja, radi se o registrovanim varijablama. Ovaj skup varijabli je planiran da bude postavljen u poziciju prediktora da bi se utvrdila njihova eventualna vrijednost u donošenja relevantnih zaključaka o religioznosti, altruizmu, vrijednostima i vrijednosnim orijentacijama kod mladih.

Stoga bi se ovaj skup mogao označiti skupom nezavisnih varijabli. To su:

1. pol ispitanika; varijabla operacionalno definisana sama po sebi u dvije kategorije.
2. uspjeh ispitanika u prethodnom razredu; varijabla operacionalno definisana preko školskih ocjena
3. stepen obrazovanja majke ispitanika; operacionalno definisana u tri kategorije:
 - a) završena osnovna škola (i niže)
 - b) završena srednja škola
 - c) završena viša ili visoka škola (i više)
4. stepen obrazovanja oca ispitanika; operacionalno definisana u tri kategorije:
 - a) završena osnovna škola (i niže)
 - b) završena srednja škola
 - c) završena viša ili visoka škola (i više)
5. ima/nema braće i sestara; operacionalno definisana u dvije kategorije:
 - a) nema braće i sestara
 - b) ima braće i sestara
6. redoslijed rođenja ispitanika; operacionalno definisana u dvije kategorije:
 - a) prvorodeno dijete ili jedinac
 - b) kasnijerodeno dijete
7. da li je živa majka ispitanika; operacionalno definisana u dvije kategorije:
 - a) da
 - b) ne
8. da li je živ otac ispitanika; operacionalno definisana u dvije kategorije:
 - a) da
 - b) ne
9. nacionalnost roditelja; operacionalno definisana u dvije kategorije:
 - a) nacionalno miješani brak
 - b) brak pripadnika iste nacije

10. nacionalnost prijatelja; operacionalno definisana u dvije kategorije:

- a) ima prijatelje druge nacionalnosti
- b) nema prijatelje druge nacionalnosti

Pored ovih, tu je još i varijabla koja se odnosi na idole mladih, gdje se validnim odgovorom smatra navođenje bilo koje osobe iz javnog života, bez obzira na sferu kojoj pripada.

U sastav drugog skupa varijabli ušle su varijable koje predstavljaju skorove na pojedinim skalama (religioznost, vrijednosti kod mladih, vrijednosne orijentacije, altruizam, lokus kontrole i moralnost), tako da spadaju u numeričke registrovane varijable. Skorovi na skalama, navedenim pod rednim brojem od 1 do 4, su jednostavno izraženi aritmetičkim sredinama, dok su vrijednosne orijentacije izražene skorovima ispitanika na dva iz upitnika ekstrahovana faktora.

- 1. stepen religioznosti - izražena skorom na 15-ajtemskoj skali R
- 2. stepen izraženosti altruizma - izražena skorom na 23-ajtemskoj skali ALPO
- 3. lokus kontrole - izražena skorom na 17-ajtemskoj subskali LK
- 4. stepen moralnosti - izražena skorom na 36 ajtemskoj skali SEG
- 5. vrijednosne orijentacije mladih - izražene skorovima na dva faktora; faktora prosocijalne orijentacije i faktora individualističke orijentacije.

METODE OBRADE PODATAKA

Statistička obrada podataka je izvršena uz pomoć Statističkih programa SPSS for Windows 10.0 i Statistica for Windows 6.0. Pri tome su korišteni sljedeći statistički postupci: frekvencijska analiza, korelaciona analiza, K-S test, t-test, jednosmjerna analiza varijanse, faktorska analiza i kanonička korelaciona analiza.

VRIJEDNOSTI I VRIJEDNOSNE ORIJENTACIJE

Vrijednosti su, zajedno sa vrijednosnim orijentacijama, pojmovi koji su se uvijek nalazili među najšire shvatanim i razmatranim u socijalnim naukama. Njima su se bavili filozofi, antropolozi, sociolozi, politikolozi, kao i psiholozi, a samim tim i definicije pojmova dosta variraju u zavisnosti od toga ko ih je sačinio. Pitanja koja se postavljaju u vezi vrijednosti su brojna. Kako se vrijednosti razlikuju od srodnih pojmova kao što su crte ličnosti, motivi, ciljevi i sličnih? Da li se vrijednosti nalaze u individui ili u društvu? Kakva je veza između vrijednosti i ponašanja? Jedna od stvari koje su nam se činile najbitnijim za izbor upravo vrijednosti i vrijednosnih orijentacija za istraživanje jeste činjenica da su one tačka u kojoj se najjasnije ukrštaju psihološko i socijalno, vodeći osobu ka formiranju ličnog i socijalnog identiteta.

Sa sociološke strane gledano, vrijednosti bi se mogle definisati kao društveni propisi, ideali i moralne norme koje su karakteristične za određene socijalne grupe i sisteme (npr. Weberovo određenje protestantske etike i duha kapitalizma dočarava takvu sociološku definiciju društvenih vrijednosti). Ali, mi nećemo ulaziti u razmatranja socioloških definicija, već ćemo se prije svega baviti psihološkim određenjima vrijednosti. Najopštija psihološka definicija *vrijednosti* koje ćemo se mi držati, jeste da su to relativno stabilne opšte psihičke dispozicije nastale kombinovanim dejstvom kognitivno-emocionalnog razvoja, individualnih crta ličnosti i interakcije sa socijalnim okruženjem, a koje usmjeravaju naše djelovanje ka nekim ciljevima u životu koji nam se čine poželjnima i kojima težimo svojim postupcima. Vrijednosti imaju dinamički karakter, tj. imaju motivaciono dejstvo na čovjekovo ponašanje, ali one nisu nepromjenjive. To što tvrdimo da su *relativno stabilne* znači da su podložne promjeni tokom vremena, bilo kao posljedica individualne intrapsihičke rekonstrukcije, bilo kao posljedica društvenih promjena. Takođe, vrijednosti nisu vezane za specifične situacije u čovjekovom okruženju, nego ih prevazilaze i generalizuju se na čitav niz situacija.

Šta je to što određuje čovjekove vrijednosti i vrijednosne orijentacije? Postoji opši konsenzus među psiholozima da su vrijednosti rezultat socijalnog učenja koje je u velikoj mjeri posredovano različitim kulturnim, društvenim, istorijskim, religijskim, ideološkim ili aktuelnim socijalnim medijatorima. Allport (1969) je smatrao da istorijski faktori čine najširu osnovu na kojoj se

formiraju vrijednosti, sužavajući se naknadno sve do najužih ličnosnih činilaca. Prema njemu, između ove dvije grupe faktora umeću se sociokulturni i situacioni faktori formiranja vrijednosti.

Izvor čovjekovih vrijednosti u najvećoj mjeri jeste društvo, i budući da se formiraju putem socijalnog učenja, vrijednosti nam vjerno dočaravaju kakve to ciljeve neko društvo smatra vrijednim. Ne moramo ovdje navoditi kojim sve to mehanizmima socijalnog učenja društvo utiče na formiranje vrijednosti kod pojedinaca, ali možemo reći da se vrijednosti jednog društva prenose na pojedinca putem svih socijalnih tvorevina, počevši od porodice i vršnjačke grupe, preko obrazovnih i ekonomskih institucija, pa do jezika, medija i produkta kulture. Vrijednosti imaju, po Havelki (1995) dvostruku funkcionalnost. S jedne strane one zadovoljavaju društvene potrebe kroz postavljanje poželjnih ciljeva za pojedinca, a, s druge strane, omogućavaju osobi da formira lični socijalni identitet kroz uklapanje u društvo i osjećanja aktivizma, prihvaćenosti i zaštićenosti.

Često se u razmatranju vrijednosti zaboravljaju neki osnovni psihički mehanizmi koji imaju značajan uticaj na razvoj ličnosti uopšte. U adolescentskom periodu mladi ljudi razvijaju autonomiju u svim aspektima života, pa tako i u pogledu ličnih vrijednosti. Dosta toga se može objasniti upravo razvojem kognitivnih operacija u tom periodu života. Kako adolescent stiče sposobnosti hipotetičkog mišljenja tako se na sve sofisticiraniji način interesuje za ideološka, filozofska i moralna pitanja. Takođe, čini se da razvoj autonomnih vrijednosnih sistema biva potpomognut razvojem emocionalne i ponašajne nezavisnosti mladih ljudi, a to potvrđuju i neka istraživanja (Steinberg and Silverberg, 1986). Sa odrastanjem mladi ljudi uočavaju kako njihovi roditelji nisu omnipotentna bića i postepeno se distanciraju od njihovih vrijednosti, odnosno razvijaju autonomne sisteme vrijednosti. Dalje, u tijesnoj vezi sa sistemom vrijednosti stoje i crte ličnosti, npr. ambicioznost, motiv postignuća ili altruizam (malo kasnije ćemo prodiskutovati veze i razlike između pojmova vrijednosti i crta ličnosti).

Vrijednosne orijentacije su pojam koji se takođe dosta koristi, nekad kao sinonim, a nekad kao drugačije određen, i teško je precizno definisati u čemu se razlikuje od vrijednosti, ali može se reći da su vrijednosne orijentacije nešto uopštenije dispozicije od vrijednosti, i da se vrijednosti mogu kombinovati i organizovati tako da čine sisteme vrijednosti, odnosno vrijednosne orijentacije.

Postoji dosta drugih termina koji su, takođe, srodni pojmu vrijednost, kao što su: crte ličnosti, motivi, stavovi ili uvjerenja. *Crte ličnosti* imaju dispozicioni karakter, ali smatramo ih drugačijim u tom smislu što se nalaze dublje u strukturi ličnosti i nisu toliko specifične i vezane za određene objekte u okruženju. *Motivi* su, onako kako su definisani u većini teorija, različiti utoliko što, za razliku od vrijednosti, ne moraju biti svjesni, dok je čovjek uvijek veoma svjestan svojih vrijednosti. *Stavovi* su u pravilu dosta specifičniji od vrijednosti, imaju izraženiji objekat prema kome su usmjereni, i samim tim imaju jaču konativnu komponentu (bliži su djelovanju od vrijednosti). Iz vrijednosti proizilazi izvjestan broj konkretnijih stavova. *Uvjerenja* su termin koji se dosta često koristi u psihologiji, i ako ga definišemo kao sistem vjerovanja u određena saznanja, vidimo da razlika leži u tome da uvjerenja imaju izrazito kognitivni karakter, i da ne moraju imati evaluativnu crtu, niti da vode naše ponašanje ka tom cilju.

Treba reći i da formiranje vrijednosti nije jednosmjernan proces u kojem osoba samo prima uticaje svog socijalnog okruženja, nego može i da aktivno učestvuje u mijenjanju društvenih normi i vrijednosti. Nije se rijetko dešavalo da u dužem ili kraćem vremenskom periodu jedna osoba ili grupa ljudi realizuje promjene u ideološkim, normativnim i vrijednosnim sistemima čitavih društava kroz lični angažman, a primjere možemo vidjeti u religijskim, političkim ili revolucionarnim pokretima i promjenama. Ipak, kao što se vidi, mi se ne zalažemo za određenje vrijednosti koje ih redukuje isključivo na individualne crte, već se uzima u obzir i njihova ključna karakteristika koja potiče iz društva, a koja govori šta je dobro, ispravno i poželjno.

Za nas je u ovom trenutku značajno i da znamo u kakvim društvenim uslovima se nalaze mladi u Republici Srpskoj u trenutku kad obavljamo istraživanje. Prije rata, BiH se nalazila u okviru SFRJ i čitavo društvo je forsiralo određenu vrstu vrijednosti koje su izvirale iz ideološkog opredjeljenja tadašnje države - socijalističke, kolektivističke i samoupravne vrijednosti. U međuvremenu se dosta toga promijenilo. Društvena klima u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini (i Republici Srpskoj) je takva da ne budi preveliki optimizam ni u jednom pogledu. Nekadašnja zajednička država BiH i sve njene institucije su razorene krvavim ratom, a ekonomija je u posljednjih petnaest godina u katastrofalnom stanju. U čitavoj državi vlada veoma visoka stopa nezaposlenosti, dok ni osnovna ljudska prava nisu zagarantovana uprkos tome što se na pojavnom nivou međunarodna zajednica i domaće vlasti više godina

zalažu za to. Jasno je, znači, da opšta atmosfera u društvu nije svijetla, a zanimljivo je ustanoviti kako se ta situacija reflektuje na mlade koji odrastaju u takvom društvu.

U nastavku ćemo vidjeti neke od načina kako su različiti autori sa različitih stanovišta pristupili istraživanju problema vrijednosti i vrijednosnih orijentacija, a koje smo smatrali bitnim za našu studiju. Takođe, vidjećemo i kroz empirijske podatke, kakve su vrijednosti i vrijednosne orijentacije mladih u Republici Srpskoj danas i kakve su u poređenju sa nalazima nekih ranijih istraživanja.

PRISTUPI PROUČAVANJU VRIJEDNOSTI

Antropološko-sociološki pristup: Kluckhohn i Strodtbeck

Kluckhohn i Strodtbeck (1961), sa stanovišta antropologije i sociologije, razvijaju sistem za opisivanje vrijednosti unutar i između društava. Oni taj sistem nazivaju vrijednosnim orijentacijama, i definišu ih kao ljudska uvjerenja o tome čemu treba težiti. Oni nalaze dimenzije koje sačinjavaju vrijednosti u svakom društvu, koje nalazimo putem pet ključnih pitanja:

1. Kakav je čovjekov karakter? (Da li je dobar, loš, zao, mješovit ili neutralan? Da li je nepromjenjiv ili se može mijenjati?)
2. Kakva je veza između čovjeka i prirode? (Da li je potčinjen, da li dominira, ili je u harmoniji sa prirodom?)
3. Gdje je vremenski fokus čovjekovog života? (prošlost, sadašnjost ili budućnost?)
4. Koji je model čovjekovog djelovanja? (biti - spontano izražavanje impulsa i želja; raditi - obavljati stvari; ili postajati, razvoj sopstvene ličnosti?)
5. Kakav je model čovjekovog odnosa prema drugim ljudima? (hijerarhijski, paralelan (u grupama), ili individualan?)

Autori tvrde da većina ljudi u većini društava ima samo jedan odgovor na svako od ovih pitanja. Npr. oni postuliraju da su dominantne vrijednosti u američkom društvu 1961. godine sljedeće: 1. čovjek je zao po prirodi, ali popravljiv; 2. čovjek može (i treba) da kontroliše i gospodari prirodom; 3. čovjekov fokus treba biti budućnost; 4. raditi; 5. individualizam. Oni nalaze da

među različitim etničkim grupama, društvenim klasama, čak i raznim regionima SAD, postoje različite vrijednosne orijentacije, koje se čak mogu mijenjati i kroz vrijeme. Za svako društvo postoje određena grupa centralnih vrijednosti koje su međusobno povezane u sistem koji određuje šta je dobar i poželjan način života.

Filozofski pristup: Spranger – Allport

Jedna od najpoznatijih tehnika za mjerenje vrijednosti je razvijena od strane Allporta i saradnika (Allport, Vernon & Lindzey, 1960), a bazirana je na teorijskim razmatranjima vrijednosti koje je načinio njemački filozof Spranger (1928). Spranger je smatrao da se sve ljudske vrijednosti mogu klasifikovati u šest osnovnih kategorija, odnosno, može se reći da on pravi tipologiju ljudi prema tome kojoj vrijednosnoj orijentaciji dominantno pripadaju:

1. Teorijski tip vrednuje istinu, saznanje - teži empirijskom, racionalnom saznanju, i može se reći da je strogo naučni tip.
2. Ekonomski tip vrednuje korist - njeguje dominantno ono što može da donese korist na neki način, najbolje ga oslikava moderni poslovni tip čovjeka.
3. Estetski tip vrednuje harmoniju, sklad - teži onom što je lijepo i skladno prije nego bilo čemu drugo, pa može da bude umjetnik.
4. Socijalni tip vrednuje altruističnu ljubav – za njega je osnovna orijentacija ka odnosima sa drugim ljudima, altruističan je i empatičan, može se reći da se ogleda u pomagačkim aktivnostima.
5. Politički tip vrednuje moć – interesuje se za vlast ili bilo kakav drugi oblik moći, klasičan političar.
6. Religijski tip vrednuje jedinstvo – interesuje se prvenstveno za mistično i religiozno, za ostvarenje božanskog jedinstva.

Allport je, na osnovu ovih Sprangerovih zamisli, uradio studiju vrijednosti na taj način što je pravio profile prosječnih skorova na navedenim vrijednostima za četiri grupe ženskih ispitanika: nastavnice za osoblje mirovnih misija, studentkinje ekonomije i administracije, učenice medicinske škole i studentkinje koledža. Mada je našao da su nastavnička zanimanja imala povišenja profila na teorijskoj orijentaciji, a studentkinje ekonomije i administracije na ekonomskoj i političkoj, ostaje nejasno kako to da su nastavnice osoblja za mirovne misije imale najviše skorove na estetskoj, a

učenice medicinske škole na religijskoj orijentaciji? Takođe, problem ovakve kategorizacije je taj da su svi navedeni tipovi pozitivni i prilično idealistički, tj. da se forsira najbolje od ljudskih vrijednosti.

Psihološki pristup: Rokeachevi vrijednosni sistemi

Za razliku od prethodnih antropoloških i filozofskih teorijskih polazišta za razmatranja vrijednosti, Rokeach (1973) pravi klasifikaciju vrijednosti po empirijskim principima. On nalazi da postoje dvije osnovne funkcije vrijednosti: 1. funkcija usmjeravanja čovjeka ka poželjnim i vrijednim ciljevima, i 2. funkcija motivacije čovjeka za određene aktivnosti. U skladu s tim, on pravi listu od osamnaest terminalnih i osamnaest instrumentalnih vrijednosti. Terminalne vrijednosti se definišu kao “poželjna stanja stvari”, i čine ih sljedeći ciljevi: udoban život, uzbudljiv i aktivan život, osjećaj doprinosa nečemu, mir u svijetu, ljepota, jednakost, porodična sigurnost, sloboda, lična sreća, unutrašnja smirenost, ljubav, nacionalna sigurnost, lično zadovoljstvo, spasenje duše, samopoštovanje, uspjeh i priznanje u društvu, iskreno prijateljstvo, mudrost.

Instrumentalne vrijednosti su načini na koji se dostižu terminalne vrijednosti, i to su sljedeći atributi, odnosno poželjni načini ponašanja koji dovode do krajnjih poželjnih životnih vrijednosti: ambiciozan, slobodouman, sposoban, radostan, čist, hrabar, tolerantan, uslužan, pošten, kreativan, samostalan, inteligentan, logičan, srdačan, poslušan, uglađen, disciplinovan, odgovoran.

Ovaj spisak vrijednosti čini ujedno i instrument njihovog mjerenja - Rokeach Value Survey (RVS). Naime, Rokeach je zamislio ispitivanje tako da ispitanicima se daju kartice sa ispisanim vrijednostima i od njih se traži (za svaku grupu vrijednosti ponaosob) da ih rangiraju od 1 do 18.

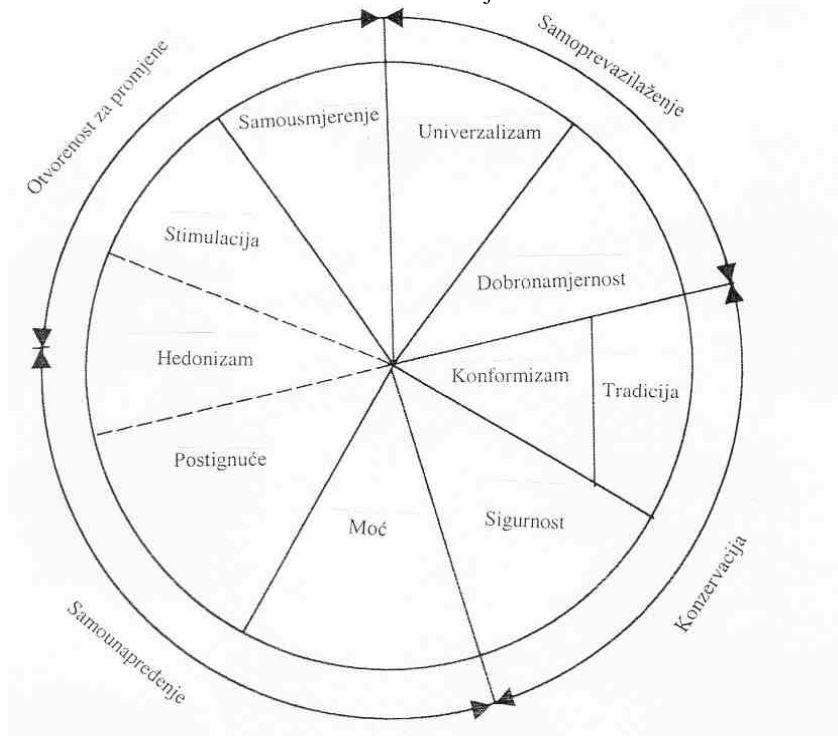
Jedan od razloga zbog čega smo se u našem radu odlučili za korištenje Rokeachove liste terminalnih vrijednosti, jeste zbog toga što je Rokeacheve studije poslužile kao izvor za najveći broj istraživanja, a tako i zbog koherentnosti i psihometrijske dokazanosti upitnika u svijetu (Kelly, 1990). Druga činjenica koja je vodila naše opredjeljenje za ovaj instrument, bio je njegovo korištenje (npr. Milosavljević, 2000) u prethodnom periodu na području na kojem i mi sprovodimo istraživanje - u Republici Srpskoj.

Novije psihološke teorije: Schwartzova struktura vrijednosti

Pokrenut željom da proširi studije vrijednosti i vrijednosnih orijentacija u psihološkom smislu, Schwartz (1992) kreira teoriju kojom pokušava da objasni veze između sociodemografskih karakteristika i vrijednosnih prioriteta, zatim veze između vrijednosti i ponašanja i, na kraju, teži otkrivanju međukulturalnih razlika u prioritetima vrijednosti.

Schwartz, na osnovu svojih zaključaka kreira tipologiju sa 10 vrijednosnih orijentacija na osnovu cilja i funkcije koju imaju: *samousmjeravanje, stimulacija, hedonizam, postignuće, moć, sigurnost, konformizam, tradicija, dobronamjernost* i *univezalizam*. Ovih 10 vrijednosnih orijentacija, odnosno 10 tipova vrijednosti, su indikatori koji su ustvari sastavljeni od pojedinačnih vrijednosti. Autor kreira model vrijednosti koji smješta u dvodimenzionalni sistem, čije su dimenzije *otvorenost za promjene* *asuprot konzervaciji* i *samounapređenje* *nasuprot samoprevazilaženju*.

Grafik br.1: Schwartzov dvodimenzionalni model vrijednosti

Dimenzija *otvorenost za promjene nasuprot konzervaciji* okuplja s jedne strane vrijednosti koje pokreću ljude da slijede sopstvene intelektualne i emocionalne interese koji često idu nepredvidljivim i nesigurnim tokovima (pol *otvorenost za promjene*), dok se na suprotnoj strani nalaze vrijednosti koje teže očuvanju aktuelnog stanja, a koje omogućavaju predvidljivost i sigurnost (pol *konzervacija*).

Dimenzija *samounapređenje nasuprot samoprevazilaženja* na jednom polu grupiše vrijednosti koje su motivisane unapređenjem ličnog interesa (pol *samounapređenje*), a s druge strane je grupa vrijednosti kroz koje se lični interesi prevazilaze i zalaže se za dobrobit drugih ljudi, bliskih i dalekih, kao i same prirode (pol *samoprevazilaženje*).

Metod utvrđivanja strukture vrijednosti operacionalizovan je kroz Schwartz Value Survey, upitnik o vrijednostima u koji je uvršteno 57 vrijednosti za koje se pretpostavlja da pokrivaju, ako ne sve onda barem većinu univerzalnih ljudskih vrijednosti, koje se procijenjuju na 9-stepenim skalama.

Metodologija istraživanja vrijednosti uz pomoć Rokeach Value Survey (RVS)

Rokeachev metod ispitivanja vrijednosti uz pomoć RVS upitnika je dosta korišten u empirijskim studijama (Braithwaite and Law, 1985) i čini se da je jedan od najraširenijih metoda za ispitivanje vrijednosti uopšte. Sam upitnik može da se koristi na više načina:

a) analiza strukture skala terminalnih i instrumentalnih vrijednosti na već spomenuti način koji je koristio sam Rokeach, gdje ispitanik rangira dvije grupe kartica (odnosno dvije grupe vrijednosti) od 1 do 18, i nakon toga se računaju prosječni rangovi vrijednosti za sve ispitanike (slično, ali u formi upitnika je radio Milosavljević, 2000);

b) analiza subskala terminalnih i instrumentalnih vrijednosti kroz grupisanje ličnih, socijalnih, moralnih ili kompetencijskih vrijednosti (npr. Weber, 1993);

c) analiza pojedinačnih stavki vrijednosnih skala (npr. Arizmendi et al, 1985).

Svaki od navedenih metoda ima svoje prednosti i nedostatke, zato ćemo se potruditi da ispitamo sve mogućnosti i upotrijebimo neke od navedenih

metodoloških postupaka.

U našem istraživanju mi smo se odlučili za korištenje isključivo upitnika terminalnih vrijednosti, i to u formi vrijednosnih ajtema sa ponuđenim skalama procjene slaganja od 1 do 5. Iako postoje suprotstavljena mišljenja o tome koji je postupak bolji (Debats & Bartelds, 1996; Miethé, 1985), mi smo se za ovakav pristup odlučili iz više razloga:

1. Upitnik je redukovan samo na terminalne vrijednosti jer drugu grupu ajtema, onako kako je formulisana, ne bismo mogli nazvati vrijednostima u pravom smislu te riječi, nego prije atributima i poželjnim načinima ponašanja;

2. U probnom ispitivanju je ustanovljeno da je ispitanicima teško da u upitničkoj formi rangiraju 18 vrijednosti tako što će upisivati rang pored ponuđenih vrijednosti, a neki nisu mogli uopšte da to obave na valjan način;

3. Skale procjene omogućavaju da ispitanik ocijeni podjednako vrijednosti koje mu jednako znače u životu;

4. Skale procjene za svaku ponuđenu vrijednost pružaju nam mogućnosti za naprednije statističke analize.

EMPIRIJSKA ISTRAŽIVANJA VRIJEDNOSTI U SFRJ i BiH

Empirijska istraživanja vrijednosti i vrijednosnih orijentacija su se radila u bivšoj Jugoslaviji u najvećoj mjeri od početka sedamdesetih godina dvadesetog vijeka. Istraživanja koja ovdje navodimo rađena su na različitim područjima i sa različitim instrumentima, ali smatrali smo da će biti korisno, poređenja radi, da prikazemo neka od interesantnijih. Jedno od najuticajnijih istraživanja obavili su Rot i Havelka 1973. godine na području uže Srbije (Rot i Havelka, 1973). Oni su ispitivali raširenost četiri vrste vrijednosti iskazane kroz bipolarne dimenzije kod srednjoškolske omladine: kapitalizam nasuprot socijalizma, demokratija nasuprot autokratije, ravnopravnost nasuprot neravnopravnosti polova i religioznost nasuprot areligioznosti. Našli su da su kod mladih u to vrijeme bile raširene vrijednosti: areligioznost, ravnopravnost polova, socijalizam i demokratija. Ukratko, dominantno su bile zastupljene vrijednosti koje su bile i sistemski društveno promovisane. Oni su ispitivali i sedam vrijednosnih orijentacija, koje su nazivali opštim načinima življenja, i

našli su da su kod mladih zastupljene sljedeće vrijednosne orijentacije: djelatna, kognitivna, altruistička i hedonistička; dok su u manjoj mjeri zastupljene ekonomsko-utilitaristička, orijentacija na moć i estetska vrijednosna orijentacija.

Autor koji se takođe bavio istraživanjem vrijednosti kod mladih u Srbiji tokom dužeg perioda bio je Pantić (Pantić, 1981 i 1990). On u osnovnoj studiji iz 1981. godine na uzorku od 1800 mladih u Srbiji ispituje rasprostranjenost 21 vrijednosne orijentacije, nalazi veliku raširenost prosistemskih (socijalističkih) vrijednosti i faktorskom analizom dolazi do četiri primarna faktora koja objašnjavaju najveći procenat varijanse rezultata: "samoupravni aktivizam", "samoupravna tolerantnost", "asketski egalitarizam" i "nerepresivna nasuprot represivnoj orijentaciji". U replikaciji prvobitne studije (Pantić, 1990), autor nalazi da se smanjio broj pristalica samoupravne orijentacije, kolektivizma, egalitarizma i solidarnosti, a da se povećao procenat religiozno orijentisanih i, što je najupadljivije, drastično je povećan procenat mladih anomične orijentacije (odnosno bez jasnih orijentacija i ciljeva). Ova promjena u orijentacijama i konfuzija vrijednosti objašnjena je drastičnim promjenama u strukturi društva, odnosno, kasnije i kompletnom destrukcijom socijalnih normi i vrijednosti, što se odrazilo i kroz vrijednosti mladih.

Kuzmanović radi istraživanje vrijednosnih orijentacija kod mladih u Srbiji 1994. godine i pravi poređenje sa sličnim istraživanjem rađenim 1988. godine (Kuzmanović, 1995). Devet bipolarnih dimenzija, odnosno vrijednosnih orijentacija, ispitivanih u istraživanju bile su: orijentacija ka društvenoj - privatnoj svojini, zatvorenost - otvorenost prema svijetu, religioznost - nereligioznost, egalitarizam - neegalitarizam, konformistička - nekonformistička orijentacija, autoritarnost - neautoritarnost, neravnopravnost - ravnopravnost polova, opšti pasivizam - aktivizam i društveni aktivizam - pasivizam. Autor nalazi da su se najviše promijenile vrijednosne orijentacije sa ideološkim pečatom: mladi 1994. godine daju prednost privatnoj svojini i više imaju religioznu orijentaciju. S druge strane, autor navodi da ono što ostaje stabilno u oba istraživanja, jeste faktorska struktura, odnosno izvjesne orijentacije se se grupišu u karakteristične skupove.

U istraživanju rađenom 1999. godine (Milosavljević, 2000) koristeći Rokeachev upitnik i sličnu metodologiju rangiranja vrijednosti na uzorku od 1479 mladih 10-19 godina, na području Republike Srpske, autor nalazi sljedeće rang liste vrijednosti:

- *terminalne vrijednosti*: 1. mir u svijetu, 2. sloboda, 3. sreća, 4. porodična sigurnost, 5. udoban život, 6. iskreno prijateljstvo, 7. uzbudljiv život, 8. jednakost, 9. nacionalna sigurnost, 10. svijet ljepote, 11. osjećaj ispunjenja, 12. zrela ljubav, 13. zadovoljstvo, 14. samopoštovanje, 15. mudrost, 16. unutrašnja harmonija, 17. spasenje, i 18. društveno priznanje.

- *instrumentalne vrijednosti*: 1. pošten, 2. sposoban, 3. radostan, 4. hrabar, 5. inteligentan, 6. odgovoran, 7. čist, 8. ambiciozan, 9. tolerantan, 10. srdačan, 11. slobodouman, 12. samostalan, 13. kreativan, 14. poslušan, 15. samodisciplinovan, 16. uglađen, 17. uslužan, i 18. logičan.

Radeći sličnom tehnikom ali unekoliko izmijenjenom listom vrijednosti Milosavljević (Savić, Milosavljević i drugi, 2002) nalazi, takođe u Republici Srpskoj na uzorku mladih 17-18 godina, da je rang lista vrijednosti kod mladih sljedeća: 1. zdravlje, 2. sloboda, 3. mir, 4. prijateljstvo, 5. ljubav, 6. istina, 7. iskrenost, 8. poštovanje, 9. nenasilje, 10. znanje, 11. ispravno djelovanje, 12. rad, 13. hrana, 14. novac, 15. ljepota, i 16. imetak.

FAKTORSKA STRUKTURA TERMINALNIH VRIJEDNOSTI

Grafikon 2: Scree grafikon

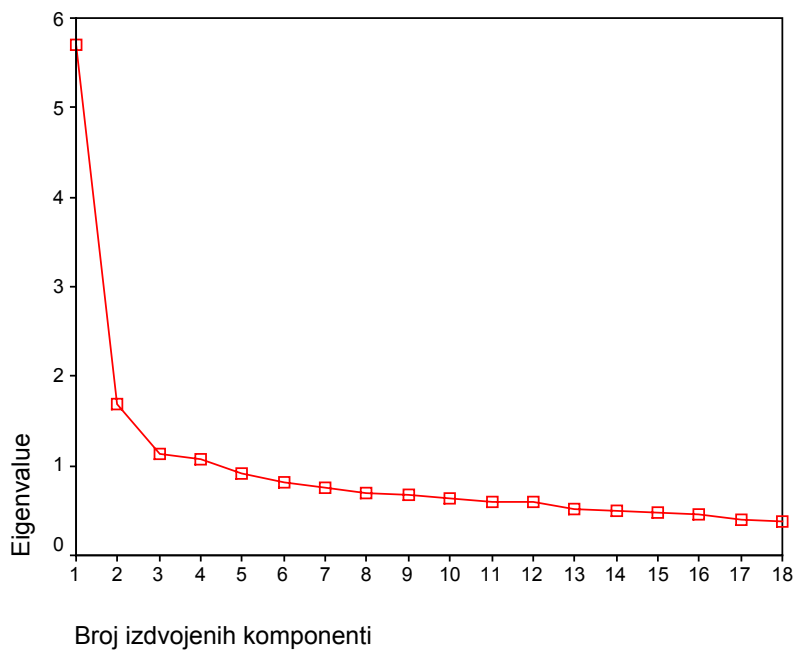

Tabela 10: procenat varijanse objašnjene faktorima

faktor	% Varijanse	% kumulativne varijanse
I	23.792	23.792
II	17.288	41.080

Tabela 11: Izvod iz faktorske matrice

	I	II
sloboda	.714	
porodicna sigurnost	.708	
mir u svijetu	.689	
iskreno prijateljstvo	.679	
unutrašnja smirenost	.594	
jednakost	.576	
ljubav	.575	
samopoštovanje	.558	
spasenje duše	.480	
nacionalna sigurnost	.467	
osjećaj doprinosa necemu	.464	
licno zadovoljstvo		.701
udoban život		.669
ljepota		.640
uspjeh i priznanje u društvu		.614
uzbudljiv i aktivan život		.586
licna sreća		.498
mudrost		.483

Faktorska analiza dobijenih podataka, uz metodu glavnih komponenti odabranu kao rješenje u ekstrakciji faktora, ukazuje na postojanje dva faktora (kriterijumom *scree* testa) koja ukupno objašnjavaju 41% varijanse rezultata. Na izdvojene faktore je primijenjena varimax rotacija. U prikazu rezultata faktorske analize upitnika vrijednosti korišteni su izvodi faktorske matrice, sa vrijednostima ajtem-faktor korelacije višim od .30.

Prvi faktor, koji objašnjava 24% varijanse rezultata, čini grupa vrijednosti *sloboda, porodična sigurnost, mir u svijetu, iskreno prijateljstvo, unutrašnja smirenost, jednakost, ljubav, samopoštovanje, spasenje duše, nacionalna sigurnost, osjećaj doprinosa nečemu*. Vidimo da prvi faktor najviše zasićuju uglavnom kolektivističke, humanističke i altruističke vrijednosti, te bismo ga mogli nazvati faktorom *prosocijalne vrijednosne orijentacije*, jer najveće zasićenje faktorom pokazuju upravo humanistički termini. Ipak, u ovoj

grupi možemo vidjeti vrijednosti za koje bismo mogli reći da se odnose i neke individualističke vrijednosti, a to su *spasenje duše, samopoštovanje i unutrašnja smirenost*.

Drugi faktor, koji objašnjava 17% varijanse rezultata, čini grupa vrijednosti *lično zadovoljstvo, udoban život, ljepota, uspjeh i priznanje u životu, uzbuđljiv i aktivan život, lična sreća i mudrost*. Ovaj faktor možemo definitivno nazvati faktorom *individualističke vrijednosne orijentacije*, jer vidimo da se praktično svi termini odnose na pojedinca.

Debats i Bartelds (1996) istim postupkom nalaze egzistenciju pet faktora u okviru skale terminalnih vrijednosti, ali na nešto drugačijem uzorku (114 holandskih studenata koji pohađaju psihoterapeutske seanse). Razlike treba potražiti prije svega u činjenicama da smo mi imali mnogo više ispitanika, iz normalne populacije, dok je holandska studija uzimala u obzir samo ispitanike pogođene značajnim distresom. Pouzdanost subskala koje su formirali Debats i Bartelds varira od 0.32 do 0.74, dok pouzdanost naših subskala iznosi 0.83 za skalu prosocijalne orijentacije i 0.75 za skalu individualističke orijentacije.

TERMINALNE VRIJEDNOSTI KOD MLADIH U RS

Tabela 12: rangirane prosječne procjene vrijednosti

VRIJEDNOST	M	RANG
sloboda	4.84	1
iskreno prijateljstvo	4.83	2
porodica sigurnost	4.82	3
ljubav	4.72	4
lična sreća	4.70	5
unutrašnja smirenost	4.66	6
samopoštovanje	4.61	7
mir u svijetu	4.59	8
lično zadovoljstvo	4.45	9
mudrost	4.41	10
uspjeh i priznanje u društvu	4.38	11
nacionalna sigurnost	4.34	12

spasenje duše	4.32	13
jednakost	4.24	14
uzbudljiv i aktivan život	4.21	15
osjećaj doprinosa necemu	4.19	16
udoban život	4.14	17
ljepota	4.04	18

Našim ispitanicima je ponuđeno da se izjasne u kojoj mjeri su im važne neke životne vrijednosti na skali od 1 do 5. Na osnovu dobijenih podataka mi smo napravili prosjeke važnosti i rang listu vrijednosti koja se može vidjeti u tabeli. Za početak možemo vidjeti jednu metodološki značajnu činjenicu: naime, prosjeci za sve vrijednosti variraju između 4 i 5, tj. između "važno mi je" i "veoma mi je važno", što znači da je diskriminativnost jako smanjena za svaku stavku, iako raspon za svaku stavku iznosi 4, odnosno ispitanici su za sve stavke birali sve ponuđene mogućnosti. Odgovor može ležati u više faktora, a jedno od mogućih objašnjenja može biti što sve ponuđene vrijednosti jesu privlačne za naše ispitanike, pa je razumljivo što aritmetičke sredine naginju ka pozitivnom polu. Spomenuli smo već da je, u situaciji kad su morali da ranguju ponuđene vrijednosti upisivanjem rangova od 1 do 18 pored naziva svake vrijednosti, ispitanici imali velikih poteškoća. Na osnovu ovoga, može se pretpostaviti da bi metodološki najispravniji način bio upravo korištenje originalnog Rokeachevog postupka uz pomoć 18 kartica na kojima su napisane vrijednosti, koje ispitanik može lako da poređa po važnosti, odnosno poželjnosti. Međutim, takav postupak je teško izvodljiv na velikim uzorcima, jer podrazumijeva individualni rad sa svakim ispitanikom, zbog čega bi se postupak ispitivanja vremenski produžio, a i poskupio. Smatramo, svakako, da su podaci dovoljno značajni da se analiziraju na više mogućih načina.

Vidimo da od ponuđenih 18 vrijednosti naši ispitanici najviše cijene humanističke vrijednosti: *slobodu*, zatim *iskreno prijateljstvo*, *porodičnu sigurnost*, *ljubav* i *ličnu sreću*. Na posljednjim mjestima vidimo vrijednosti kao: *jednakost*, *uzbudljiv i aktivan život*, *osjećaj doprinosa nekom cilju*, *udoban život* i *ljepota*. Znači, uopšteno se može reći da mladi u Republici Srpskoj više cijene humanističke i altruističke ciljeve u životu, u odnosu na individualističku orijentaciju. Ta činjenica je zaista utješna ako imamo na umu period od skoro 15 godina kroz koji su ove generacije odrastale, a koji se sastojao od rata,

siromaštva i perioda tekuće tranzicije u kapitalistički ekonomski sistem. Međutim, karakteristično je da vrijednosti koje govore o društvenom i ličnom aktivizmu (*uzbudljiv i aktivan život, osjećaj doprinosa nečemu*) zauzimaju veoma niske rangove, tačnije 15. i 16. rang. Smatramo da to govori dosta o pasivnosti mlade generacije, o nepostojanju vjere u mogućnost izgradnje ili promjene stvari u društvu. Ta činjenica se manifestuje i u malom postotku mladih koji učestvuju u javnom životu, počevši od izlaska na izbore pa do učestvovanja u strukturama vlasti. Bespomoćnost i pesimizam koji se javljaju u društvima u krizi mogu da rezultuju željom za napuštanjem, pa i pasivnošću demonstriranom kroz konzumiranje alkohola i narkotika (Savić i dr, 2002). U svakom slučaju, ne možemo iznositi previše jake zaključke, jer, već smo to ustanovili, prosjeci za sve vrijednosti ipak prelaze brojku 4.

PROMJENE U VRIJEDNOSTIMA KOD MLADIH U RS

Tabela 13: poređenje rangova vrijednosti u tri istraživanja

VRIJEDNOSTI 2004.	RANG	VRIJEDNOSTI 1999. (Milosavljević, 2000)	RANG	VRIJEDNOSTI 2002. (Savić i sar, 2002)	RANG
sloboda	1	mir u svijetu	1	zdravlje	1
iskreno prijateljstvo	2	sloboda	2	sloboda	2
porodica sigurnost	3	sreća	3	mir	3
ljubav	4	porodica sigurnost	4	prijateljstvo	4
lična sreća	5	udoban život	5	ljubav	5
unutrašnja smirenost	6	iskreno prijateljstvo	6	istina	6
samopoštovanje	7	uzbudljiv život	7	iskrenost	7
mir u svijetu	8	jednakost	8	poštovanje	8
lično zadovoljstvo	9	nacionalna sigurnost	9	nenasilje	9
mudrost	10	svijet ljepote	10	znanje	10
uspjeh i priznanje u društvu	11	osjećaj ispunjenja	11	ispravno djelovanje	11
nacionalna sigurnost	12	zrela ljubav	12	rad	12
spasenje duše	13	zadovoljstvo	13	hrana	13
jednakost	14	samopoštovanje	14	novac	14
uzbudljiv i aktivan život	15	mudrost	15	ljepota	15
osjećaj doprinosa nečemu	16	unutrašnja harmonija	16	imetak	16
udoban život	17	spasenje	17		
ljepota	18	društveno priznanje	18		

Milosavljević je 1999. godine radio istraživanje uz pomoć Rokeachevog upitnika vrijednosti (Milosavljević, 2000), a mi smo se odlučili da rezultate tog ispitivanja uporedimo sa recentnim stanjem. Takođe, ilustracije radi, prikazani su i nalazi iz 2001. godine (Savić i dr, 2002), iako se radi o izmijenjenoj listi vrijednosti. Ako poredimo vrijednosti koje su mladi birali 1999. godine i danas (2004. godine), vidimo da je 1999. godine na prvom mjestu bila vrijednost *mir u svijetu*, dok danas zauzima tek 8. mjesto. Ovaj nalaz se može protumačiti činjenicom da je 1999. godine bila u toku vojna intervencija na Kosovu, što je izazivalo velika nezadovoljstva i proteste mladih u Republici Srpskoj. S druge strane, vidimo da su vrijednosti *sloboda*, *lična sreća* i *porodična sigurnost* ostale među prvih pet vrijednosti, na osnovu čega bismo mogli reći da su ovo neke vrijednosti koje su dio socijalne sredine u kojoj žive mladi u Republici Srpskoj. Istraživanje rađeno 2002. godine, sa nešto izmijenjenom listom ponuđenih vrijednosti, takođe pokazuje visoke rangove vrijednosti *sloboda*, *mir*, *prijateljstvo* i *ljubav*, što samo potvrđuje prethodno iznijetu konstataciju. Takođe, na osnovu ovoga možemo vidjeti i da neke vrijednosti bivaju više uslovljene aktuelnom socijalnom situacijom, dok neke bivaju dublje inkorporirane u strukturi ličnosti. Vidimo da termin *sloboda* visoko rangira u svim istraživanjima u posljednje vrijeme, ali teško je reći protumačiti na osnovu Rokeachevog upitnika na koju vrstu slobode misle naši ispitanici: ličnu slobodu ili nacionalnu slobodu? Nedostatak Rokeachevog metoda je u tome da dosta široke pojmove sažima u pojedinačne ajteme, tako da je tumačenje dosta nestabilno. Iako se psihometrijske karakteristike ovog upitnika pokazuju dosta dobrim (visoka unutrašnja konzistentnost formiranih subskala), moramo iznijeti još neke opaske. Moguće je da ispitanici misle na nacionalnu slobodu, budući da naše društvo ima drugačiji referentni sistem od zapadnih: npr. postoji rašireno uvjerenje da je Bosna i Hercegovina (a samim tim i Republika Srpska) u jednoj vrsti protektorata (Majstorović, 2004), i da stanovništvo, pogotovo srpske nacionalnosti, pokazuje svojevrstan inat kad su u pitanju problemi entiteta odnosno države. Takođe, slobodarska tradicija je duboko ukorijenjena u kulturnim produktima srpskog naroda (Đurić, 1980), kao što su narodni mitovi i junačka epika. S druge strane, postoji ponuđena vrijednost *nacionalna sigurnost* koja se nalazi na 12. mjestu, dok je 1999. zauzimala 9. rang, što bi ipak značilo da nacionalna pitanja nisu visoko na listi poželjnih ciljeva mladih kod nas. Vidimo da *jednakost* takođe zauzima niži rang nego u ranijem istraživanju, tj. sa 8. mjesta došla je na 14. mjesto poželjnih vrijednosti. Znači,

možemo vidjeti kako se prioritet životnih vrijednosti mijenja u zavisnosti od dešavanja u socijalnom okruženju, što nam govori da su vrijednosti u dinamičkom odnosu sa okolinom i da nisu “zacementirane” jednom za svagda u strukturi ličnosti. Zanimljivo je, takođe, da vrijednost *udoban život* u istraživanju 1999. godine zauzima 5. rang, a danas je na 17. mjestu. Teško je tačno reći zbog čega je došlo do ovakve promjene. Nameće se tumačenje da je danas ekonomska situacija u zemlji bolja nego što je to bilo prije pet godina, pa poželjnost udobnog života zauzima niži rang na listi preferencija. Jedan od razloga može biti i izvjesna razlika u uzorcima: Milosavljević je za ispitanike imao nešto mlađe adolescente (10-18 godina), dok smo mi imali nešto starije ispitanike (14-20 godina), pa i studente, koji, pretpostavlja se, teže nešto apstraktnijim vrijednostima i vrijednosnim orijentacijama., za razliku od mlađih ispitanika koji poželjne vrijednosti zamišljaju u konkretnijim terminima. Potkrepljenje za ovu tvrdnju možemo naći i u činjenicama da su *uzbudljiv život* i *svijet ljepote* (odnosno *ljepota* u našem ispitivanju), takođe nešto konkretizovanije vrijednosti, pale na rang listi u odnosu na 1999. godinu.

VRIJEDNOSTI I SOCIODEMOGRAFSKA OBILJEŽJA

Rangovi vrijednosti kod ženskih i muških ispitanika su gotovo identični, tako da je koeficijent korelacije veoma visok ($\rho=.938$, $p<.01$). Sličan podataka nalazi i Milosavljević (2000) u svom istraživanju. Ipak, zanimljivo je da muški ispitanici pokazuju nešto više skorove na skali prosocijalnih vrijednosti ($t=7.186$, $p<.01$) i ta razlika je statistički značajna. Kad su u pitanju rezultati na skali individualističkih vrijednosti, ne postoje značajne razlike.

Vrijednosti su veoma slično rangirane i kad su u pitanju jedinci i djeca koja imaju braću i sestre ($\rho=.928$, $p<.01$). Takođe, ispitanici koji imaju braću ili sestre više cijene prosocijalne vrijednosti u odnosu na one koji su jedinci ($t=2.63$, $p<.01$), dok ne postoje razlike kod druge grupe vrijednosti.

Red rođenja nema veliki uticaj na rangiranje vrijednosti, tako da ustanovljavamo veoma visoku korelaciju rangova vrijednosti između prvorođenih i kasnijerođenih ($\rho=.986$, $p<.01$). Dalje, prvorođena djeca, ili jedinci, pokazuju značajno manje skorove na skali prosocijalnih vrijednosti ($t=2.61$, $p<.01$), dok ta razlika ne postoji na skali individualističkih vrijednosti.

Takođe, značajna razlika i u rangiranju vrijednosti ne postoji ni kad je u pitanju etnička heterogenost roditelja ($\rho=.930$, $p<.01$), ili etnička heterogenost rodbine ($\rho=.992$, $p<.01$)

Rangovi vrijednosti kod ispitanika koji imaju etnički heterogeno i ispitanika koji imaju etnički homogeno društvo takođe su gotovo identični, tako da je koeficijent korelacije veoma visok ($\rho=.928$, $p<.01$). Ipak, ispitanici koji imaju etnički heterogeno društvo, odnosno imaju prijatelje različitih etničkih zaleđa, značajno više cijene prosocijalne vrijednosti ($t=2.91$, $p<.01$), dok ta razlika ne postoji na skali individualističkih vrijednosti.

Uzrast ispitanika pokazuje veoma nisku korelaciju sa prosocijalnom orijentacijom ($r=.060$, $p<.05$), dok ne pokazuje korelaciju sa individualističkom orijentacijom.

Školski uspjeh na prethodnom polugodištu ne korelira značajno ni sa jednom od skala vrijednosnih orijentacija.

Iako postoje izvjesne razlike u prosjecima na procjenama pojedinačnih vrijednosti, nismo željeli ulaziti u diskusije razlika pojedinačnih vrijednosti, jer mislimo da smo poređenjem rang lista i subskala među sociodemografskim kategorijama saželi podatke na optimalnu mjeru.

Na osnovu ovakve opšte analize sociodemografskih korelata vrijednosti kod mladih u Republici Srpskoj možemo vidjeti da velike razlike među grupama ispitanika ne postoje. To, praktično, znači da vrijednosti i vrijednosne orijentacije prezentovane Rokeachevom listom terminalnih vrijednosti, ne zavise mnogo od sociodemografskih obilježja. Znači, vidimo da se kod nas rang liste vrijednosti ne razlikuju u zavisnosti od pola, klase ili sličnih karakteristika, te bismo prije svega na osnovu ovoga mogli zaključiti da su ovakvi međuodnosi, odnosno prioriteti vrijednosti dio našeg društva, tj. kulture. Ako, pak, gledamo razlike na subskalama koje smo kreirali - prosocijalnoj i individualističkoj vrijednosnoj orijentaciji - vidimo da se ispitanici uglavnom razlikuju po izraženosti prosocijalne orijentacije. Kad bismo saželi te podatke u jednu rečenicu, mogli bismo reći da muški ispitanici, koji imaju braće ili sestara, koji su kasnije rođeni, koji imaju etnički heterogeno društvo i koji su stariji - pokazuju nešto jaču izraženost prosocijalne vrijednosne orijentacije.

KORELACIJE VRIJEDNOSTI SA OSTALIM SKALAMA

Tabela 14: korelacije skala prosocijalne i individualističke orijentacije sa lokusom kontrole, altruizmom, moralnosti i religioznosti

	Lokus kontrole	Altruizam	Moralnost	Religioznost
Prosocijalna orijentacija	-.013	.355**	.354**	.244**
Individualistička orijentacija	-.087**	-.160**	-.109**	.020

** korelacija statistički značajna na nivou $p < .01$.

Kad pogledamo (tabela 5) korelacije subskala vrijednosti sa ostalim skalama možemo vidjeti da:

- subskala prosocijalne orijentacije pozitivno i značajno korelira sa altruizmom ($r = .355$, $p < .01$), moralnošću ($r = .354$, $p < .01$) i religioznošću ($r = .244$, $p < .01$), a ne korelira sa internim lokusom kontrole ($r = -.013$);

- subskala individualističke orijentacije negativno i značajno korelira sa internim lokusom kontrole ($r = -.087$, $p < .01$), altruizmom ($r = -.160$, $p < .01$) i moralnošću ($r = -.109$, $p < .01$), a ne korelira sa religioznošću ($r = .020$).

Prilično je jasno zašto prosocijalna vrijednosna orijentacija pozitivno korelira sa altruizmom, jer skala altruizma jeste koncipirana tako da veći skor označava veće slaganje sa prosocijalnim ajtemima i manje slaganje sa antisocijalnim i egoističnim tvrdnjama. Takođe, korelacija sa moralnošću je očekivana, jer moralnost višeg stepena označava usvajanje nekih univerzalnih humanističkih vrijednosti i vrijednovanje socijalnog angažmana. Takođe, vidimo da prosocijalna orijentacija korelira sa religioznošću, što nam govori da kod naših ispitanika vjera ide "u paketu" sa ostalim humanističkim orijentacijama.

S druge strane, individualistička vrijednosna orijentacija negativno korelira sa altruizmom i moralnošću, što je opet očekivano, jer, kako smo već naveli, altruizam podrazumijeva prosocijalno ponašanje kroz pomaganje drugima, dok razvijeniji moral podrazumijeva poštovanje ljudskog života kao univerzalne vrijednosti, a takođe i prosocijalno djelovanje. Negativna korelacija individualističke vrijednosne orijentacije sa internim lokusom kontrole, odnosno pozitivna sa eksternim lokusom kontrole, nije baš tako evidentna.

Vidimo da je ta korelacija jako niska, ali ipak statistički značajna na nivou $p < .01$, tako da ipak možemo tvrditi da osobe sa izraženijim eksternim lokusom kontrole više teže individualističkim vrijednostima. Moguće je da osobe sa izraženijim internim lokusom kontrole, budući da po definiciji posljedice dešavanja više pripisuju svojim djelima, imaju veće povjerenje u sebe i svoje mogućnosti u socijalnom angažmanu i to onda i čine - više vrednuju prosocijalne ciljeve, tj. nisu orijentisani samo na sebe i svoje želje i potrebe.

PRILOZI:

Tabela 1p: vrijednosti po polu

muški		ženski	
iskreno prijateljstvo	1	sloboda	1
sloboda	2	porodica sigurnost	2
porodica sigurnost	3	iskreno prijateljstvo	3
licna sreca	4	ljubav	4
ljubav	5	licna sreca	5
unutrašnja smirenost	6	unutrašnja smirenost	6
samopoštovanje	7	samopoštovanje	7
mir u svijetu	8	mir u svijetu	8
licno zadovoljstvo	9	mudrost	9
mudrost	10	licno zadovoljstvo	10
uspjeh i priznanje u društvu	11	uspjeh i priznanje u društvu	11
spasenje duše	12	nacionalna sigurnost	12
jednakost	13	uzbudljiv i aktivan život	13
nacionalna sigurnost	14	spasenje duše	14
osjecaj doprinosa necemu	15	udoban život	15
uzbudljiv i aktivan život	16	ljepota	16
udoban život	17	jednakost	17
ljepota	18	osjecaj doprinosa necemu	18

Tabela 2p: vrijednosti po broju djece

ima braće/sestara		jedinac/jedinica	
sloboda	1	sloboda	1
iskreno prijateljstvo	2	porodična sigurnost	2
porodična sigurnost	3	iskreno prijateljstvo	3
ljubav	4	ljubav	4
licna sreća	5	unutrašnja smirenost	5
unutrašnja smirenost	6	samopoštovanje	6
samopoštovanje	7	mudrost	7
mir u svijetu	8	lična sreća	8
lično zadovoljstvo	9	mir u svijetu	9
mudrost	10	lično zadovoljstvo	10
uspjeh i priznanje u društvu	11	uspjeh i priznanje u društvu	11
nacionalna sigurnost	12	jednakost	12
spasenje duše	13	uzbudljiv i aktivan život	13
jednakost	14	udoban život	14
uzbudljiv i aktivan život	15	spasenje duše	15
osjecaj doprinosa nečemu	16	osjecaj doprinosa nečemu	16
udoban život	17	nacionalna sigurnost	17
ljepota	18	ljepota	18

Tabela 3p: vrijednosti po redu rođenja

prvorodeni		kasnijerodeni	
sloboda	1	iskreno prijateljstvo	1
porodica sigurnost	2	sloboda	2
iskreno prijateljstvo	3	porodica sigurnost	3
ljubav	4	ljubav	4
licna sreca	5	licna sreca	5
unutrašnja smirenost	6	unutrašnja smirenost	6
samopoštovanje	7	samopoštovanje	7
mir u svijetu	8	mir u svijetu	8
licno zadovoljstvo	9	licno zadovoljstvo	9
mudrost	10	mudrost	10
uspjeh i priznanje u društvu	11	nacionalna sigurnost	11
nacionalna sigurnost	12	spasenje duše	12
spasenje duše	13	uspjeh i priznanje u društvu	13
jednakost	14	jednakost	14
uzbudljiv i aktivan život	15	osjecaj doprinosa necemu	15
osjecaj doprinosa necemu	16	uzbudljiv i aktivan život	16
udoban život	17	udoban život	17
ljepota	18	ljepota	18

Tabela 4p: vrijednosti po etničkoj heterogenosti roditelja

roditelji iste nacije		roditelji različitih nacija	
sloboda	1	sloboda	1
iskreno prijateljstvo	2	iskreno prijateljstvo	2
porodica sigurnost	3	porodica sigurnost	3
ljubav	4	ljubav	4
licna sreca	5	licna sreca	5
unutrašnja smirenost	6	unutrašnja smirenost	6
samopoštovanje	7	mir u svijetu	7
mir u svijetu	8	samopoštovanje	8
licno zadovoljstvo	9	jednakost	9
mudrost	10	licno zadovoljstvo	10
uspjeh i priznanje u društvu	11	uspjeh i priznanje u društvu	11
nacionalna sigurnost	12	mudrost	12
spasenje duše	13	osjecaj doprinosa necemu	13
jednakost	14	uzbudljiv i aktivan život	14
uzbudljiv i aktivan život	15	nacionalna sigurnost	15
osjecaj doprinosa necemu	16	udoban život	16
udoban život	17	spasenje duše	17
ljepota	18	ljepota	18

Tabela 5p: vrijednosti po etničkoj heterogenosti rodbine

etnički heterogena rodbina		etnički homogena rodbina	
iskreno prijateljstvo	1	sloboda	1
sloboda	2	porodica sigurnost	2
porodica sigurnost	3	iskreno prijateljstvo	3
ljubav	4	ljubav	4
licna sreca	5	licna sreca	5
unutrašnja smirenost	6	unutrašnja smirenost	6
samopoštovanje	7	samopoštovanje	7
mir u svijetu	8	mir u svijetu	8
licno zadovoljstvo	9	licno zadovoljstvo	9
mudrost	10	mudrost	10
uspjeh i priznanje u društvu	11	uspjeh i priznanje u društvu	11
nacionalna sigurnost	12	nacionalna sigurnost	12
spasenje duše	13	spasenje duše	13
jednakost	14	jednakost	14
uzbudljiv i aktivan život	15	osjecaj doprinosa necemu	15
osjecaj doprinosa necemu	16	uzbudljiv i aktivan život	16
udoban život	17	udoban život	17
ljepota	18	ljepota	18

Tabela 6p: vrijednosti po etničkoj heterogenosti prijatelja

etnički heterogeno društvo		etnički homogeno društvo	
sloboda	1	porodica sigurnost	1
iskreno prijateljstvo	2	sloboda	2
porodica sigurnost	3	iskreno prijateljstvo	3
ljubav	4	licna sreca	4
licna sreca	5	ljubav	5
unutrašnja smirenost	6	unutrašnja smirenost	6
mir u svijetu	7	samopoštovanje	7
samopoštovanje	8	mir u svijetu	8
licno zadovoljstvo	9	licno zadovoljstvo	9
mudrost	10	nacionalna sigurnost	10
uspjeh i priznanje u društvu	11	spasenje duše	11
jednakost	12	mudrost	12
nacionalna sigurnost	13	uspjeh i priznanje u društvu	13
spasenje duše	14	udoban život	14
uzbudljiv i aktivan život	15	uzbudljiv i aktivan život	15
osjecaj doprinosa necemu	16	osjecaj doprinosa necemu	16
udoban život	17	jednakost	17
ljepota	18	ljepota	18

IDOLI I UZORI

Svako društvo nastoji da afirmiše i nametne neke oblike ponašanja, određene osobine ličnosti ili stavove koje smatra vrijednim. Takođe neki oblici ponašanja ili neki stavovi mogu biti neprihvatljivi za društvo, pa društvo nastoji da pojedince sa takvim stavovima ili ponašanjem marginalizuje. Vrijednosti koje su prihvatljive za zajednicu, društvo će da afirmiše bilo putem apstraktnih formulacija (pisana i nepisana pravila) ili da određene vrijednosti prikaže kao osobine ili karakteristike nekih osoba. Nosioци tih vrijednosti postaju ugledne ličnosti i modeli društveno poželjnog ponašanja. Svakako treba imati na umu da pored personalizacije pozitivnih vrijednosti (heroji, sveci ili poznate ličnosti), postoji personalizacija i negativnih vrijednosti (izdajnici, grešnici ili neprijatelji).

Moramo imati na umu da i društva evoluiraju, i promjene u društvu imaju za posledicu i promjene dominantnih društvenih vrijednosti. Na ovim prostorima, takvi lomovi se dešavaju veoma često i kao posledicu tih dešavanja imamo situaciju u kojoj dojučerašnji heroji sada postaju ratni zločinci, kriminalci se prikazuju kao uspješni poslovni ljudi, pjevači i pjevačice sumnjivog muzičkog kvaliteta i ograničenog roka trajanja, kao vrhunske zvijezde. U svemu tome se teško snalaze ne samo adolescenti, već i njihovi roditelji.

UČENJE PO MODELU

U toku socijalizacije čovjek stiče neke oblike ponašanja podražavanjem tuđeg ponašanja što pokazuje da druge osobe mogu da budu važan izvor socijalnog ponašanja. "Učenje po modelu na osnovu primera, pokazalo se kao jedno od najefikasnijih oblika socijalnog učenja: čovjek će mnogo spremnije oponašati primer drugog čoveka, pogotovo ako ga poštuje, voli ili ako mu je blizak i smatra ga sličnim sebi, nego što će se rukovoditi samo savjetima ili upozorenjima."

Učenje po modelu obuhvata tri oblika učenja:

1. Učenje identifikacijom
2. Učenje imitacijom i
3. Učenje uloga.

Učenje identifikacijom podrazumijeva da se neke osobine pojavljuju spontano, bez neposrednog vježbanja i bez postojanja nečije svjesne namjere da te osobine podučavanjem usadi drugome. Freud je prvi sistematski ukazao na ovaj fenomen i nazvao ga identifikacija. On je tada razlikovao dvije vrste identifikacije: *defanzivnu* i *razvojnu* identifikaciju.

Postojanje defanzivne identifikacije je neosporno ali ono oko čega se psiholozi spore je šta je u korijenu te identifikacije. Freud smatra da ova vrsta identifikacije pomaže djetetu da odstrani li barem smanji anksioznost koja je izazvana edipalnom situacijom. Identifikacijom sa ocem dijete usvaja očeve stavove i vrijednosti kao sopstvene. Tako nastaje dječiji super ego.

Vejting smatra da do identifikacije dolazi zbog želje osobe da ima isti položaj kao i model identifikacije. Ovaj autor tvrdi da u korjenu identifikacije stoji zavist što se nema isti status koji ima model ponašanja.

Cagan objašnjava identifikaciju kao želju osobe da bude slična modelu jer model ima moć koja mu omogućava da ostvari neke svoje ciljeve.

Razvojna identifikacija se posmatra kao ljubav prema modelu, poštovanju prema njemu i emocionalne vezanosti za model. Ovaj pojam Freud uvodi da bi objasnio socijalizaciju ženske djece, koja se nikako nije mogla objasniti pojmom defanzivne identifikacije. Prema Freudu izvor ove identifikacije je strah djevojčica da ne izgube ljubav majke, ali i njena težnja da obezbijedi majčinu pomoć i podršku. Neki autori ističu da postojanje razvojne identifikacije treba tražiti samo u situacijama gdje postoji trajna vezanost između onih koji uče i između modela, a nikako između lica kod kojih postoji kratkotrajni odnos.

Učenje imitacijom koristi se da bi objasnili sličnost u ponašanju članova pojedinih grupa, zajednica, kao i uopšte pojava konformiranja u ljudskom društvu. Posmatranje određenog modela ponašanja, često dovodi do toga da pojedinci sami počinju da se ponašaju kao model. U zavisnosti da li sredina nagrađuje ili kažnjava neko ponašanje, zavisi da li će se određeno ponašanje manifestovati ili ne.

U kom stepenu će se imitacija koristiti u ponašanju zavisi od nekoliko faktora:

1. Posljedice koje posmatrano ponašanje modela ima za model,
2. Karakteristike osobe koje posmatraju ponašanje modela i
3. Emocionalno stanje osobe koja posmatra model ponašanje.

Ako od odedenog ponašanja model ima koristi, svakako možemo očekivati da će osobe koje posmatraju ponašanje modela imitirati njegovo ponašanje. Ako se ponašanje modela kažnjava, onda se može očekivati da osobe koje to ponašanje posmatraju znatno manje koristiti takav model ponašanja u zajednici. Svakako treba imati na umu da ako se određeni model ponašanja ne koristi, to ne znači da je zaboravljen.

Osobe koje nemaju dovoljno samopouzdanja, osobe koje su zavisne od drugih ljudi češće podražavaju ponašanje modela koje je uspješno. Osobe koje misle da su slične nekoj drugoj osobi u većem stepenu podražavaju ponašanje modela.

Emocionalno stanje u velikoj mjeri utiče da ljudi koriste imitaciju u svom ponašanju. Stres, korišćenje droge i alkohola dovode do češćeg podražavanje nekog ponašanja. U situacijama kada se pojedinac nalazi u velikim grupama (demonstracije, sportska takmičenja) mijenja se emocionalno stanje pojedinca, što kao posljedicu ima promjenu ponašanja i imitaciju ponašanja modela.

Razlika između imitacije i identifikacije je u tome što u prvom slučaju postupci neke osobe oponašaju namerno i ne izazivaju dublje promene ličnosti, dok je u drugom slučaju reč o nevoljnom i nesvesnom ugledanju na uzor prema kojem se oblikuje vlastiti Ego, (Trjebešanin, 2000).

U identifikaciji mladih ljudi, ali i odraslih, sa zvijezdama politike, sporta i estrade može se prepoznati zamjena za monoton i težak život sa kojim se mladi svakodnevno susreću, ali i njihova odbačenost i marginalizovanost. Kroz identifikaciju sa uspjesima svojih idola ili kroz imitaciju njihovog ponašanja ili oblačenja, mladi nastoje da zadrže dobru sliku o sebi i zaborave sve probleme sa kojima se svakodnevno susreću.

Učenje uloga podrazumijeva učenje, sticanja ponašanja koje se očekuje od osobe sa određenim statusom ili položajem. Ovakvo ponašanje je važno i za društvo i za pojedinca. Ponašanjem u skladu sa svojom ulogom, društvu se omogućava da uskladi aktivnosti članova društva i članova grupa. Pojedinac ovim ponašanjem dobija model koji mu omogućava da se lakše snađe u različitim situacijama jer zna šta društvo od njega očekuje. Kroz život čovjek se

nalazi u različitim ulogama i od njega se očekuje ponašanje primjereno toj ulozi. Svako treba imati na umu da se sa promjenama unutar društva (ekonomske krize, mijenjanje društvenog sistema, socijalne sredine) mijenja i očekivano ponašanje i uloga pojedinca. Osobe ponekada ne mogu da ispune očekivanja sredine u kojoj žive što može da se odrazi na njihovo adekvatnost njihovog funkcionisanja.

UZORI - EMPIRIJSKA ISTRAŽIVANJA

Sada ćemo prikazati neka od istraživanja koja se tiču uzora adolescenata SFRJ i SR Jugoslavije. Nismo upoznati da je bilo ozbiljnijih istraživanja ove vrste u Republici Srpskoj od kraja rata do danas.

Istraživanje Dragana Popadića iz 1988 godine na učenicima osnovne škole pokazalo je da je Dragan Stojković Piksi bio najpopularnija ličnost (9%), na drugom mjestu se nalazio Slobodan Milošević (8,9%), potom slijede Josip Broz Tito (8,7%), Nikola Tesla (5,3%), Bora Đorđević (5%), Vlade Divac (4,9%), Majkl Džekson (3,6%), Vuk Karadžić (3,5%), Patrik Svejzi (3,3%) i Madona (3,1%). Ovo istraživanje je pokazalo da najveći broj učenika kao uzore je navodilo estradne zvijezde (39,6%) potom sportiste (26,5%), i političare (17,7%).

U istraživanju istog autora (Popadić) iz 1994 godine na učenicima osnovne i srednje škole dobijeni su interesantni rezultati. Za učenike osnovne škole najpopularnija ličnost je bila Sindi Kraford (10%), na drugom mjestu se nalazila Monika Seleš (6,5%), dok na trećem mjestu se nalaze Žan Klod van Dam (5%) i Dejan Savićević (5%). Slijede Anica Dobra (4,4%), Majkl Džordan (3,8%), Tom Kruz (3,8%), Arnold Švarceneger (3,5%), Adolf Hitler (3,2%) i Branka Katić (3,2%). Ovo istraživanje je pokazalo da je najveći broj učenika kao uzore navodilo estradne zvijezde (56%) potom sportiste (18,2%), i političare (9,7%).

Kod srednjoškolaca najpopularniji su bili Nikola Tesla (6,3%), Sindi Kraford (3,7%), Madona (3,7%), Bora Đorđević (3,4%), Josip Broz Tito (3,1%), Lepa Brena (2,6%), Ivo Andrić (2,3%), Leonardo da Vinči (2,3%), Anica Dobra (2,3%) i Slobodan Milošević (2,3%). Ovo istraživanje je pokazalo

da je najveći broj učenika kao uzore navodio estradne zvijezde (32,5%) potom osobe iz kulture (23,7%) i političare (16,3%).

U istraživanje Lele Kostić školske 1993/94 godine na uzorku od 168 srednjoškolaca iz Niša izdvojile su se sledeće ličnosti kao uzori. Na prvom mjestu se nalazi Madona (3,6%), Dejan Savićević (3,6%) i Sindi Kraford (3,6%). Slijede Žan Klod van Dam (2,9%), Arnold Švarceneger (2,6%), Adolf Hitler (2,6%), Šeron Stoun (2,1%), Anica Dobra (2,07%), Al Kapone (2,1%), Dragana Mirković (2,1%) itd.

REZULTATI I ANALIZA UZORA MLADIH U RS

U našem istraživanju srednjoškolci su zamoljeni da napišu ime i prezime jedne poznate osobe iz sadašnjosti i prošlosti koju najviše cijene i koja je glavna osobina koju cijene kod te osobe.

Od ukupnog broja ispitanika 29,1% srednjoškolaca izjavilo je da nema uzore ili su naveli uzore iz svog neposrednog okruženja (porodica, nastavnici, drugovi). U istraživanju je spomenuto 255 poznatih osoba koje učenici cijene. Tabela 1 prikazuje prvih deset ličnosti koje srednjoškolci u Republici Srpskoj najviše cijene.

Tabela 15. Koju poznatu ličnost iz prošlosti ili sadašnjosti najviše cijeniš

Uzori	%
Josip Broz Tito	5,6
Radovan Karadžić	3,3
Draža Mihajlović	2,4
Vuk Stefanović Karadžić	2,4
Nikola Tesla	2,2
Slobodan Milošević	2,1
Majka Tereza	1,9
Ratko Mladić	1,9
Sveti Sava	1,7
Isus Hrist	1,5

Osoba koju srednjoškolci u Republici Srpskoj najviše cijene je Josip Broz Tito. Ovaj rezultat je iznenađujući ako imamo u vidu da ispitanici ne samo da nisu živjeli za vrijeme Tita, već se ne sjećaju ni života u socijalističkoj

Jugoslaviji. O Josipu Brozu Titu u proteklih petnaest godina malo se govorilo u medijima, a i kada se spominjao to je najčešće imalo negativnu konotaciju.

Postavlja se pitanje kako to da adolescenti u Republici Srpskoj imaju ovako mišljenje o Titu? Pretpostavka je da su informacije o Titu, naši ispitanici, dobijali od starijih članova porodice. Svakodnevni problemi sa kojima se danas susreću građani Republike Srpske, kod najvećeg broja građana budi nostalgiju za prošlim vremenim i idealizuju ga.

Srednjoškolci, kojima je Tito uzor, istakli su sljedeće njegove osobine. Oko 16,5% srednjoškolaca Tita smatra diplomatom koji je uspio, na našim prostorima, da uspostavi vjersku i nacionalnu toleranciju, dok ga 11,5% ispitanika doživljava kao patriotu. Da je Tito mudar i inteligentan smatra 8,2% ispitanih srednjoškolaca. Istovremeno on je i odlučan čovjek (4,9%) koji je dobro obavljao svoj posao (4,9%). Oko 3,5% srednjoškolaca ističe pravednost kao bitnu osobinu Josipa Broza Tita. Kod adolescenata Tito polako prerasta u simbol boljeg života, a možda i socijalne pravde.

Radovan Karadžić se nalazi na drugom mjestu ličnosti koje srednjoškolci najviše cijene. Ovaj rezultat je donekle očekivan ako imamo u vidu da Radovana Karadžića veliki broj građana u Republici Srpske doživljava kao heroja, a nikako kao ratnog zločinaca.

Polovina srednjoškolaca, kod Radovana Karadžića, ističu patriotizam kao osobinu koju najviše cijene. Oko 14% ispitanika smatra da je Radovan Karadžić hrabar, dok je 11% srednjoškolaca kod njega istaklo mudrost i inteligenciju. Da je Radovan Karadžić moćan čovjek mišljenja je 5,6% učenika srednjih škola.

Draža Mihajlović je treća po redu ličnost koju srednjoškolci u Republici Srpskoj najviše cijene. Uloga i djelo četnika i njihovog vođe Draže Mihajlovića, u Drugom svjetskom ratu, radikalno je revidirana u Republici Srpskoj u proteklih petnaest godina. Domaći izdajnik, postao je patriota i zaštitnik srpskog naroda. Tako ga opažaju i srednjoškolci u Republici Srpskoj.

Patriotizam je osobina koju ističe 42,3% srednjoškolaca kojima je uzor Draža Mihajlović. Oko 38% ističe hrabrost kao njegovu glavnu osobinu, dok 7,7% smatra da je bio mudar i inteligentan.

Iako izgleda kontradiktorno da istovremeno idoli mladih u Republici Srpskoj budu ličnosti koje su ideološki suprotstavljene i koje su bile u direktnom sukobu, to nije tako. Tito je prije svega simbol ekonomskog prosperiteta i socijalne pravde, dok se Karadžić i Mihajlović doživljavaju kao

zaštitnici srpskog naroda. To se veoma dobro može vidjeti i po vrsti osobina koje im se pripisuju ovim ličnostima.

Veliki procenat srednjoškolaca cijeni političare i vojnike, što pokazuje da je najveći broj mladih još uvijek pod utiskom ratnih dešavanja koja su se odigrala na ovim prostorima. Zbog toga su ovi rezultati donekle i očekivani. Nepovjerenje i nesigurnost koje još uvijek vlada između naroda u Bosni i Hercegovini u velikoj mjeri utiče da mladi u Republici Srpskoj još uvijek kao uzore imaju političare i vojnike koji su aktivno učestvovali u proteklom ratu na ovim prostorima.

Od naučnika srednjoškolci najviše cijene Vuka Stefanovića Karadžića i Nikolu Teslu. Potom slijede Slobodan Milošević, Majka Tereza, Ratko Mladić, Sveti Sava i Isus Hrist.

Interesantno je da među prvih deset ličnosti koje srednjoškolci cijene nema nijednog stranca, izuzev Majke Tereze, koja je ipak sa prostora bivše Jugoslavije. Ovo donekle govori o zatvorenosti našeg društva prema svijetu, ali i je to možda i reakcija mladih na "loš glas" koji nas prati u svijetu.

Odsustvo estradnih zvijezda, sportista i glumaca sa ove liste može da ukaže da kod izbor uzora srednjoškolaca u Republici Srpskoj mnogo više uticaja imaju roditelji, rođaci i škola, nego mas- mediji.

Svakako će biti interesantno vidjeti da li će se uzori mladih mijenjati, kako se bude mijenjalo stanje u društvu, u entitetima i u Bosni i Hercegovini u cjelini. Možemo očekivati da ako bi došlo do obnove povjerenja između naroda u Bosni i Hercegovini, mladi potražili neke druge uzore iz svijeta sporta, muzike, filma, književnosti i nauke.

Tabela 16. Koju poznatu ličnost iz prošlosti ili sadašnjosti najviše cijeniš- razlike po polu

Uzori	Djevojčice %	Uzori	Dječaci %
Josip Broz Tito	3,9	Josip Broz Tito	7,6
Vuk Stefanović Karadžić	2,7	Radovan Karadžić	5,3
Majka Tereza	2,6	Draža Mihajlović	5,1
Sveti Sava	2,6	Nikola Tesla	3,0
Ratko Mladić	1,9	Slobodan Milošević	2,7
Ceca Ražnatović	1,8	Isus Hrist	2,1
Slobodan Milošević	1,6	Vuk Stefanović Karadžić	1,9
Jovanka Orleanka	1,6	Ratko Mladić	1,9
Nikola Tesla	1,6	Vlade Divac	1,7
Ivo Andrić	1,3	Milorad Dodik	1,7
Madona	1,3	Miloš Obilić	1,7

Istraživanje pokazuje da su kod djevojčica manje su zastupljeni političari i ratnici (Tito, Mladić, Milošević), u odnosu na dječake (Tito, Karadžić, Mihalović, Milošević, Dodik, Obilić). Djevojčice nešto više cijene muškarce u odnosu na žene, dok kod dječaka nema nijedne žene koju bi oni cijenili. Osobe iz šou biznisa (Ceca Ražnatović, Madona) se više pojavljuju kod djevojčica, dok se kod dječaka izdvaja košarkaš Vlade Divac.

Kao što vidimo uzori djevojčica se donekle razlikuju od uzora dječaka. Takođe djevojčice su u većoj mjeri, izjavljivale da nemaju ličnost koju naročito cijene. Roditelji su uzori u većem procentu djevojčica nego dječaka.

Tabela 17. Koju poznatu ličnost iz prošlosti ili sadašnjosti najviše cijeniš- djeca iz jednonacionalnih porodica i mješovitih porodica

Uzori	Roditelji iste nacije %	Uzori	Roditelji različite nacije %
Josip Broz Tito	4,5	Josip Broz Tito	13,9
Radovan Karadžić	3,6	Jovanka Orleanka	2,5
Draža Mihajlović	2,7	Isus Hrist	2,5
Vuk Stefanović Karadžić	2,5	Sveti Sava	1,6
Slobodan Milošević	2,3	Ivo Andrić	1,6
Ratko Mladić	2,1	Milorad Dodik	1,6
Majka Tereza	2,0	Vuk Stefanović Karadžić	1,6
Sveti Sava	1,4	Nikola Tesla	1,6

Djeca koja dolaze iz jednonacionalnih brakova mnogo više cijene političare i ratnike (Tito, Karadžić, Mihajlović, Milošević, Mladić), dok kod djece čiji su roditelji različitih nacionalnosti toga ima malo. Ličnosti koje djeca iz jednonacionalnih brakova cijene su najčešće nacionalni lideri srpskog naroda (Karadžić, Mihajlović, Milošević, Mladić, Sveti Sava), dok se kod djece iz mješovitog braka od nacionalnih lidera pojavljuje se samo Dodik.

Tito je uzor velikom broju djece iz mješovitih brakova, što je i razumljivo ako znamo da je uspio za vrijeme svoje vladavine da ostvari nacionalnu i vjersku toleranciju među narodima bivše Jugoslavije. Danas to predstavlja veliki problem za djecu koja potiču iz takvih porodica.

Uzori djece iz mješovitih brakova su raznovrsniji i predstavljaju uspješne ljude iz različitih djelatnosti i epoha (političari, hrišćanski duhovnici, pisci i naučnici). Kod djece iz jednonacionalnih brakova preovladavaju političari i ratnici, hrišćanski duhovnici i samo jedan naučnik.

Djeca čiji su roditelji različitih nacionalnosti nemaju uzore u srpskim nacionalnim vođama i okrenuti su univerzalnim humanističkim vrijednostima. To nije slučaj kod djece iz jednonacionalnih brakova koja ističu patriotizam i hrabrost kao osobinu koju najviše cijene kod uzora.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA O IDOLIMA MLADIH

Imajući u vidu društveni kontekst u kojem odrastaju srednjoškolci u Republici Srpskoj možemo reći da su ovakvi rezultati bili očekivani. Politička nestabilnost, nacionalna netrpeljivost, strah od izbijanja novog rata, ekonomski problemi su najčešće uzroci što mladi u Republici Srpskoj najviše cijene nacionalne lidere i ratnike, a patriotizam, hrabrost i mudrost ističu kao najbitnije njihove osobine.

Izdvajanje Josipa Broza Tita, kao личности koju srednjoškolci najviše cijene, više nam govori o želji mladih da žive u demokratskom i humanom društvu, a ne o vraćanju u socijalizam. Za mlade Tito je simbol društva tolerancije i socijalne pravde, što današnje društvo nije.

Stiče se utisak da na adolescente u Republici Srpskoj mas-mediji utiču manje nego što se pretpostavlja. Odsustvo pjevača, glumaca, sportista (što iznenađuje) sa liste osoba koje najviše cijene ide u prilog ovoj tezi. Istovremeno na listi se nalaze nacionalni lideri Srba koji su optuženi za ratne zločine od strane međunarodne zajednice, i o kojima se u domaćim medijima ne govori afirmativno, ali ih ipak srednjoškolci cijene. Sve to ukazuje da na mlade u Republici Srpskoj više utiče porodica, rodbina i okruženje u kojem žive, nego elektronski i pisani mediji.

Vjerovatno da i ponašanje Međunarodne zajednice na ovim prostorima utiče na visok rejting nacionalnih lidera kod srednjoškolaca u Republici Srpskoj.

Odsustvo stranaca, sa liste najcjenjenijih osoba, može da ukaže na nekoliko stvari. Društvo u kojem odrastaju mladi u Republici Srpskoj je zatvoreno i mladi nemaju priliku da se upoznaju sa drugim kulturama na adekvatana način. Imamo li u vidu kako najveći broj građana Republike Srpske opaža ponašanje Međunarodne zajednice u Bosni i Hercegovini danas, ali i u toku rata, možemo pretpostaviti da se kod jednog broja djece razvilo

odbijanje prema mnogo čemu što dolazi iz inostranstva, bilo sa zapada ili istoka.

Prisustvo hrišćanskih svetitelja kao osoba koje srednjoškolci u Republici Srpskoj najviše cijene, vjerovatno je rezultat uvođenja vjeronauke u škole, ali i velikog uticaja Crkve u današnjem društvu.

Možemo očekivati da će u narednom periodu, sa stabilizacijom političkih i ekonomski prilika u Bosni i Hercegovini i otvaranjem zemlje prema svijetu, doći do promjene ličnosti i osobina koje srednjoškolci u Republici Srpskoj cijene.

RELIGIOZNOST

Od polovine četrdesetih godina do početka osamdesetih, prošlog vijeka o religioznosti se govorilo kao o nečemu što je negativno i što će u budućnosti nestati. Uticaj crkve u javnom životu Bosne i Hercegovine bio je sveden na minimum. U tom periodu opao je broj građana koji su sebe doživljavali kao religiozne. Često se može čuti od vjerskih dostojanstvenika, ali i od ljudi koji su bliski vjerskim institucijama, da je otuđenje od Boga i vjere dovelo do moralnog, duhovnog i fizičkog propadanja cijelog naroda (ovo važi za sve narode). U tom periodu vjerske institucije su odvojene od države i skoro potpuno marginalizovane.

Krajem osamdesetih godina, dolazi do "duhovnog i nacionalnog preporoda" naroda u SFRJ i jačanja uticaja crkve na ovim prostorima. Sve je veći broj građana koji se izjašnjavaju kao vjernici, a crkve su sve posjećenije.

Sa početkom ratnih dešavanja pripadnost određenom narodu i vjeroispovjest postaju osnovni kohezivni faktor na našim prostorima. Nacionalnost se izjednačava sa vjeroispovješću. Dolazi do sve većeg uticaja vjerskih organizacija i njezinih poglavara na društveni život. Broj građana koji se izjašnjavaju kao vjernici dostiže najveći broj u odnosu na prethodne godine.

Danas se nalazimo u periodu u kojem dolazi do velikih promjena u društvu (ekonomskih, političkih, socijalnih), gdje se većina građana nije prilagodila datim promjenama na adekvatan način. Sve te promjene praćene su promjenama vrijednosnih orijentacija. Pojedinaac teško može da nađe pouzdan oslonac koji će mu dati jasano uputstvo šta treba da radi i kako da uredi svoj život. Na ova pitanja veliki broj ljudi danas traži odgovore u religiji, koja im pored odgovora na mnoga pitanja, pruža i utjehu.

Adolescenti u Bosni i Hercegovini i Republici Srpskoj nalaze se u posebno teškom položaju. Pored toga što su suočeni sa problemima unutar društva, oni se suočavaju i sa problemima odrastanja i mnogim pitanjima na koje traže odgovore. Odgovore na neka pitanja mogu dobiti preko časova vjeronauke sa kojima se susreću tokom školovanja.

Republika Srpska je u svoj obrazovni sistem uvela vjeronauku školske 1992/93 godine. Do tada, skoro pedeset godina, vjeronauka je bila izostavljena u planu i programu osnovnih škola na ovim prostorima. Vjeronauka se predaje u osnovnim školama od 2 do 9 razreda. Jednom nedeljno, jedan školski čas,

parohijski sveštenici odlaze u osnovne škole i djecu podučavaju vjeronauci. Oni taj posao obavljaju kao honorarni saradnici i njihova osnovna djelatnost je rad u svojoj parohiji tj. regionu. Vjeroučitelje biraju i postavljaju predstavnici crkvenih vlasti. Vjeroučitelji imaju srednju Bogoslovsku školu ili teološki fakultet, prošli su i seminare da bi se pripremili za rad sa djecom. Najčešće su muškarci, mada ima i žena vjeroučitelja. U Republici Srpskoj vjeronauku predaju vjeroučitelji različitih vjeroispovjesti, u zavisnosti od toga koje konfesije su djeca koja pohađaju određenu školu.

Prema nastavnom planu i programu predmet pravoslavna vjeronauka treba da zadovolji neke opšte ciljeve:

1. Uvođenje učenika u oblast duhovno-vjerskog života, sa posebnim osvrtom na Pravoslavnu hrišćansku vjeru kojoj pripada;
2. Dobro i pravilno informisanje učenika u mjeri njihovog duhovnog i individualnog uzrastanja, te u okviru svoje porodice uvođenje učenika u praktičan hrišćanski život;
3. Razvoj osjećanja lične odgovornosti i samosvjesne obaveze, da bi se učenik mogao pravilno opredjeliti prema dobru i zlu kao osnovnim moralnim kategorijama;
4. Razvijanje kod učenika samosvjesne i slobodne ličnosti, odgovorne pred Bogom i Crkvom kao duhovnom zajednicom kojoj pripada;
5. Razvijanje pravilnog odnosa prema porodici i društvu, prema ljudima koji drugačije žive, misle i vjeruju.

Mitropolit Dabrobosanski Nikolaj naglašava "da je funkcija škole i vjeronauke njegovanje svetosavske duhovnosti". On takođe ističe da pored sticanja znanja djeca u školi treba da dobiju i smjernice (uputstva) u moralnom i vaspitnom pravcu, što bi trebalo da učvrsti i oformi duhovnu ličnost koja će moći da se odupre svim izazovima sadašnjosti.

Zagovornici vjeronauke u školama smatraju da će kroz izučavanje ovog predmeta uspjeti da stvore čovjeka koji će biti bolji tj. koji će očuvati Božiju sliku u sebi. U školama u kojima se ne izučava vjeronauka, i u kojima se uči da Boga nema i da Božija duša ne postoji u čovjeku, po njihovom mišljenju stvaramo obrazovane ali ne i mudre i dobre ljude.

Imajući sve ovo u vidu biće interesantno vidjeti koliko su srednjoškolci u Republici Srpskoj religiozni i kako je religioznost povezana sa drugim vrijednosnim orijentacijama.

O RELIGIJI I RELIGIOZNOSTI

Religija je fenomen koji se ne može izbjeći kada se govori o nekom društvu ili opisuju pojedini fenomeni specifični za to društvo kao i pojedince unutar tog društva.

Termin "religija" potiče od latinske riječi "religio" što znači vjera, pobožnost i poštovanje Bogova, odnosno sa "religatio" (vezivanje) i "religare" (savjesno, smjerno se ponašati). Na osnovu porijekla termina, malo toga možemo reći o savremenom poimanju religije.

Postoje mnogo definicija religije ali mi će mo navesti samo neke:

Dirkem je religiju definisao kao "jedinstven sistem vjerovanja i običaja koji se odnose na svete stvari, to će reći, stvari koje su odvojene i zabranjene – vjerovanja i običaji koji ujedinjuju jednu jedinu moralnu zajednicu zvanu crkva sve one koji ih slijede."

English i English definišu religiju kao "Sustav shvaćanja, vjerovanja, ponašanja, obreda i ceremonija, pomoću kojih pojedinci ili zajednica stavljaju sebe u odnos s Bogom ili s nadnaravnim svijetom i često u odnos jednih s drugima, te od kojega (sustava) religiozna osoba dobiva niz vrednota prema kojima se ravna i prosuđuje naravni svijet"

Da bi došao do definicije religije Šušnjić u svojoj knjizi Religija I analizira poznate definicije religije i kroz tu analizu dolazi do sopstvene. Ukratko ćemo prikazati njegovu kritiku poznatih definicija religije da bi nam put do njegove definicije bio jasan.

1. Religija je vjerovanje u Boga.

Ako prihvatimo ovu definiciju religije, postavlja se pitanje gdje svrstati religije bez Boga kao što su: animizam, budizam, taoizam ili konfučijanstvo. Kao što vidimo Bogovi mogu da ne postoje, ali da religija postoji. Bogovi dolaze i prolaze ali religija ostaje.

2. Religija je vjerovanje u natprirodno.

Ovakva definicija religije, ne obuhvata ona religijska učenja kod koji Bog nije iznad ili izvan prirode već je u samoj prirodi. Ovo učenje je u osnovi panteističkih religija npr. taoizam. Bog i priroda su jedno i onda nema načina da se razdvoji sve to od svetovnog.

3. Religija je vjerovanje u sveto.

Šušnjić postavlja pitanje, šta da se radi kada natprirodno nije sveto, a sveto je natprirodno.

Ovaj slučaj imamo u hrišćansvu kada đavo i zli duhovi jesu natprirodni, ali ne i sveti. Pojam sveto je širi od pojma natprirodno. U Indiji krava je krava, ali za one koji vjeruju ona je sveta životinja.

4. Religija je duhovni izraz osjećanja zavisnosti od natprirodnog ili prirodnih sila.

Postavlja se pitanje da li sva religijska osjećanja možemo svesti na osjećenje zavisnosti. Ako se zavisnost razumije kao podređenost onda imamo autoritarnu religiju, mada znamo da je Bog sa pojedinim izabranima narodima sklopio ugovor ili savez koji obavezuje obadvije strane.

5. Religija je pokušaj izgradnje svijeta reda nasuprot svijetu nereda.

Ako bi prihvatili ovu definiciju onda bi skoro sve ljudske djelatnosti ili ustanove imale religijski smisao, jer otkrivaju (filozofija, nauka), unose (moral, pravo) i stvaraju (umjetnost) red. Prihvatanjem ove definicije religioznosti gubi se razlika između religioznog i nereligioznog ponašanja.

6. Religija su sve one ideje, vjerovanja i radnje koje se povezuju sa pitanjima konačnom smislu života i smrti.

Postavlja se pitanje da li bi onda pod religiznošću mogli da podrazumjevamo i filozofiju ili književnost koje takođe traže odgovore na ova pitanja.

7. Religija je okvir orijentacije u svijetu punom neizvjesnosti i nesigurnosti.

Prihvatanjem ove definicije religioznosti prihvatamo da su neki filozofsko-etički sistemi ideja religija, jer oni nude vrijednosti i norme pomoću kojih se vjernik može snaći u svijetu punim iznenađenja i prijetnji.

8. Religija je oblik društvene svijesti.

Po čemu se onda religija razlikuje od ideologije. Ovim se religija svodi na racionalnu spoznaju svijeta, koju je moguće opisati riječima i pritom se zanemaruju neracionalni elementi religije.

Šušnjić naglašava da su sve ove definicije religije manjkave zbog toga što ne obuhvataju raznolikost religioznih iskustava i obično su ograničene iskustvom judeo-hrišćanstva. Takođe on naglašava da ove definicije religije ne prave jasnu razliku između religijskih i nereligijski ideja. Jezik koji se koristi da bi se definisao pojam religije veoma neprecizan i većina ovih definicija je ili previše široka ili previše uska.

Na kraju Šušnjić da je svoju definiciju "Religijom se može smatrati svako vjerovanje u apsolutnu i mističnu moć, od koje čovjek zavisi, i koja kontroliše

njegov život i smrt ali na koju može *uticati*, ako se ponaša na određene načine; svoja *iskustva* sa tom moći može da *izražava* na kognitivan, emotivan, praktičan i mističan način, tj. u obliku učenja, obreda, zajednice vjernika ili harizmatičke ličnosti; sticanje i izražavanje iskustva sa tom moći ima za njega određeno *značenje*, a za zajednicu određen *značaj*, jer bez toga njegov život i život zajednice izgledao sasvim drugačije."

U osnovi svake religije je vjerovanje u neku moć, koja je natprirodna. Za nju nije primarno da li natprirodno stvarno postoji, već vjerovanje u postojanje natprirodnog bića i njegovu moć. Takođe jedna od bitnih karakteristika religije su i obredi. Obredi su manifestni oblici ispoljavanja vjere u natprirodno.

Svakako treba imati na umu da religiozno iskustvo ima određenu vrijednost samo ako je potvrđeno i od strane drugih. Tek ako se naša religijska iskustva poklapaju sa iskustvima drugih, vjera u natprirodno jača ali se javljaju i kriterijumi za vrednovanje tih iskustava. Ta vrednovanja najčešće nisu intelektualna, već emocionalna.

I ako se može pročitati da religija danas gubi značaj u društvu, a postaje bitna u privatnom životu pojedinca (što nije slučaj u Republici Srpskoj), logično je očekivati da religija i religioznost postaju sve više predmet interesovanja psihologije, a sve manje sociologije.

Religioznost je uži pojam od religije i pod njim se podrazumijeva sistem vjerovanja u neko biće kome se pripisuju nadljudski kvalitete i neograničena moć nad ljudima. To biće je obožavano od strane vjernika i oni su spremni da njegove zahtjeve izvršavaju bez pogovora.

Dragomir Pantić razlikuje dvije vrste religioznosti:

- Klasičnu ili konvencionalnu religioznost
- Svjetovnu ili sekularnu religioznost

Klasična religioznost je vjerovanje u Boga ili neka druga natprirodna bića i u skladu je sa ranije navedenim viđenjem religije.

Svjetovna religioznost ima u svojoj osnovi obožavanje različitih ličnosti, ideja, institucija, objekata i dr. Ona se često naziva i religija svakodnevnog života. U svjetovnoj religioznosti stav prema institucijama ogleda se kroz potčinjavanje državi, harizmatičkom vođi, partiji, naciji, sportskom klubu ili zvijezdama filma i muzike.

Za obje vrste religioznosti karakteristično je postojanje komponenti koje govore o obliku i vrsti religioznosti. Istraživanja u psihologiji pokazuju da u

okviru religioznosti možemo govoriti o kognitivnoj komponenti (vjerovanje u natprirodna bića), emocionalnoj komponenti koja se mjeri kroz jačinu afekata (strahopoštovanje, divljenje, poniznost i zahvalnost u odnosu na božansko biće) i konativnoj komponenti koja se manifestuje kroz vjersko ponašanje i vršenja vjerskih obreda. Takođe se ističe i moralna komponenta religioznosti koja se ogleda kroz potpuno moralno oslanjanje na vjeru.

Religioznost možemo posmatrati i kao vrijednosnu orijentaciju (način opažanja, mišljenja i vladanja koji je određen nekom središnjom vrijednošću), a ne samo kao skup osjećanja i vjerovanja. Religioznost, kao vrijednosna orijentacija, je relativno stabilna, uporno se održava i ne mijenja se u individualnom ili istorijskom pogledu. Pomoću religioznosti, kao sistema vjerovanja, se pokušava dati kompletno objašnjenje svijeta i društva i ona se oblikuje kroz kompleksnu interakciju socijalnih i ličnih činilaca.

PSIHOLOGIJA I RELIGIJA

I religija i filozofija su u svom rječniku imale pojam duša. Za religiju ona je označavala "božansku iskru" u čovjeku koja postoji nezavisno od njegovog tijela. "Besmrtnost duše, neuništivost našeg JA - to je dio prirodne strukture čovjekovog bića, to je naša priroda." Filozofija na dušu gleda kao na "Nematerijalno JA koje poseduje svesno iskustvo, kontroliše porive, žudnju i akciju i održava identitet od rođenja (ili pre) do smrti (ili posle)."

Psihologija, kada se izdvojila od filozofije, sa sobom je ponijela i pojam duše. Laici često opisuju psihologiju kao "nauka o duši". Čovjek i njegova duša su ono što je zajedničko i za religiju i za psihologiju.

Svakako treba imati na umu da se u velikom broju spisa hrišćanskih crkvenih otaca, i sa istoka i sa zapada, mogu naći veoma pronicljiva zapažanja o čovjeku. Istočne religije budizam, hinduizam i dr. su mnogo pažnje posvećivale psihologiji čovjeka i imaju veoma razređene brojne teorije ličnosti. Tu praktičnu psihologiju na istoku su u najvećoj mjeri koristili jogiji, kaluđeri i sveštenici da bi vaspitali sopstvenu dušu i srce. U islamskom svijetu sufiji su djelovali primjenjujući psihologiju, dok su se kod Jevreja duševnim životom najviše bavili kabalisti.

Takođe i psiholozi su se počeli sve više zanimati za religiju i njezin uticaj na čovjeka. Sada ćemo prikazati šta pojedini psiholozi ili psihološke škole misle o religiji i religioznosti.

William James

William James je jedan od prvih psihologa koji se interesovao za psihologiju religioznosti. Ovu temu on obrađuje u knjizi "Razne vrste religioznog iskustva" koju je izdao 1902 godine.

Ovaj američki psiholog govori o tri aspekta religije:

1. Lična religioznost- Za Jamesa religija je lična kategorija i on uglavnom zaobilazi institucionalnu religiju.
2. Emocionalni aspekt religioznosti dominira nad razumskim - Kako osjećaji dominiraju religijom, tako i svi religijski sistemi imaju istu osnovu.
3. Različiti vidovi vjerskog iskustva, praktično su bezbrojni- Ovaj autor niti afirmiše niti osuđuje postojanje različitih vjerskih sistema i sekta, imajući u vidu različite karakteristike pojedinca i lične uglove gledanja. James naglašava da njega ne interesuju pitanja "Postoji li Bog?", već kako Bog i religija mogu da pomognu čovječanstvu u borbi za bolji život.

Sigmund Freud

Freud je smatrao je da se svi fenomeni uključujući i ponašanje ljudi mogu objasniti kauzalnošću tj. da svaki događaj ima uzrok. Imajući u vidu da je svoje naučno znanje Frojd sticao među medicinskim materijalistima (Helmholtz, Brike itd.), ne treba da nas čudi odakle potiču ovi njegovi stavovi. Ova škola je učila da u organizmu vladaju samo fizičko-hemijske sile i nikakve druge.

Freud je bio ateista i nije imao lijepo mišljenje o religiji i religioznosti. U svojim ranim radovima on religiju izjednačava sa opsesivnom neurozom. On tvrdi da religija funkcioniše kao opsesivna neuroza. Osoba koja pati od opsesivne neuroze ili osoba koja poštuje religiju satima obavljaju određene rituale i u oba slučaja izostanak takvog čina budi osjećanje akutne strepnje. Kod neurotika ti rituali dobijaju ceremonijalni i kompulzivni značaj i svako

odstupanje od tih tzv. trivijalnih formalnosti izazvaće kod njih nepodnošljivu anksioznost i osjećanje krivice. Slično se dešava i ako dođe do prekida neke ritualne radnje vjernika. Freud ne vidi razliku između ovih fenomena.

On tvrdi da je u korijenu opsesivne neuroze ali i religije potiskivanje i odricanje od određenih instinktivnih impulsa, u koje Freud ubraja i seksualne nagone.

U tom periodu Frojd govori o vezi između kompleksa oca i vjerovanja u Boga. Psihološki gledano, lični Bog nije ništa drugo nego na pijedestal podignuti otac. Freud tvrdi da gubitak autoriteta oca za posledicu ima i gubitak vjerskih uvjerenja.

U knjizi "Totem i tabu" Freud (1913) godine se ponovo vraća religiji. Palmer ističe da Freud u ovom djelu porijeklo religije nalazi u ambivalentnom odnosu sina prema ocu ili da upotrijebimo psihoanalitičku terminologiju, u djelovanju Edipovog kompleksa. Sinovljeva zavisnost od dominantnog mužjaka i ambivalencija tog odnosa koji oscilira između ljubavi i mržnje, što se prvi put pojavljuje u prahordi, u religiji se projektuje na idealizovani objekat religioznog obožavanja, Boga-oca. Pokoravanje tom objektu prva je karakteristika vjerovanja i povezuje vjernike u vjersku zajednicu."

U knjizi "Totem i tabu" Freud govori i o "svemoći misli" i animizmu. Animizam je učenje o duši tj. vjerovanje da svim živim bićima i predmetima na svijetu "život udahnjuje" bezbroj duhovnih bića, od kojih su neka dobronamjerna a neka zla. Moć nad tim duhovima možemo ostvariti magijom i vradžbinama. Ljudi precjenjuju svoje mentalne procese kroz pripisivanje moći da kontrolišu ili transformišu realnost. Sličnu situaciju imamo i kod opsesivne neuroze, gdje neurotici smatraju da je izgovaranje nekih riječi dovoljno da se te riječi i ostvare. Ovo ima za posledicu bježanje od stvarnosti što je zajedničko i kod religije i kod opsesivne neuroze.

U ovoj knizi Frojd definiše tri stadijuma čovjekovog doživljaja univerzuma: *mistički, religiozni i naučni*. U *mističkom* stadijumu čovjek sebi pripisuje svemoć, što se najbolje može vidjeti u praktikovanju magije da bi se kontrolisala priroda. U stadijumu *religije* čovjek svemoć prenosi na Bogove, ali malo moći zadržava i za sebe da bi mogao da utiče na Bogove. Na trećem stadijumu *naučnom* čovjek uviđa da nije svemoćan i pokorno se miri sa smrću i nestajanjem. Freud tvrdi da sa starošću opada i interesovanje za religiju.

Značajan zaokret u Freudovom viđenju religije možemo vidjeti u njegovom djelu "Budućnost jedne iluzije". Kako sam naslov djela govori Freud

religiju doživljava kao iluziju. "Nazivajući religiju iluzijom Freud ne tvrdi da su religiozna verovanja neminovno netačna, iako je to malo verovatno". Za razliku od empirijskih dokaza, religijski dokazi se ne zasnivaju na posmatranju spoljnog svijeta koje može da bude potvrđeno ili opovrgnuto, već unutrašnjim uvjerenjem kojima racionalna potvrda nije potrebna.

Porijeklo religije je psihičko i njena funkcija je zadovoljenje neke ljudske potrebe:

- Izmirenje sa spoljašnjim silama prirode koje prijete da unište svijet
- Izmirenje sa unutrašnjim silama (nagonima), koje su jednako opasne kao i spoljašnje
- Zadovoljenje univerzalne žudnje ljudskog roda za figurom oca.

Ljudi dolaze na svijet koji nije prijateljski nastrojen prema njima. Na svakom koraku su suočeni sa prirodnim silama koje prijete da ih unište. Postavlja se pitanje "Kako se odbraniti od tih sila?". Freud ističe da postoje različiti načini da se odbranimo, ali je stvaranje religioznih ideja najmoćniji način. Ljudi humanizuju prirodu, personalizuju sile koje im prijete, pretvaraju ih u Boga i tako nastoje da steknu kontrolu nad njima. To je prvi korak u stvaranju religije.

Čovjek je po prirodi samoživ i agresivan i kao takav predstavlja opasnost za druge ljude i civilizaciju uopšte. Da bi društvo opstalo pojavljuju se pravila i institucije koja te nagone guše i kontrolišu. Sve to kod ljudi stvara otpore prema nametnutim pravilima. Religija kao produkt civilizacije ima zadatak da otkloni patnju ljudi ili da je kanališe na drugi prihvatljiviji način. Freud uviđa koja je funkcija religioznih ideja i zašto je ljudi i dalje prihvataju.

Svakako treba imati na umu da su skoro svi dokazi koje Freud iznosi kada govori o religiji i religioznosti pobijeni od strane antropologa, etnologa i sociologa. Mnogi zamjeraju Freudu da do svojih stavova o religiji nije dolazio istraživanjem, već da je svoje već davno formirane i učvršćene negativne stavove o religiji nastojao opravdati kroz svoje studije.

Carl Gustav Jung

Jung je odrastao u religioznoj porodici. Otac mu je bio sveštenik Reformirane crkve u malom mjestu u blizini Bazela. Veoma se rano susreo sa tradicionalnom religijom, ali to nije značajno uticalo na njegov doživljaj

religije. Na njega je mnogo veći uticaj imao niz vizija koje je imao u djetinjstvu i kojima će se vraćati i analizirati ih u kasnijem periodu. Bio je veoma blizak sa Frojdom, koji ga je vidio kao svog nasljednika, ali zbog neslaganja sa njegovim učenjem, koje se odnosilo na seksualnost i religiju, dolazi do razlaza.

“Jung na religiju prvenstveno gleda kao na religiozno iskustvo božanskog i/ili transpersonalnog. Pod religijom se ne podrazumijeva određena konfesija i vjeroispovijest već, poseban stav svesti koja je promijenjena saznanjem numinozuma. Numinozno i sveto su ono neshvatljivo božansko što obuzima čovjeka i ujedno se doživljavaju kao sila koja pobjeđuje povjerenje i strah. Hark, 1998).

Za Junga Bog je arhetip. Bog je manifestacija najdubljeg nivoa nesvjesnog uma, kolektivnog nesvjesnog. Iz ovoga proizilazi da je Bog apriorna strukturalna komponenta psihe, koja se ispoljava kao dispozicija koja počinje da funkcioniše u određenom trenutku razvoja uma i smješta materijal svjesnog u određene obrasce. Takođe iz ovoga proizilazi da, kao i ostali arhetipi, i ovaj arhetip je psihička realnost koji na pojedinca djeluje iznutra, kao aktivna dimenzija njegovog psihičkog života. Jung čak govori o “instiktu za Boga”. Jung ne tvrdi da Bog postoji, ali tvrdi da je Bog psihička realnost.

Arhetipski sadržaj Boga može se izraziti samo simbolima, a nikako znakovima. Znak označava nešto što je poznato. Za Junga simbol je “najbolja moguća moguća formulacija relativno nepoznate stvari.” Simbol je “živa stvar” koja najbolje izražava neizrecivo.

Religiozno iskustvo, za Junga, je jedno od najvriednijih iskustava. To je iskustvo nezavisno od čovjeka i ukazuje mu se u dubini njegovog bića, ali nije stvoreno već vječno, kolektivno i bezlično. Ono se pojavljuje kod čovjeka bez obzira u kojoj socijalnoj sredini čovjek odrasta i da li je došao u dodir sa vjerskim učenjem. S druge strane čovjek kroz svoju socijalizaciju, htio to ili ne, dolazi pod uticaj pojedinih vjerskih učenja i djelovanja. Često ljudi ostanu samo na tom vidljivom nivou religioznosti, a da nikada ne dožive taj transcendentni osjećaj Boga.

Za Junga, Hrist je simbol sopstva. Sopstvo je centar ličnosti koji objedinjuje svjesne i nesvjesne dijelove ličnosti i njima upravlja. Sopstvo označava sveukupnost psihičkih fenomena u čovjeku. To je tačka iz koje počinje naš cjelokupni duševni život i naš posljednji cilj u životu, to je “Bog u nama.”Sopstvo je psihička cjelovitost čovjeka, a Hrist je ostvario ideju sopstva i cjelovitosti.

U knjizi Aion Jung piše: "Kao istorijski čovjek, Hristos je jednokratni i jedinstveni, kao Bog - opšti i večan. Poput Sobstva, on je kao individualitet jednokratni i jedinstveni, kao arhetipski simbol. Nasuprot tome on je predstava Boga, dakle opšte i večno." Na kraju se Jung pita da li je Sobstvo simbol Hrista, ili je Hristos simbol Sopstva?

U svojoj posljednjoj fazi razmišljanja o religiji, on tvrdi da je religija neophodna za psihički razvoj ljudi. Jung smatra da se religija i religioznost, sve i da to čovek hoće, ne mogu odbaciti. On religiju vidi kao psihičku funkciju, neodvojivu od pojedinca kao i svaki drugi nagon, i poricanje njenog značaja ima za posledicu gubljenje psihičke ravnoteže i neurozu.

Kroz pojam individuacije najbolje možemo sagledati koliku važnost je Jung pridavao vjeri i religioznosti. U periodu mladosti osoba mnogo više pažnje posvećuje zahtjevima spoljne realnosti i prilagođavanjima na tu realnost, uspostavljanju ličnih odnosa i razvoju Persone. Persona je svjesno predstavljena bitna strana vlastite ličnosti, to je uloga koju društvo očekuje od nekog položaja ili lica. U drugoj polovini života čovjek se okreće unutrašnjoj realnosti. Novac, karijera, društveni status postaju manje važni. Postavljaju se pitanja o smislu života i svrsi postojanja. suočava se sa neminovnim krajem i počinje da razmišlja o smrti. U tom periodu, po mišljenju Junga, čovjek se okreće sebi i uspostavlja se veza između svjesnog i nesvjesnog. Tada dolazi do približavanja ega i sopstva, koji se u djetinjstvu i mladosti odvojio. Cilj našeg života jeste postizanje sopstva tj. spajanje u cjelinu svih aspekata ličnosti.

Jung smatra da u drugom periodu života čovjek treba da nađe novi misao života i istovremeno da se duhovno priprema za kraj svog života. "Posmatrano sa ovog psihološkog stanovišta smrt nije kraj, već cilj, kojim se s punim zalaganjem sopstvenih imanentnih duhovnih mogućnosti rasta postavlja stvarni misao druge polovine života i koji predstavlja najviše dostojanstvo čovjeka." Kada dođe do tog cilja, na kraju individuacije, čovjek je svjestan da je izložen na milost iracionalnoj sili koja nadmašuje njegovu svijest i koju mora ponizno prihvatiti. Ljudi su toj sili davali razna imena. Kod hrišćana ona se zove "Bog". Da li će čovjek otvoriti vrata i ući u utočište gdje su božanski likovi, kao posljednji korak prepušteno je njemu samom. Individuacija je psihološki cilj, a ne religiozni, iako se taj cilj samo s religioznim stavom može dosegnuti.

Jung gleda na vjeru kao na nešto što je sastavni dio čovjeka i samo "živi odnos sa Bogom" potvrđen kroz iskustvo čovjeka vodi pravoj religioznosti, dok puko upražnjavanje rituala nema mnogo veze sa religioznošću. Za ovog autora

nije bitno ko koju vjeru propovijeda, jer psihičku cjelovitost kao cilj individuacije može postići podjednako i musliman, i budista i hrišćanin.

Mnogo toga je Jung još rekao o religiji i religioznosti. Njegovo učenje je nailazilo i na odobravanje ali i na kritike. Proglašavali su ga za filozofa, materijalistu, gnostika, agnostika, mistika ali i ateistu. Jezik koji je koristio Jung mnogima je bio nerazumljiv i mističan, osporavano mu je postojanje arhetipova ali i metodologija koju je koristio

Gordon Allport

Gordon Allport odrastao je u protestantskoj porodici i njegovo djetinjstvo je obilježila čista protestantska religioznost i težak rad.

Bio je vodeći stručnjak u proučavanju ličnosti i na početku svog rada čovjeka je “vidio” kao jedinstveno i autohtono biće na koga sredinski faktori nemaju velikog uticaja. Ovo gledište je kasnije revidirao i priznao uticaj sredinskih faktora na formiranje ličnosti pojedinca.

Allport pridaje religioznosti veliki značaj u životu pojedinca. On ističe da se psihologija treba baviti religijom, jer je “religija, kao i seks gotovo univerzalan interes ljudskog roda”. Korijen religije i religioznosti, po Allportu, su brojni i različiti pa je uniformisanje religijskih sadržaja nemoguće.

Ovaj psiholog je smatrao da svaki čovjek treba da ima “ujedinjujuću filozofiju” koja daje smisao ljudskog života, ali i odgovore na pitanja života i smrti. Allport izdvaja šest tipova vrijednosti čija kombinacija čini pojedinačni sistem vrijednosti.

- Teorijske vrijednosti,
- Ekonomske vrijednosti,
- Estetske vrijednosti,
- Socijalne vrijednosti,
- Političke vrijednosti i
- Vjerske vrijednosti.

Kao što vidimo religioznost se spominje kao jedan od tipova vrijednosti koje su bitne za formiranje specifične vrijednosne orijentacije pojedinca. Religioznost pomaže čovjeku u periodima anksioznosti i razočarenja.

Kao što smo ranije naglasili, Allport smatra, da svaki pojedinac ima jedinstven lični stil i da ga to razlikuje od drugih ljudi. Ovaj autor uvodi pojam

crte ličnosti u psihologiju ličnosti i religioznost spada u jednu od tih crta. Religiozna crta ličnosti je povezana sa biološkim faktorima i uslovljavanjem u ranom djetinstvu.

Ovaj autor govori o dvije vrste religioznosti:

1. Ekstrinzična religioznost i
2. Intrinzična religioznost.

Ekstrinzična religioznost je “religija koja se upotrebljava, koja ima pozitivnu korelaciju sa zadržtosti, a osobe ekstrinzične orijentacije smatraju religiju instrumentom koji treba koristiti; religija postaje partner u čuvanju vlastitih interesa, te se više drži do koristi od nje nego do njezinih zahtjeva i njezina autentičnog duha”.

Intrinzična religioznost je “religija po kojoj se živi, ona koja nadilazi osobene interese, koja je po prirodi širokogrudna, očituje poniznost u vlastitim sudovima, tolerantna je prema drugim pogledima drugih, a prihvaća se i njeguje samo zbog njenih vrijednosti”.

Ovu podjelu treba shvatiti kao jedan kontinuum po kome se pojedinac u različitim vremenskim intervalima (životnom dobu) kreće i varira, kako po kvalitetu tako i po intenzitetu.

Allport smatra da u protekle dvije hiljade godina djelovanja organizovanih religija na čovjeka, ono nije imalo značajnijeg uticaja na poboljšanje njegovog morala.

Victor Frankl

Frankl je odrastao u jevrejskoj porodici i do svoje logoterapije je došao posmatrajući ljude u koncentracionim logorima u kojima je boravio.

On smatra da je “čovjekova volja za smislom primarni pokretač u njegovom životu, a ne puka sekundarna racionalizacija njegovih nagonskih potreba.” Ovaj psiholog smatra da je besmislenost življenja u dvadesetom vijeku, ali i danas, veoma rasprostranjena. Čovjek je izgubio neke osnovne nagone, koji određuju životinjsko ponašanje. Istovremeno čovjek se otuđio i od tradicije na kojoj se donedavno zasnivalo njegovo ponašanje. Po Franklu, čovjek se našao u vakumu u kojem se veoma teško snalazi, jer nema putokaze, i zbog toga počinje da radi ono što drugi rade (konformizam) ili radi ono što drugi žele (autoritarnost).

Kada se govori o smislu života, javlja se vjera i religioznost kao nešto što životu pojedinca daje smisao.

Frankl upozorava na opasnost od uskogrude tj. dogmatske religioznosti, jer sve religije imaju identičan temeljni sadržaj i pokretačku snagu (Boga), ali ih ne treba spajati u jednu religiju. Individualni put ka istom cilju, podrazumijeva i različite poglede na vjeru ali i na toleranciju i razumijevanje. Za ovog autora religija nije nagon, već stvar slobodnog izbora pojedinca.

Erih Fromm

Fromm om pod religijom podrazumijeva “bilo koji sistem mišljenja i djelanja u kome učestvuje jedna grupa i koji individui daje okvir orijentacije i objekt predanosti. Kao što vidimo ova definicija religioznosti je veoma široka i teško je reći da li je neka kultura postojala ili će postojati, a da neće imati religiju, kako je ovaj autor definiše.

Ovaj autor tvrdi da se čovjek otuđio od svoje životinjske prirode i da instinkti kao organski nagoni, nemaju velikog uticaja na njegovo ponašanje. S druge strane razvoj mozga je čovjeku omogućio da bude svjestan sebe, da mašta ali i da racionalno promišlja. Razum je čovjekova blagodet ali i njegovo prokletstvo, koje se ogleda u postojanju svijesti o smrti i mogućnostima razvoja čovjeka koje nikada neće biti moguće ostvariti zbog našeg kratkog života. Sve to stvara disharmoniju u čovjeku i javlja se želja da se postigne ravnoteža i sklad. Ali razum nije dovoljan. Religija je jedan od mehanizama koji nam daje jednu sveobuhvatnu i cjelovitu sliku svijeta i kao jedan okvir omogućava čovjeku da nađe mjesto u svijetu u kojem živi.

Fromm se ne pita “Religija – da ili ne?”, on postavlja pitanje “ Koja vrsta religije?”. Da li je to religija koja unapređuje razvitak čovjeka ili ona koja parališe njegov rast. Fromm smatra da religija nije samo zbir doktrina i vjerovanja, već da ona često ljude motiviše da djeluju na određeni način. Tada religija postaje dio ljudskog karaktera.

Fromm se često pita da li je zapadni svijet hrišćanski ili paganski. On kaže “hrišćanski heroj je mučenik” on je spreman na bivstvovanje, davanje i dijeljenje. Za paganskog heroja je karakteristično da otima, prisiljava, izrabljuje. Fromm tvrdi da je istorija Evrope istorija osvajanja, nasilja i podređivanja i da smo zbog toga bliži paganima nego hrišćanima.

Kao što vidimo Fromm ne šteti religiju, niti drušvo uopšte. On pokazuje da religija (hrišćanstvo) ima ulogu da smiri našu nečistu savjest i da nam omogući da svoj život osmislimo.

RAZVOJ ČOVJEKA I RELIGIOZNOST

Psiholozi koji su se bavili kognitivnim i psihofizičkim razvojem čovjeka, primjetili su da ljudi različitih uzrasta različito razumijevaju i doživljavaju religijske pojmove. Da bi smo što bolje predstavili teorije razvoja religioznosti neophodno je da ukratko predstavimo razvoj čovjeka od života do smrti. Na početku ćemo prikazati teoriju razvoja Jeana Piageta.

Piagetova teorija razvoja

Piaget pokazuje da je kognitivni razvoj gčovjeka kontinuiran, ali pri tom dopušta postojanje stadijuma. U okviru svakog stadijuma postoje varijacije ponašanja, ali jedna zajednička struktura objedinjava to ponašanje. Stadijumi razvoja slijede jedan drugi i isti su kod sve djece. Svaki stadijum se nadgrađuje jedan na drugi i ranija konstrukcija nužna je za postojanje sljedeće. Iako je redosled razvojnih stadijuma isti kod sve djece, brzina kojom djeca prolaze te stadijume nije ista.

Piaget opisuje četiri osnovna stadijuma razvoja:

1. Senzo-motorni stadijum (do 2 godine života),
2. Pred-operacioni stadijum (od 2 do 7 godine)
3. Stadijum konkretnih operacija (od 7 do 12 godine) i
4. Stadijum formalnih operacija(stariji od 12 godina)

Slijedi kratak prikaz četiri navedena stadijuma razvoja, radi lakšeg razumijevanja razvoja religioznosti kod djeteta.

1. Senzo-motorni stadijum

Za ovaj stadijum karakterističan je fizički egocentrizam. Novorođenče na početku sve svodi na sebe tj. svoje tijelo da bi, na kraju ovog stadijuma dijete ima izgrađen pojam o svijetu predmeta koji postoje nezavisno od njega i njegovih postupaka. Ono zna da stvari i dalje postoje iako ih ne vidi ili ne osjeća. Krajem druge godine dijete doživljava intelektualnu revoluciju, ono

obrazuje kategorije objekata, prostornosti, uzročnosti i vremena. U zavisnosti od uspjeha ili neuspjeha neke aktivnosti javljaju se radost ili tuga, napor i interesovanje, umor i nezainteresovanost.

2. Predoperacioni stadijum

U tom periodu dijete počinje da prihvata uputstva i naredbe koje dolaze od roditelja i smatra ih obaveznim. Roditelji postaju djetetovo "Idealno JA". Istovremeno počinje komunikacija sa roditeljima i sa drugom djecom. U ovom periodu dijete ne može da se postavi u poziciju sagovornika i tada smo svjedoci "dječijih monologa " kada se samostalno igra. Slična situacija je i u slučaju igre, svako dijete se igra za sebe i ne poštujući pravila igre. Sa razvojem govora osim komunikacije dolazi do pojave mišljenja (interiorizacija govora) i intuicije (interiorizacije akcije). Na ovom stadiju mišljenje je potčinjeno primatu opažanja.

Sa razvojem mišljenje dječija igra postaje simbolička. Igra se oslanja na misao ali samo na individualnu misao djeteta. Za to mišljenje je karakteristično postojanje animizma, finalizma i artificijalizma. "*Animizam* predstavlja težnju deteta da shvata stvari kao žive i obdarene namerama. U početku dete smatra da su živi svi oni predmeti koji vrše neku aktivnost, a ta aktivnost je uvek u suštini, korisna za čovjeka: sijalica nam svetli, peć greje, Mesec nam sija. Potom smatra da su živa pokretna tela i , konačno, tela koja se naizgled kreću sama od sebe, kao što su nebeska tela ili vetar." Na ovom uzrastu dijete ne razlikuje cilj i uzrok i u tome se ogleda njegov *finalizam*. *Artificijalizam* se definiše kao "vjerovanje da su ljudi sagradili stvari ili da je Bog konstruisao stvari na isti način na koji to ljudi čine. Djeca smataju da planine rastu pošto je posađen kamen ili da su jezera iskopali ljudi. Za ovaj period je karakterističan intelektualni egocentrizam.

3. Period konkretnih operacija

Za ovaj period karakteristično je da dijete u stanju da saraduje, pošto ne "miješa" svoje stanovište sa stanovištem drugih osoba. U ovom periodu počinju prve dječije rasprave. Prilikom igranja djeca prihvataju pravila igre i pridržavaju se tih pravila. Mišljenje djeteta se mijenja. Animizam, artificijalizam i finalizam mijenja konzervacija i reverzibilnost, serijacija i klasifikacija. U tom periodu obrazuje se i pojam broja.

Za ovaj razvojni period karakteristično da se jednostrano poštovanje (moral poslušnosti), pretvara u obostrano poštovanje. Obostrano poštovanje postoji kada pojedinci uzajamno pripisuju podjednaku ličnu vrijednost, pri

tome ne ograničavajući se na vrednovanje neke posebne akcije. U tom periodu djeca shvataju šta znači poštenje, drugarstvo ili fer-plej. Pravednost se stavlja ispred poslušnosti.

4. Period formalnih operacija

Mišljenje adolescenta se prilično razlikuje od mišljenja djeteta. U ovom periodu adolescent ovladava hipotetičko-deduktivnim rasuđivanjem i eksperimentalnim dokazivanjem. U ovom periodu adolescent osim što svoje ja prilagođava sredini, nastoji i sredinu da prilagodi sebi. Ova reformatorska aktivnost se ispoljava jednom vrstom mesijanizma. Adolescent ima svoj životni program i plan za reformu društva.

Goldmanova teorija religioznosti

Prikaz Piagove teorije neophodan je da bi mogli da razumijemo Goldmanovu teoriju religioznog razvoja koja se zasniva na kognitivnom razvoju čovjaka. Njegova teorija obuhvata tri nivoa religioznog razvoja:

1. Intuitivno religiozno mišljenje - do 7 godine;

Za ovaj period je karakterističan antropomorfizam (pobožanstvenjeni roditelji-poroditeljeni Bog). Biblijski tekstovi se doslovno shvataju. Na pitanje, "Zašto Isus nije htio u pustinji, kada je bio gladan, pretvoriti kamen u hljeb?", tipičan odgovor djeteta na ovo pitanje je "Zato što nije volio hljeb."

2. Konkretno religiozno mišljenje - od 7 do 13 godine

U ovom periodu dijete na Boga gleda kao na "božanskog" nadčovjeka. Prisutno je konkretno shvatanje religiozno-simboličkog jezika. To se najbolje može vidjeti na primjeru. Kada pitate djecu "Zašto se, kada je naišao Mojsije sa jevrejskim narodom iz Egipta, pred njima razdvojilo Crveno more?" Djeca obično odgovaraju "Da ga je Bog pokrio svojim duhom i on ga je razdvojio!"

3. Apstraktno religiozno mišljenje - stariji od 13 godina

U ovom periodu Bog se svata simbolički i biblijski tekstovi se razlikuju kao religiozni i simbolički a ne kao činjenice. U tom periodu moguća je religiozna introspekcija. Simbolika pojedinih biblijskih događaja počinje se shvatati na adekvatan način.

Osnovna zamjerka ovoj teoriji je da se previše veže za kognitivni razvoj čovjeka i da malo ili ništa ne govori o čovjeku i njegovoj religioznosti posle adolescencije.

Fowlerova teorija religioznosti

Za razliku od Goldmana koji svoju teoriju veže za Pijažeovu teoriju razvoja, za Fowlera to ne možemo reći. Njegova teorija prati razvoj čovjeka od rođenja do smrti i razvoj njegove religioznosti. Ovaj autor religioznost shvata kao potporu zdravom razvoju ličnosti: odgovornoj, otvorenoj i integrisanoj u socijalnu sredinu ali i samoostvarenoj. Ovaj autor ističe sedam nivoa religioznosti:

0 nivo - Prva vjera i pomiješano ja

Naziv koji je odabrao Fowler za ovaj nivo veoma je čudan. Na ovom nivou dijete još uvijek ne pravi razliku između sebe i okoline. Subjektat i objekat su jedno. Bog se kao takav, na ovom uzrastu, ne može opaziti.

1.nivo – Intuitivno-projektivna vjera i impulsivno ja (od 4 do 8 godine)

U tom periodu dijete projektuje svoju intuiciju i maštu na stvarnost imitirajući odrasle. U ovom periodu roditelji imaju veoma važnu ulogu u odrastanju djeteta. Oni se doživljavaju kao svemoćni. U ovom periodu nastaju korijeni religioznosti i mogu se formirati dugotrajne i predstave religioznih sadržaja.

2.nivo – Mitsko-rječita vjera i imperijalno ja (od 8 do 12 godine)

U ovom periodu dijete religijske sadržaje i priče shvata doslovno i bukvalno. U odnosu na svoje želje i interese dijete interpretira i povezuje religijske sadržaje. Bog na ovom nivou razvoja nagrađuje "dobro", a kažnjava "zlo". Na ovom nivou razvoja dijete "dobro" shvata kao nešto od čega ima koristi, a "zlo" je sve ono što mu nanosi štetu. Autor smatra da neki pojedinci u svom religijskom razvoju nikada ne prevaziđu ovaj nivo.

3.nivo – Sintetičko-konvencionalna vjera i interpersonalno ja (od 12 do zrelosti)

To je vrijeme kada se prihvata konvencionalna vjera, ali se među ustaljenom konvencionalnošću počinju praviti lični izbori, a od različitih konvencionalnih zahtjeva počinje se stvarati lično upotrebljiva sinteza značenja i smisla. Dijete se u ovom periodu može staviti u situaciju druge osobe. Na ovom nivou vjera je povezana sa stvaranjem ličnog identiteta u smislu - Bog mi pomaže da postanem "svoj", da budem prepoznatljiv kao "ja".

4. nivo - Individuirajuća-reflektirajuća vjera i institucionalno ja (poslije 18 godine)

Na ovom nivou osoba se počinje kritički odnositi prema sebi i drugima. U ovom periodu odrastao čovjek se preispituje i ponovo vrednuje vjerske vrijednosti i simbole. U ovoj fazi dolazi do učvršćivanja ali i do gubitka vjere. 5.nivo – Povezujuća vjera i interindividualno ja (srednje životno doba ili kasnije)

U ovome periodu dolazi do lične konsolidacije. Dolazi do integracije "sebe" i "svojih sadržaja", i svega onoga što je ostalo nedorađeno ili potisnuto na prethodnim nivoima. Tu se pokazuje i stvarna spremnost za duboke i međusobno obogaćujuće odnose s drugim ljudima.

6.nivo – Univerzalirajuća vjera i u Bogu utemeljeno ja (odmakla životna dob)

Ovaj nivo religioznog razvoja je ideal koji samo neki pojedinci dostignu. To su osobe istaknute i duboke religioznosti npr. Gandi i Martin Luter King.

Fowlerova teorija u korijenu ima i razvojne, afektivne i socijalne komponente ali i teološke. Kao posljedicu toga imamo dosta fluidno definisana razdoblja religijskog razvoja kao i neprecizne termine koji dozvoljavaju spekulacije.

ISTRAŽIVANJA RELIGIOZNOSTI

Sada ćemo prikazati neka od istraživanja koja se tiču religioznosti odraslih i adolescenata SFRJ i SR Jugoslavije. Nismo upoznati da je bilo ozbiljnijih istraživanja religioznosti u Republici Srpskoj i Bosni i Hercegovini od kraja rata do danas.

Polovinom šezdesetih godina, prošlog vijeka Ćimić je sproveo istraživanje religioznosti u Hercegovini koje je tradicionalno trokonfesionalno područje. Ćimić je utvrdio da kod pripadnika svih konfesija dominira tip "tradicionalnog vjernika", da je znatno manje pokolebanih vjernika, a najmanje teološko uvjerenih vjernika. Među ateistima je mnogo više emocionalnih nego racionalnih kod sva tri naroda. Najveći broj ateista bilo je kod pravoslavaca 58%, potom kod muslimana 37%, a najmanje kod katolika 27%.¹ Kod sve tri

¹ Na ovom mjestu je nužno dati sljedeće objašnjenje; Biti pripadnikom jedne vjerske zajednice, a u isto vrijeme biti ateista je praktično nemoguće. Međutim, stvari ne izgledaju tako nemoguće ako se uzme u obzir da se pripadnost jednoj religiji stiče rođenjem. To znači da je moguće da jedna osoba istovremeno bude i pripadnik jedne vjerske zajednice, iste one kojoj pripadaju njeni roditelji, ali i ateista prema vlastitim uvjerenjima.

konfesije Ćimić je našao povezanost između religioznosti i pasivnosti. Takođe je utvrđeno da je obrazovanje povezano sa stepenom religioznosti tj. građani koji su obrazovaniji manje su religiozni.

U istraživanju Rota i Havelke (1973) koje se bavilo nacionalnom vezanošću i vrijednostima srednjoškolaca, autori su našli da su mladi u gradovima manje religiozni od svojih vršnjaka sa sela. Gimnazijalci su manje religiozni od učenika škola za kvalifikovane radnike. Istraživanje je pokazalo da su manje religiozni učenici čiji su roditelji bili više obrazovani.

Istraživanje Glišića (1975) na 300 srednjoškolaca Gornjeg Milanovca, Čačka i Užičke Požege je pokazalo da ispitanici imaju antireligiozne stavove. Oko 87% srednjoškolaca je izjavilo da se ne moli Bogu, oko 90% njih nije išlo u crkvu dok, 93,8% ispitanika ne vjeruje u Boga. Istraživanje je pokazalo da je kod odličnih učenika, učenika koji su članovi Saveza komunista ili čiji su roditelji članovi saveza komunista Jugoslavije, dominira antireligioznost, dok su učenici sa slabijim uspjehom bili manje antireligiozni.

Rezultati istraživanja jugoslovenske omladine koje je izvršio Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu (1985) pokazali su da je u prosjeku 10 % mladih išlo redovno u crkvu (Slovenija 24,3%, Hrvatska 21,3%, Srbija 2% i Crna Gora 2,2%).

Dragoljub Đorđević, u istraživanju studenata Niškog univerziteta, utvrdio je da uprkos tome što se 2/3 studenata konfesionalno deklarišu kao pravoslavci, svega njih 3% tvrdi da su vjernici, 16% je neopredjeljenih, 51% nisu vjernici i 30% su ateisti. Đorđević zaključuje da je identifikovanje sa nekom vjeroispovješću najslabiji indikator religioznosti, već da su osjećanje tradicionalne i nacionalne pripadnosti mnogo značajniji indikatori.

Dragomir Pantić (1985) u istraživanju klasične i svjetovne religioznosti na uzorku od 1023 stanovnika Beograda, kaže da klasična religioznost postoji kod 10% Beograđana starijih od 15 godina, 74% njih je nereligiozno, dok 6% pripada mješanom tipu.

Prema istraživanjima javnog mjenja (1987) u Srbiji, bez Vojvodine i Kosova, religiozno je bilo oko jedne četvrtine građana. Svaki deseti ispitanik nije bio siguran da li vjeruje ili ne, dok više od jedne polovine ispitanika (52%) "ne vjeruje, ali nema ništa protiv religije". U tom istraživanju 14% ispitanika izjasnilo sa kao ateista.

Štefica Bahtijarević (1988) iznosi da je istraživanjima utvrđeno da su u porodičnom krugu od velike važnosti: postojanje ili nepostojanje religijske

atmosfera u kući, vjerska pouka u kući i izvan nje. Na formiranje religioznih stavova najviše utiče tzv. "povezanost roditelja sa crkvom", konstrukt u koji je uključeno da su otac i majka religiozni, da su krstili djecu, kao i da su ih u kući religiozno vaspitavali. Religioznost je neosporno pod velikim uticajem procesa socijalizacije u porodici.

Diplomski rad Snežane Milošević (1996) ispitivao je religioznost i stavove prema religiji srednjoškolaca Čačka. Istraživanje je pokazalo da preko 90% srednjoškolaca smatra da je religija potrebna čovjeku. U crkvu povremeno ili redovno odlazi 85,9% ispitanih učenika, dok 84,7% redovno posti.

Diplomski rad Ljiljane S.Andrić (1997), u kojem je ona ponovila istraživanje Glišića iz 1975 godine, donio je niz zanimljivih podataka. Učenici ispitani 1997 godine pokazuju izraženije religijske stavove i ponašanje nego učenici 1975 godine. Oko 80% ispitanika iz 1997 godine vjeruje u postojanje natprirodnih sila, dok je 1975 godine u tako nešto vjerovalo oko 20% ispitanika. Mladi 1997 godine u 87% slučajeva vjeruju u Boga, dok je 1975 godine u Boga vjerovalo 13,7% mladih. U istraživanju 1997 godine 85,6% ispitanika je izjavilo da se redovno moli Bogu, dok je to 1975 godine činilo 33,7% ispitanih učenika. Pokazalo se da je nakon 22 godine od prvog istraživanja Glišića došlo do velikih promjena religioznog shvatanja mladih. Ateistički stav koji je dominirao 1975. godine, zamijenjen je pozitivnim odnosom prema religiji, religioznosti i crkvi.

Novija istraživanja s kraja osamdesetih i devedesetih godina jasno pokazuju da je porastao broj građana koji su religiozni, u odnosu na period sedamdesetih godina. Postoji veliki broj razloga (nacionalizam, ekonomska kriza, ratovi itd.) koji su doveli do ove promjene ali je teško procijeniti u kojoj mjeri su pojedini razlozi uticali na ovu promjenu.

Agencija za istraživanje javnog mnjenja PARTNER Marketing iz Banja Luke pitala je građana Bosne i Hercegovine "Da li postoji raj i pakao"? Istraživanje je sprovedeno polovinom novembra 2003. godine, na reprezentativnom uzorku od 1500 ponoljetnih građana.

Polovina građana Republike Srpske smatra da raj i pakao postoje. Sa ovom tvrdnjom se ne slaže svaki peti stanovnik ovog entiteta. Na ovo pitanje nije odgovorilo 27% građana Republike Srpske. Da raj i pakao postoje, misli 78% građana Federacije BiH. Sa ovom tvrdnjom se ne slaže svaki deseti stanovnik ovog entiteta, dok je 13% građana odgovorilo da "Ne zna".

Najveći broj ispitanika Hrvatske nacionalnosti, (78%), vjeruje u postojanje raja i pakla. Svaki deseti pripadnik hrvatskog naroda smatra da raj i pakao ne postoje. Bošnjaci u najvećem broju slučajeva, (76%), smatraju da raj i pakao postoje, mada ima (8%) koji se ne slažu sa ovom tvrdnjom. Polovina Srba vjeruje u postojanje raja i pakla, dok se sa tom tvrdnjom ne slaže svaki peti stanovnik ovog entiteta. Nedoumice oko postojanja raja i pakla najviše su izražene kod Srba (27%), potom Bošnjaka (16%) i najmanje kod Hrvata (12%).

U maju 2004. godine Agencija PARTNER Marketing iz Banja Luke pitala je građane Republike Srpske kakva su njihova vjerska ubjeđenja. Istraživanje je urađeno na reprezentativnom uzorku od 850 punoljetnih građana ovog entiteta. Najveći broj građana Republike Srpske ima umjerena vjerska ubjeđenja (71,9%), potom slobodna vjerska ubjeđenja (19,9%), konzervativna vjerska ubjeđenja (3,1%), dok je (0,1%) izjavilo da imaju fundamentalistička vjerska ubjeđenja. Samo (3,8%) građana izjavilo je da nisu vjernici.

Na pitanje da li odlaze na vjerske obrede i koliko često 47,2% građana odgovorilo je da ide nekoliko puta godišnje. Oko jedne četvrtine građana (23,1%) na vjerske obrede ide jednom mjesečno. Jednom nedeljno na vjerske obrede ide 8,6% građana, dok 1,4% na vjerske obrede odlazi nekoliko puta nedeljno. Na vjerske obrede jednom godišnje ili rjeđe odlazi 13,1% građana Republike Srpske.

Istraživanje koje je sproveo Izet Pajević sa Psihijatrijske klinike Univerzitetskog Kliničkog centra u Tuzli (2003), na uzorku od 240 psihički i fizički zdravih srednjoškolaca oba pola pokazalo je, da se kod visokoreligioznih ispitanika u manjoj mjeri javljaju faktori kao što su: unutrašnji konflikti, frustracije, strah, strepnja, psihička trauma, povreda samopoštovanja, disbalans psihičke homeostaze, i da se negativna psihička energija neutralizira na zdraviji i efikasniji način. Time se postiže adekvatnija procjena situacije u kojoj se objekat zadesi, racionalnije raspoređivanje i iskorištavanje psihičke energije, brža socijalizacija, veća otpornost na frustraciju, efikasnije prevazilaženje konfliktnih situacija, veće zadovoljstvo, izraženija težnja ka višim ciljevima. Visoko religiozni ispitanici su manje anksiozni, manje depresivni, manje agresivni i u manjoj mjeri podložni devijantnim bihevioralnim obrascima.

RELIGIOZNOST SREDNJOŠKOLACA U RS

Period adolescencije je jadan od najburnijih razvojnih perioda čovjeka. U tom periodu mladi shvataju da njihovi roditelji nisu svemogući i idealni, što je često praćeno i razočarenjem u roditelje i slabljenjem njihovog autoriteta.

Istovremeno adolescent je izložen i uticajima društvenih, političkih i kulturnih dešavanja, u kojima se, kao ni odrasli, često ne snalazi. Poruke koje dolaze do adolescenta od strane roditelja ili škole i koje dolaze od strane socijalne sredine u kojoj živi, često su međusobno suprotstavljene. Sve to dodatno zbunjuje mladog čovjeka i njegova lutanja čini još težim i opasnijim. Mladima se na tom uzrastu polako "otvara" svijet odraslih sa svim svojim mogućnostima i ograničenjima. Samim tim javljaju se i mnoga egzistencijalna pitanja na koja oni počinju da traže odgovore kroz literaturu, filozofiju, književnost, religiju, istoriju, muziku ili sport.

U zavisnosti od porodičnog i društvenog konteksta u kojem adolescent odrasta zavisi gdje će mladi tražiti odgovore na mnoga pitanja. U odnosu na generacije rođene prije sedamdesetih godina, današnji adolescenti se još u osnovnoj školi susreću kroz vjeronauku sa religijom. Svakako da vjeronauka koja se predaje u školi tokom osnovnog obrazovanja u velikoj mjeri utiče na formiranje mladog čovjeka. Kroz vjeronauku mladi uče ne samo o vjeri i vjerskoj dogmatici, već se kod njih istovremeno javlja i afektivna komponenta privlačenje ili odbijanja prema tom učenju. Istovremeno oni internalizuju, u većoj ili manjoj mjeri, sistem moralnih uvjerenja koja su karakteristična za određenu vjersku konfesiju. Može se reći da se kroz vjeronauku mladima nudi određena filozofija života koja je u skladu sa učenjem određene konfesije.

Biće interesantno vidjeti koliko mladi u Republici Srpskoj pridaju važnosti religiji i koliko je religija uticala na mlade. Prije nego što počnemo sa analizom religioznosti mladih moramo da naglasimo par stvari. Ovo istraživanje religioznosti ne može da odgovori na sva pitanja koja se tiču religioznosti mladih u Republici Srpskoj. Istraživanje je eksplorativne prirode i ima za cilj da da neke polazne osnove za dalje i dublje istraživanje fenomena religioznosti mladih.

Svakako treba imati na umu da je istraživanje religioznosti samo jedan dio šireg istraživanja vrijednosnih orijentacija, altruizma, moralnosti i lokusa kontrole mladih u Republici Srpskoj i da je zbog toga religioznosti bilo nemoguće posvetiti više pažnje.

Ovo istraživanje daće nam odgovore na sljedeća pitanja:

- Da li su srednjoškolci u Republici Srpskoj religiozni i u kojoj mjeri?
- Utvrditi osnovne faktorske strukture religioznosti srednjoškolaca u Republici Srpskoj?
- Da li se srednjoškolci razlikuju u stepenu religioznosti s obzirom na pol?
- Da li se srednjoškolci razlikuju u stepenu religioznosti s obzirom red rođenja?
- Da li se srednjoškolci razlikuju u stepenu religioznosti s obzirom nacionalnosti roditelja, rodbine i prijatelja?
- Da li se srednjoškolci razlikuju u stepenu religioznosti s obzirom na obrazovanje roditelja?
- Kakva je priroda veze između pojedinih socio-demografskih varijabli i religioznosti?
- Kakva je priroda veze između religioznosti i lokusa kontrole?
- Kakva je priroda veze između religioznosti i altruizma?
- Kakva je priroda veze između religioznosti i moralnosti?

Rezultati i interpretacija

Religioznost srednjoškolaca ispitivana skalom koja se sastoji od sedamnaest tvrdnji. Na svaku ponuđenu tvrdnju ispitanici su trebali sa odgovarali da li se slažu ili ne sa ovom tvrdnjom i u kom stepenu. Potpuno neslaganje sa određenom tvrdnjom ocjenjivalo se 1, djelimično neslaganje 2, neodlučnost 3, donekle slaganje 4 dok se za potpuno slaganje sa određenom tvrdnjom dobijala ocjena 5. Teoretski prosječna religioznost srednjoškcolca trebala bi da iznosi 3.

Kod tvrdnji koje afirmišu negativan stav prema religija način bodovanja je bio obrnut, tako da je neslaganje sa određenom tvrdnjom ocjenjivano sa 5, djelimično neslaganje sa 4, neodlučnost sa 3, donekle slaganje sa 2, dok se za potpuno slaganje sa određenom tvrdnjom dobijala ocjena 1.

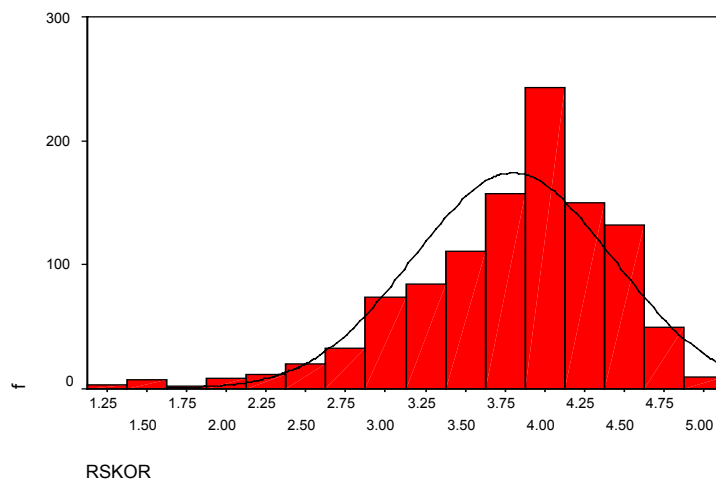
Ovo je bitno naglasiti zbog toga što tvrdnje koje ne idu u prilog religioznosti imaju visoke aritmetičke sredine pa to može da navede čitaoca na pogrešan zaključak. U Tabeli 19 date su tvrdnje i prosječan broj bodova na njima kao i standardno odstupanje.

Tabela 18. Stepen slaganja srednjoškolaca sa ponuđenim tvrdnama.

Tvrdnje	M	σ
Mlade bi trebalo vaspitavati u duhu vjere	3,81	1,11
Život bez vjere u Boga nema smisla	4.03	1.12
Vjerska previla zaglupljuju ljude	4.06	1.07
Vjera donosi ljudima nadu i utjehu	4.38	.83
U posljednje vrijeme se religiji posvećuje velika pažnja	3.08	1.22
Smatram da je religija "opijum za narod"	4.04	1.10
Bez vjere u Boga, čovjek je izgubljen.	3.84	1.19
Da Bog postoji ne bi bilo ovoliko nesreće u svijetu	4.01	1.13
Vjeronauka bi trebala biti uvedena za obavezan predmet u svakoj školi	3.81	1.30
U državnoj vlasti bi trebalo da učestvuju i crkveni predstavnici	3.14	1.31
Molim se Bogu kada mi je teško	4.06	1.22
Često odlazim u bogomolju	3.54	1.20
Mislim da Bog uopšte ne postoji	4.50	.93
Vjere se prihvataju samo oni koji nisu uspješni	4.16	1.03
U bogomolju idem za velike vjerske praznike	3.59	1.33
Postim sve propisane postove	2.68	1.25
Raj i pakao postoje	3.80	1.16

Prosječna religioznost srednjoškolaca u Republici Srpskoj iznosi 3,80 na skali u cjelini i možemo reći da su srednjoškolci više religiozni od očekivanog prosjeka. To se najbolje može vidjeti na grafikonu br. 3. Kao što vidimo iz grafikona distribucija je, u odnosu na normalnu, pomjerena ka višim vrijednostima.

Grafikon 3: Raspodjela skorova na skali religioznosti

U prilog ovoj tvrdnji idu i rezultati koji su prikazani Tabeli br.20. Sa tvrdnjom "Mislim da Bog uopšte ne postoji" nije se složilo 84,3% srednjoškolca, dok se samo 5% ispitanika se složilo sa ovom tvrdnjom. Imajuću u vidu da su neka ranija istraživanja pokazala da je vjerovanje u postojanje Boga, jedan od najboljih prediktora religioznosti ali ne i jedini, onda se sa velikom sigurnošću može tvrditi da su srednjoškolci u Republici Srpskoj u velikoj mjeri religiozni. Vjerovanje u zagrobni život, u nekim ranijim istraživanjima, takođe se pokazao kao dobar prediktor religioznosti ispitanika. Naši rezultati pokazuju da se sa tvrdnjom da " Raj i pakao postoje " slaže 57,2% srednjoškolaca, dok je jedna trećina bila neodlučna.

I kod ostalih tvrdnji vidimo da se mladi više slažu sa tvrdnjama koje govore u prilog religioznosti, na pr. sa tvrdnjom da "Vjera donosi ljudima nadu i utjehu" slaže se 88,6% srednjoškolaca, dok 74% ispitanika se slaže sa tvrdnjom "Život bez vjere u Boga nema smisla".

Istovremeno kod tvrdnji koje negativno govore o religioznosti kod adolescenata u Republici Srpskoj nailazimo na neslaganje. Na primer sa tvrdnjom "Vjerska pravila zaglupljuju ljude" ne slaže se 73,4% srednjoškolaca, dok se sa tvrdnjom "Vjere se prihvataju samo oni koji nisu uspješni" ne slaže 73,6% ispitanika.

Ovaj rezultat je i očekivan imajući u vidu da su ove generacije srednjoškolaca u toku svog osnovnog školovanja pohađale časove vjeronauke², na kojima se upoznali sa vjerskim učenjem ali su i podsticani da aktivno učestvuju u vjerskim ceremonijama kako u školi (školske slave i nastava iz vjeronauke), tako i u svakodnevnom životu. To je moralo da utiče na stepen njihove religioznosti. Takođe ne smijemo zaboraviti da je i društvena-ekonomska situacija danas u Republici Srpskoj takva da pogoduje razvoju religioznih osjećanja: nezaposlenost, siromaštvo, politička nestabilnost, promjena sistema vrijesnosti kao i nova veća uloga crkve i njenih zvaničnika u javnom životu.

Tabela 19. Osnovne frekvence i procenti za svaku tvrdnju pojedinačno

Tvrdnja	<i>Uopšte se ne slažem</i>		<i>Uglavnom se ne slažem</i>		<i>Neodlučan sam</i>		<i>Uglavnom se slažem</i>		<i>Potpuno se slažem</i>	
	<i>f</i>	<i>%</i>	<i>f</i>	<i>%</i>	<i>f</i>	<i>%</i>	<i>f</i>	<i>%</i>	<i>f</i>	<i>%</i>
Mlade bi trebalo vaspitavati u duhu vjere.	55	5	83	7,6	229	20,9	374	34,1	355	32,4
Život bez vjere u Boga nema smisla.	47	4,3	81	7,4	153	14	325	29,7	490	44,7
Vjerska previla zaglupljuju ljude.	502	45,8	302	27,6	190	17,3	70	6,4	32	2,9
Vjera donosi ljudima nadu i utjehu.	16	1,5	22	2	87	7,9	367	33,5	606	55,1
U posljednje vrijeme se religiji posvećuje velika pažnja.	167	15,2	240	21,9	351	32	200	18,2	138	12,6
Smatram da je religija "opijum za narod".	516	47,1	249	22,7	230	21	63	5,7	38	3,5
Bez vjere u Boga, čovjek je izgubljen.	62	5,7	105	9,6	199	18,2	305	27,8	425	38,8
Da Bog postoji ne bi bilo ovoliko nesreće u svijetu.	514	46,7	224	20,4	262	23,9	48	4,4	48	4,4
Vjeronauka bi trebala biti uvedena za obavezan predmet u svakoj školi.	107	9,8	65	5,9	216	19,7	243	22,2	465	42,4
U državnoj vlasti bi trebalo da učestvuju i crkveni predstavnici.	184	16,8	105	9,6	395	36	191	17,4	221	20,2
Molim se Bogu kada mi je teško.	79	7,2	73	6,7	89	8,1	310	28,3	545	49,7
Često odlazim u bogomolju.	78	7,1	157	14,3	222	20,3	373	34	266	24,3

² Što se u daljem tekstu u najvećoj mjeri odnosi na Pravoslavnu vjeronauku.

Mislim da Bog uopšte ne postoji.	800	73	124	11,3	125	11,4	22	2	25	3
Vjere se prihvataju samo oni koji nisu uspješni.	570	52	237	21,6	217	19,8	48	4,4	24	2,2
U bogomolju idem za velike vjerske praznike.	118	10,8	141	12,9	151	13,8	340	31	346	31,6
Postim sve propisane postove.	221	20,2	331	30,2	199	18,2	258	23,5	87	7,9
Raj i pakao postoje.	66	6	37	3,4	366	33,4	208	19	419	38,2

Uticaj socio-demografskih karakteristika na religioznost

Sada ćemo prikazati postojanje statistički značajnih razlika srednjoškolaca u Republici Srpskoj u stepenu religioznosti imajući u vidu njihove socijalne i demografske karakteristike. Ranija istraživanja religioznosti odraslih i omladine na prostorima bivše SFRJ pokazala su postojanje takvih razlika.

Tabela 20. Prosječna religioznost dječaka i djevojčica u Republici Srpskoj

	<i>M</i>	<i>σ</i>
Dječaci	3,86	0,59
Djevojčice	3,72	0,65

Istraživanje je pokazalo da su dječaci religiozniji od djevojčica ($t = 3,68$, $df = 1092$, $p < .01$). Najveći broj ranijih istraživanja religioznosti pokazuje da su žene religioznije od muškaraca. Kod jednog broja istraživanja nije bilo razlike u stepenu religioznosti između muškaraca i žena, dok je u malom broju istraživanja muškarci bili religiozniji od žena. Zbog toga je naš nalaz zanimljiv i postavlja se pitanja zbog čega je tako. Možda je jedan od razloga i taj što se u hrišćanskom učenju žena stavlja u pasivan položaj u odnosu na muškarca, ali i to da je žena je i najveći krivac za izgon iz Raja⁴. Predpostavljamo da ovakvo učenje stvara odbojnost prema religiji kod jednog broja djevojčica. Takođe smo

⁴ Eva je na nagovor zmije (Đavola) Adamu ponudila zabranjeno voće i tako su počinili trostruki grijeh. Prilikom izгона iz Raja Bog je Evi rekao »Smukom češ rađati djecu, i volja će tvoja stajati pod vlašću muža tvoga, i on će ti biti gospodar«. I zbog tog čovjekovog grijeha stradaju ne samo ljudi nego i ostala živa stvorenja.

svjedoci da žene u našem društvu postaju sve više nezavisne i samostalne i da se protive bilo kojem učenju koje ženu stavlja u podređen položaj.

Tabela 21. Prosječna religioznost srednjoškolaca u Republici Srpskoj koji su jedinci i koji imaju brata ili sestru

	M	σ
Ima brata ili sestru	3,81	0,61
Jedinac	3,65	0,70

Srednjoškolci koji imaju brata ili sestru su više religiozni od srednjoškolaca koji su jedinci ($t = 2,51$, $df = 1091$, $p < .05$). Analizom uzorka, došli smo do saznanja da porodice u kojima su roditelji obrazovaniji imaju manje djece, a samim tim i više jedinaca. I ovo istraživanje, kao i mnoga druga, pokazalo je da sa povećanjem obrazovanja roditelja smanjuje se religioznost djece.

Istraživanja su pokazala da je kod jedinaca visoko izražena potreba za dokazivanjem i visok motiv postignuća. Ove osobe su najčešće visoko obrazovane i nemaju veliku potrebu za intimizacijom sa drugim članovima društva. Pojedine osobine jedinaca karakteristične su i za osobe sa unutrašnjim lokusom kontrole. Naše istraživanje je pokazalo da manje religiozni srednjoškolci imaju u većem stepenu izražen unutrašnji lokus kontrole. Za osobe sa unutrašnjim lokusom kontrole karakteristične su sljedeće osobine ličnosti: samosvjesnost, uravnoteženost, ambicioznost, dominantnost i efikasnost. Osobe sa spoljašnjim lokusom kontrole su nesigurne i nesamostalne i smatraju da spoljašnji činioci u velikoj mjeri utiču na njihov život i upravljaju njima. Svakako da je za njih Bog jedan od najvažnijih spoljnih činilaca, te je logično da takve osobe više religiozne.

Tabela 22. Prosječna religioznost srednjoškolaca u Republici Srpskoj koji su prvo rođeni i onih koji su kasnije rođeni

	M	σ
Prvorodeni	3,74	0,64
Kasnije rođeni	3,86	0,60

Srednjoškolci koji su kasnije rođeni više su religiozni od prvorodjenih ($t = 3,15$, $df = 1088$, $p < .12$). Istraživanja koja su se bavila osobinama ličnosti prvorodene djece pokazala su da su ta djeca mnogo uspješnija od djece koja su

kasnije rođena. Prvorodena djeca postižu najbolje uspjehe u školovanju i imaju visoku inteligenciju i jak motiv postignuća. Oni su odgovorni i roditelji od prvorodene djece mnogo očekuju.

Takođe sve ono što smo kazali za religioznost i lokus kontrole jedinaca važi i ovdje. Ovaj nalaz trebao bi se provjeriti u narednim istraživanjima, u koje treba uključiti još neke faktore koji bi nam pomogli da donesemo jasnije zaključke.

Tabela 23. Prosječna religioznost srednjoškolaca čiji su roditelji iste nacionalnosti i čiji su roditelji različite nacionalnosti

	M	σ
Roditelji iste nacionalnosti	3,84	0,59
Roditelji različite nacionalnosti	3,43	0,75

Srednjoškolci čiji su roditelji iste nacionalnosti su više religiozni od učenika čiji su roditelji različite nacionalnosti ($t = 6,98$, $df = 1092$, $p = 0,01$). Ovaj rezultat je sasvim očekivan. U proteklih petnaest godina na našim prostorima vjeroispovjest se izjednačavala sa nacionalnošću, a jednonacionalne porodice su bile društveno poželjne i lakše su prihvatane u društvu. Na porodice u kojima su bračni partneri različite nacionalnosti nije se gladalo sa velikim simpatijama. Vjerovatno su porodice gdje su bračni partneri različitih nacionalnosti sa mnogo više tolerancije gledale na različita religiozna učenja i tome nisu davali preveliku važnost što je svakako uticalo na manju religioznost djece koja dolaze iz tih porodica.

Tabela 24. Prosječna religioznost srednjoškolaca koji imaju rodbinu iste nacionalnosti i rodbinu različite nacionalnosti

	M	σ
Rodbina iste nacionalnosti	3,86	0,59
Rodbina različite nacionalnosti	3,71	0,65

Srednjoškolci koji imaju samo rodbinu iste nacionalnosti religiozniji su u odnosu na učenike koji imaju rodbinu različite nacionalnosti ($t = 3,81$, $df = 1087$, $p < .01$).

Sve ono što smo kazali za srednjoškolce koji imaju roditelje različitih nacionalnosti važi i za srednjoškolce koji imaju rodbinu različite nacionalnosti kao i prijatelje različite nacionalnosti.

Tabela 25. Prosječna religioznost srednjoškolaca koji imaju samo prijatelje iste nacionalnosti i učenika koji imaju prijatelje drugih nacionalnosti

	M	σ
Prijatelje iste nacionalnosti	3,94	0,56
Prijatelji različite nacionalnosti	3,74	0,64

Srednjoškolci koji imaju samo prijatelje iste nacionalnosti religiozniji su u odnosu na učenike koji imaju prijatelje različite nacionalnosti ($t = 4,58$, $df = 1090$, $p < .01$).

Srednjoškolcima koji se druže sa pripadnicima drugih naroda primarna su neka druga interesovanja (sport, film, muzika i dr.), dok su religija i vjera manje važni, i stoga su ta djeca tolerantnija prema ljudima različitih vjerskih ubjeđenja.

Tabela 26. Prosječna religioznost srednjoškolaca prema obrazovanju majke

	M	σ
Završena osnovna škola	4,01	0,48
Završena srednja škola	3,78	0,62
Završena viša škola ili fakultet	3,67	0,68

Sa porastom obrazovanja majke opada prosječna vrijednost religioznosti srednjoškolaca u Republici Srpskoj. Učenici čije majke imaju završenu samo osnovnu školu su najviše religiozni. Na drugom mjestu po religioznosti se nalaze učenici čije majke su završile srednju školu, dok su najmanje religiozni učenici čije majke imaju završenu višu i visoku školu. ($F = 13,27$, $df = 2$, $p < .01$). Ovi rezultati su očekivani i slažu se sa najvećim brojem istraživanja koja su urađena kod nas. Svako to pokazuje da je obrazovanje oca i majke veoma bitan faktor kod formiranja religioznosti djeteta.

Tabela 27. Prosječna religioznost srednjoškolaca prema obrazovanju oca

	M	σ
Završena osnovna škola	3,97	0,51
Završena srednja škola	3,83	0,59
Završena viša škola ili fakultet	3,68	0,69

Sa porastom obrazovanja oca opada prosječna vrijednost religioznosti srednjoškolaca u Republici Srpskoj. Učenici čiji očevi imaju završenu samo

osnovnu školu su najviše religiozni. Na drugom mjestu po religioznosti se nalaze učenici čiji su očevi završili srednju školu, dok su najmanje religiozni učenici čiji očevi imaju završenu višu i visoku školu. ($F = 10,34$, $df = 2$, $p < .01$).

Veze socio-demografskih varijabli i religioznosti

Do sada su analizirane razlike u stepenu religioznosti između ispitanika različitih socio-demografskih karakteristika, a sada će mo prikazati korelacije socio-demografskih varijabli i religioznosti. U Tabeli 29 prikazane su samo korelacije koje su značajne. Iako veze postoje one nisu previše izražene.

Tabela 28. Korelacija socio-demografskih varijabli i religioznosti

	Religioznost
Pol	-.111**
Da li ima brata ili sestru	-.076 *
Red rođenja	.095 **
Obrazovanje oca	-.137 **
Obrazovanje majke	-.148 **
Nacionalnost roditelja	-.207 **
Rodbina druge nacionalnosti	.115 **
Drugovi druge nacionalnosti	.138 **

* korelacija značajna na nivou .05

** korelacija značajna na nivou .01

FAKTORSKA STUKTURA RELIGIOZNOSTI

Faktorska analiza je postupak koji omogućava da se vidi šta stoji iza niza pojedinačnih tvrdnji kao što su ove u skali religioznosti i da li su neke od njih na specifičan način povezane. U faktorskoj analizi koristili smo se varimax rotacijom koja je grupisala ponudene tvrdnje u četiri nejednaka faktora koji objašnjavaju 52% varijanse. Prvi faktor objašnjava ukupno 32% varijanse, drugi 8,1%, treći 6,1% i četvrti faktor 5,95%. U izvodu iz faktorske matrice su prikazane korelacije ajtema sa faktorima koje su veće od .30.

Tabela 29. Izvod iz matrica faktorske strukture

Ajtemi	I	II	III	IV
Mlade bi trebalo vaspitavati u duhu vjere	.51		.45	
Život bez vjere u Boga nema smisla	.75		.31	
Vjerska previla zaglupljuju ljude		.57		
Vjera donosi ljudima nadu i utjehu	.71			
U posljednje vrijeme se religiji posvećuje velika pažnja		.59		
Smatram da je religija "opijum za narod"	-.31	.65		
Bez vjere u Boga, čovjek je izgubljen.	.71			
Da Bog postoji ne bi bilo ovoliko nesreće u svijetu	-.48	.51		
Vjeronauka bi trebala biti uvedena za obavezan predmet u svakoj školi			.62	
U državnoj vlasti bi trebalo da učestvuju i crkveni predstavnici			.73	
Molim se Bogu kada mi je teško				.51
Često odlazim u bogomolju			.58	
Mislim da Bog uopšte ne postoji	-.49	.52		
Vjere se prihvataju samo oni koji nisu uspješni		.67		
U bogomolju idem za velike vjerske praznike				.80
Postim sve propisane postove			.59	
Raj i pakao postoje	.55			

Prvi faktor predstavlja *religiju kao instrument (okvir)* koji čovjeku daje smisao života, donosi nadu i utjehu i pomaže mu da se na ovom svijetu ne osjeća izgubljenim. Postojanje raja i pakla, svakako, čovjeku daje nadu da njegov život nije samo privremen. Ovaj faktor slični Fromovoj definiciji religije. Negative korelacije imamo kod tvrdnji " Mislim da Bog uopšte ne postoji" (-.49), i "Da Bog postoji ne bi bilo ovoliko nesreće u svijetu" (-.48). Ovo dodatno ukazuje na dodatnu uvjerenost o postojanju nečega (što je otjelotvoreno u religiji) u što treba vjerovati.

Drugi faktor nazvaćemo *antireligioznost*. Jezgro ovog faktora su tvrdnje da se religije prihvataju samo oni koji nisu uspješni u životu i doživljaj religije kao "opijuma za narod". Uz ove dvije tvrdnje ide i tvrdnja da se religiji posvećuje previše pažnje, kao i to da vjerska pravila zaglupljuju ljude. U okviru ovog faktora nalaze i tvrdnje koje dovode u pitanje samo postojanje Boga i njegovu dobrotu.

Treći faktor predstavlja *manifestnu religioznost*. Njega čine tvrdnje da bi u državnoj vlasti trebali da učestvuju i crkveni predstavnici, kao i da

vjeronauku trebalo uvesti u škole kao obavezan predmet. Na ličnom planu to podrazumijeva čest odlazak u bogomolje kao i pridržavanje svih propisanih postova. Stiče se utisak da postoji očekivanje da crkva preuzme veću ulogu u društvu i možda da se stopi sa državom od koje je danas odvojena.

Četvrti faktor možemo definisati kao *religioznost kao instrument*. Ovaj faktor je opisan preko ponuđenih tvrdnji u bogomolju idem samo za velike vjerske praznike i molim se bogu kada mi je teško. Ovde se religioznost doživljava kao mogućnost da se riješi neki problem koji pojedinca trenutno muči. Sa rješavanjem tog problema srednjoškolci zaboravljaju Boga i crkvu i nastavljaju svoj život bez religije do pojave novog problema.

Veze religioznosti sa lokusiom kontrole, altruizmom i moralnosti

U Tabeli 30 prikazane su korelacije koje religioznost ostvaruje sa ostalim konstruktima, koji su ispitivani. Sve korelacije su statistički značajne na nivou $p < .01$.

Tabela 30. Koralacija religioznosti sa lokusom kontrole, altruizmom i moralnosti

	Religioznost
Lokus kontrole	-.126**
Altruizam	.241**
Moralnost	.248**

** - korelacija statistički značajna na nivou 0,01

Religioznost je u negativnoj korelaciji sa lokusom kontrole. Sa porastom religioznosti kod srednjoškolaca, opada stepen unutrašnjeg lokusa kontrole i raste pridavanje značaja uticaju spoljnih faktora koji upravljaju ponašanjem čovjeka. Ova povezanost je niska, ali je značajna. Srednjoškolci koji su više religiozni u većoj mjeri smatraju da im život i uspjeh ili neuspjeh u životu zavisi od Boga ili sudbine. Takođe možemo pretpostaviti da će srednjoškolci koji su religiozniji lakše pristajati i miriti se sa mnogim nedaćama i nepravdama sa kojima se susreću u svakodnevnom životu, jer je to već negdje unaprijed zapisano ili je to Božija volja.

Religioznost je u pozitivnoj korelaciji sa altruizmom. Istinski religiozni ljudi su spremniji da pomognu drugim ljudima. U osnovi skoro svih religija, naročito hrišćanstva, nalazi se učenje o ljubavi prema ljudima i potrebi brige o

bolesnim, siromašnim i pružanju pomoći ljudima u nevolji. Zbog toga je ovakav rezultat i očekivan.

Slična situacija kao sa altruizmom je i sa moralnošću. Korelacija između moralnosti i religioznosti je pozitivna i niska. Možemo reći da je ovakav rezultata bio očekivan imajući u vidu da se naše društvo zasniva na hrišćanskim moralnim načelima, čijeg uticaja često nismo ni svjesni. Religija želi da pomogne čovjeku da postane bolji nego što jeste i nudi mu moralne ideale bilo kroz svoje učenje, bilo kroz primjere života svetaca. Religija nastoji da čovjeka izdigne iznad njega samog i da ga oboži, i učini boljim.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA O RELIGIOZNOSTI

Rezultati istraživanja pokazuju da su srednjoškolci u Republici Srpskoj više religiozni u odnosu na očekivani prosjek. Vjerovatno da na tu religioznost u velikoj mjeri utiče pohađanje časova vjeronauke tokom osnovne škole. Pored toga ne smijemo zaboraviti na sredinu u kojoj mladi u Republici Srpskoj odrastaju. Ova generacija adolescenata počela se školovati u toku rata u Bosni i Hercegovini i u toku svoga odrastanja se sretala sa mnogim problemima koje prethodne generacije nisu poznavale. Pored rata i svih posljedica koje on donosi (pogibije, izbjeglištvo, nacionalna homogenizacija, izjednačavanje nacije i vjeroispovjesti i dr.), ove generacije mladih žive u periodu velikih društvenih, socijalnih i ekonomskih promjena. Previranja koja prate tranziciju društva imala su za posljedicu ne samo veliku stopu nezaposlenosti, siromaštvo, porast kriminala, nego i promjenu vrijednosnih orijentacija. Na te izazove postratnog društva najveći broj adolescenata, ali i njihovih roditelja ne može da nađe adekvatne odgovore. U takvom društvu i takvim vremenima očekivan je porast religioznosti ne samo mladih nego i kod njihovih roditelja, kao i društva uopšte.

Istraživanje pokazuje da mladi u Republici Srpskoj smatraju da religija daje smisao života čovjeku i pomaže mu da se snađe u realnosti. Istovremeno je kod srednjoškolaca prisutno pruhvatanje religije zdravo za gotovo, odnosno ne izražava se posebna sumnja u vjersko učenje. Najvjerovatnije je da je takav stav posljedica nezamaranja vjerskim dogmama i nedoumicama, što bi moglo da ukazuje, u stvari, na nominalno prihvatanje religije i vjere. Mali je broj učenika

koji otvoreno izražavaju negativan stav ka religiji, dok joj se neki vraćaju samo kad imaju neki problem.

U istraživanju su se izdvojile pojedine socio-demografske varijable koje u većoj ili manjoj mjeri utiču na stepen religioznosti kod srednjoškolaca u Republici Srpskoj. Pol je jedan od faktora po kojem su se srednjoškolci međusobno razlikuju u stepenu religioznosti. Imajući u vidu da neki dijelovi crkvenog učenja ne tretiraju jednako muškarce i žene možemo pretpostaviti da je to uticalo na manju religioznost kod srednjoškolki. Faktor koji se takođe pokazao bitan za stepen religioznosti naših adolescenata je red rođenja, što se možda može objasniti nekim osobinama ličnosti prvorodne djece u odnosu na kasnije rođenu djecu, što bi u nekom narednom istraživanju bilo interesantno detaljnije ispitati. Djeca čiji su članovi porodice (i uže i šire) pripadnici drugih nacionalnosti manje su religiozna u odnosu na djecu koja imaju roditelje i rodbinu iste nacionalnosti. Ovaj rezultat je donekle očekivan imajući u vidu u kakvom socijalnom okruženju su ispitanici odrasli. Istu situaciju imamo i kod adolescenata koji imaju prijatelje drugih nacionalnosti. To svakako otvara naka pitanja na koja je ćemo kasnije pomenuti. Sa porastom obrazovanja roditelja smanjuje se i stepen religioznosti njihove djece. Ovi rezultati su u skladu sa nalazima nekih ranijih istraživanja kako na adolescentima tako i na odraslim ljudima.

Religioznost je u negativnoj korelaciji sa lokusom kontrole. Praktično to znači da sa porastom religioznosti opada broj srednjoškolaca sa unutrašnjim lokusom kontrole. Kao rezultat toga imamo srednjoškolce koji nedaće ili uspjehe u životu najčešće objašnjavaju božijom voljom ili sudbinom.

Rezultati pokazuju da sa porastom religioznosti raste i stepen altruizma kod mladih ali i moralnost. Možemo očekivati da mladi koji su više religiozni u većoj mjeri su spremni da pomognu drugima u nevolji a da to ne rade iz koristi ili zbog neke materijalne dobiti. Takođe možemo očekivati da srednjoškolci koji su u većem stepenu religiozni više poštuju i pridržavaju se hrišćanskih moralnih vrijednosti.

Ono što svakako zbunjuje je da religiozniji srednjoškolci imaju nacionalno homogenije društvo. Dakle, postavalja se pitanja da li su vrijednosti koje mladi u Republici Srpskoj proklamuju (altruizam, moralnost) univerzalni i odnose se na sve ljude ili samo za pripadnike svog naroda. Takođe ostaje otvoreno pitanje da li mladi te vrijednosti samo verbalno prihvataju ili su spremni da žive u skladu sa tim načelima.

Ostaju pitanja na koja ovo istraživanje ne može da da adekvatan odgovor, a koja mogu biti od velike važnosti naročito na prostorima Bosne i Hercegovine i njezinih entiteta:

1. Da li sa porastom religioznosti raste i tolerantncija prema pripadnicima drugih naroda i drugih konfesija?
2. Da li se altruizam srednjoškolaca odnosi samo na pripadnike svog naroda ili i na pripadnike drugih naroda?
3. Da li se moralnost srednjoškolaca odnosi samo na pripadnike svog naroda ili i na pripadnike drugih naroda?

MORALNOST

Moral predstavlja sistem normi, standarda i pravila ponašanja. Po svojim karakteristikama najbliži je običajima koji postoje u nekoj društvenoj zajednici i koji su doboku ukorijenjeni. Takođe se može porediti i sa pravom i zakonima jedne društvene zajednice. Međutim, ni sa običajima ni sa zakonom moral nije moguće poistovjetiti. Sa jedne strane zajedničko za moral i običaje je to što nastaju kao rezultat spontanog i kolektivnog iskustva u različitim odnosima koje ljudi između sebe ostvaruju (Pavićević, 1967), dok je zajednička karakteristika morala i zakona to da oba zahtijevaju poštivanje kroz ponašanje koje je u skladu sa datim normama i standardima u njihovim okvirima. Sa druge strane, pod moralom se uvijek podrazumijeva razlikovanje dobrog od lošeg, dok običaji vrlo često gube konotativna značenja i njihovo održavanje postaje samo sebi cilj. U odnosu na zakone moral se, pak, razlikuje po tome što su njegove norme spontano, nesistematski formirane i što mnogo teže podliježu promjenama. U slučaju novog zakona, mnogo je kraće vrijeme njegovog prihvatanja i pridržavanja, nego u slučaju uvođenja novih na mjesto postojećih moralnih standarda. Takođe, pri kršenju zakona postoje striktno institucionalne kaznene mjere, dok u slučaju kršenja moralnih normi ne postoje kazne te vrste, već se pod kaznom podrazumijevaju osjećaj krivice i griža savjesti ili sankcije okruženja (u smislu označavanja nekoga kao lošeg ili nepoželjnog).

Jedna od vrlo bitnih karakteristika morala je njegova univerzalnost. Ova se odlika veže za širinu u rasprostranjenosti pojedinih moralnih normi i standarda. Što su neke norme prihvaćene od strane većeg broja ljudi i na širem području one su univerzalnije i više vrednovane. Tome treba dodati i vremensku dimenziju moralnih standarda. Naime, pored svoje rasprostranjenosti, pravila moralnog ponašanja su univerzalnija što duže egzistiraju. Suprotno tome, postoji ogroman broj moralnih ponašanja koja su vezana samo za specifične i nevelike društvene zajednice i koja osim u toj zajednici ne vrijede nigdje više. Ovakve norme su vrlo često pripadnicima drugih grupa trivijalne, smiješne i bespotrebne, ali i neprimjenjive i suprotne vlastitim. Pored mogućnosti postojanja različitih normi, značajan broj istraživanja je ustanovio i postojanje značajnih razlika među pripadnicima različitih kultura (Banks, 1993; Jensen, 1995) u pogledu stadija moralnosti koji se u njima najčešće ostvaruju.

Sam pojam moral nužno je razlikovati od pojmova moralnosti, moralne norme, moralnog rasuđivanja i moralnog ponašanja. *Moral*, kako je već rečeno, se može uzeti kao sistem normi i standarda, koji predstavljaju smjernice ponašanja. Već iz samog određenja morala vidljivo je da se on zasniva na postojećim norme i standardima koji se u jednoj zajednici poštuju. *Moralne norme* su upute i pravila o tome šta je dobro a šta loše, a da pri tome najčešće, nisu u potpunosti precizno određene. Moguće ih je uporediti sa jednačinama algoritamskog tipa koje mogu imati višestruke ishode. U skladu sa moralnim normama, vrši se i donošenje sudova o tome šta je dobro a šta nije, odnosno šta je moralno a šta nije. Donošenje sudova se označava kao *moralno rasuđivanje ili moralno rezonovanje*. Pored toga u odnosu na moralne standarde usmjerava se i *moralno ponašanje* u konkretnim akcijama, koje u odnosu na moralno rezonovanje, u obzir uzimaju i faktore socijalnog okruženja i osobine ličnosti.

Bez obzira na teorijsko usmjerenje, svi iole važniji autori moral shvataju kao instancu koja u svom razvoju ima smjer od spoljašnjosti ka unutrašnjosti. To znači da moralni standardi koje postoje i sa kojima se osoba susreće predstavljaju datost prema kojoj pojedinci i društvo treba da formiraju svoje mišljenje i da oblikuju svoja ponašanja. U početku se moralni kriteriji i norme ne dovode u pitanje jer prevazilaze dječiju sposobnost razmišljanja i zato što su data od strane, u odnosu na njih, superiornijih odraslih. Postavljeni kriteriji ponašanja se poštuju znači iz prostog razloga; zato što postoje i zato što se od djece to traži, da bi se izbjegla kazna ili ostvarila nagrada. Kraće, norme, kriteriji, standardi ili pravila, predstavljaju potpuno nezavisnu varijablu. Sa razvojem mišljenja u daljim periodima života teče i moralni razvoj. Pravila ponašanja se postepeno počinju razumijevati i njihovo pridržavanje se postepeno odvaja od izbjegavanja negativne ili ostvarenja pozitivne dobiti. Istovremeno se postojeće norme sagledavaju sa različitih aspekata, evaluiraju i kritički razmatraju iznova, u skladu sa aktuelnim stepenom razvoja. Pri tome standardi moralnog rasuđivanja i ponašanja se usvajaju, odnosno internalizuju, pod uticajem razvoja vlastite ličnosti, kao i uticajem spoljnih činilaca. Time oni gube prefiks spoljni i sve više postaju unutarnji, formirani vlastitim opažanjem i interpretacijom svijeta oko sebe. Čitav ovaj proces pounutrenja može se okarakterisati kao kretanje od kraja na kome se nalaze regulatori ponašanja i rasuđivanja ovaploćeni direktivama, *ne treba, ne valja se, zabranjeno je, i kažnjivo je*, ka drugom gdje su regulatori smjernice date u obliku, *to je korisno, to valja i to je dobro*. U skladu sa tim Durkinova (1959) navodi rezultate

istraživanja koji pokazuju da je djeci daleko jasnije šta ne treba da urade nego šta treba. Sa tim se slažu i teorije razvoja moralnosti koje ranije stadije moralnog razvoja vežu za spolja date normative, dok više faze karakterišu pravila u čijem oubličavanju, u određenom stepenu učestvuje nagomilano iskustvo zajednice, ali gdje je dominantan uticaj vlastite ličnosti. Gotovo ista stvar nalazi se i u osnovi razlikovanja različitih vrsta moralnosti. Sa jedne strane su donošenje sudova i ponašanje koji prate pravila data od autoriteta različitih vrsta. Pridržavanje moralnih normi u ovom slučaju za funkciju ima redukciju straha koji potiče od moguće kazne (manje je bitno da li direktno od strane autoriteta čije je pravilo prekršeno ili negativne reakcije okoline). Sa druge strane su smješteni rezonovanje i obrasci moralnog ponašanja koji su prvenstveno čovjekoljubni i usmjereni ostvarenju opšteg dobra. Akcije su usmjerene pomaganju drugima, opštoj dobrobiti i unapređenju društva. Posmatrano na taj način, moguće je govoriti, znači, o dvije vrste moralnosti; u prvom slučaju *autoritarnoj moralnosti*, (uzevši konformizam kao indikator autoritarnost iprema teoriji Adorna i saradnika (1950), i potvrdi postojanja konformizma autoritarnog tipa Čekrlija i sar, (2004), i u drugom, o *humanoj moralnosti*. Mada ovakvo predstavljanje moralnosti ima svoje kritičare počevši od Ničeove kritike britanskih empirista (Nietzsche, 2001), ono je danas ipak dominantno. Dimenzionalna istraživanja ličnosti, uz neznatne razlike u imenovanju, takođe govore u prilog tome, navodeći egzistenciju dvije, relativno nezavisne, dimenzije moralnosti. U petofaktorskom modelu ličnosti (McRea & John, 1992) to su dobrodušnost i savjesnost, u Digmanovom (1990) altruizam i savjesnost, u istraživanju Ignjatovića (1982) autoritarna savjest i humana moralnost.

RAZVOJ MORALNOSTI I MORALNI STADIJI

Do sada su predstavljene osnove morala i moralnog rasuđivanja i ponašanja. Kako je već spomenuto razvoj morala se posmatra kao pounutrenje normi sistema vrijednosti i pravila ponašanja, i o tome postoji saglasnost teoretičara moralnosti. Međutim o načinu na koji se internalizacija ostvaruje, koje stadije u svome razvoju moral prolazi i koji činioci utiču na njegovo konačno konstituisanje kao aspekta ličnosti, postoji veliki broj teorijskih

shvatanja. Razlike se ogledaju u postavljanju pojedinca u pasivnu ili aktivnu ulogu pojedinca u toku cjelokupnog procesa pounutrenja, intenzitetu i vrsti stimulusa iz okruženja koji internalizaciju prate, kao i u opisu pojedinačnih stadija koji se u razvoju moralnosti smjenjuju. Ovdje će biti predstavljene i prodiskutovane najuticajnije teorije oblasti morala.

Tumačenje Sigmunda Freuda

Prva Freudova zasluga na polju razmatranje moralnosti se ogleda u nastojanju da se ustanovi razlika između nastanka i razvoja vrijednosti sa jedne i subjektivne procjene vrijednosti sa druge strane. Popović (1977) navodi da je Freud jasno u tom smislu razdvojio psihološko od filozofskog pitanja. Na taj način se u središte interesovanja postavlja pitanje razlikovanja subjektivnih i objektivnih, kao i uticaj objektivnih vrijednosti na formiranje subjektivnih. Sam izbor vrijednosti je određen organizacijom instikata, ali i postupcima roditelja, u smislu uslovljavanja zadovoljenja potreba iz kojih se vrijednosti razvijaju i njihovim odnosom prema samim vrijednostima. U ranom periodu djetinjstva ego je nerazvijen i lišen vlastitih snaga, tako da se pojedinac nalazi u potpuno pasivnoj ulozi pri svojim počecima moralnog razvoja. Postojanje sukoba između unutrašnjih i spoljašnjih sila, omogućava da se Freudova teorija moralnosti posmatra kao teorija konflikata, gdje je moralnost konačna rezultanta njihovih kompromisa.

Porjeklo moralnosti otjelotvorene u superegu se, u filogenetskom smislu, veže za praistorijsko doba u kome je ljudska zajednica egzistirala u vidu manjih hordi (Freud, 1970), gdje se ova instanca ličnosti javlja kao posljedica prazločina. Prazločinom je predstavljeno ubistvo oca od strane njegovih sinova, da bi došli do žena na koje je otac, kao vođa horde, polagao sva prava i sinovima branio kontakt sa njima. Međutim, oceubistvo je bilo uvod u dalje nedaće, koje su nakon toga nestale. Kao prva posljedica se javilo jako osjećanje krivice. Dalje, došlo je do međusobnog ubijanja braće, jer je svaki želio da zauzme očevu poziciju u hordi i time ostvari isključivo pravo na ženske članove horde. Da se ne bi svi između sebe poubijali i tako u prvom redu oštetili sopstvenu društvenu zajednicu, sukob je razriješen donošenjem pravila o zabrani rodoskrvuća. Nakon toga su odredili i totem, životinju koja predstavlja oca, a u odnosu na koji su ih vezala ambivalentna osjećanja. Ovaj

prvi, paket mjera (što bi danas bio odgovarajuć i vrlo popularan termin za pravila koja su braća dogovorila) predstavljao je osnovu za dalji razvoj morala. Samo ocebustvo je od strane sinova potisnuto u domen nesvjesnog, dok su uspostavljena pravila ostala kao nešto čega se treba pridržavati. Iz toga proizlazi da je i samo osjećanje krivice kao motiv moralnosti nesvjesnog karaktera.

Prema Freudu, nastanak superega, instance odgovorne za moralno ponašanje, vezan je za falusnu fazu psihoseksualnog razvoja ličnosti i razrješenje Edipalnog konflikta smještenog u tu fazu. Posljedica je odustajanja od želje za posjedovanjem majke i identifikacijom sa ocem usljed straha od kastracije.

Prema klasičnoj psihoanalitičkoj teoriji, dječak se najintenzivnije veže za majku koja zadovoljava njegove primarne potrebe, pri čemu dolazi do razvoja intenzivnog i toplog emocionalnog odnosa majke prema djetetu. Brinući se za dijete istovremeno dolazi i od stimulisanja njegovih erogenih zone, koje su različite u različitim stadijima razvoja. U uzrastu između 4 i 5 godine, kod dječaka doživljaj majke kao izvora zadovoljstva počinje da sadrži i seksualne fantazije vezane za nju. Kako se takva osjećanja intenziviraju, tako se intenzivira i želja za potpunim posjedovanjem majke. Uporedo sa tim ide i odbacivanje oca kao rivala, koji takođe pretenduje na majku. Želja za posjedovanjem se razvija sve dok se, u nastojanju da se postane jedina muška figura u majčinom životu, ne jave želje za fizičkim uklanjanjem oca. Međutim, u rivalstvu sa roditeljem istog pola dječak prepoznaje neravnopravnost, gdje oca doživljava kao superiornijeg i mnogo jačeg od sebe. Takav doživljaj oca dovodi do saznanja da ga otac može kazniti i povrijediti, usljed čega se javlja strah od oca. Strah koji se kod dječaka javlja Freud naziva kastracionom anksioznošću. Naime, dječakov penis je uključen u seksualne fantazije o majci i predstavlja izvor zadovoljstva. Kazna od strane oca ogledala bi se u njegovom odsjećanju, upravo zato što ima središnju ulogu u fantazijama dječaka. Pored toga kastracijom bi dječak bio onemogućen za bilo kakav kontakt sa majkom u tom smislu. Kastraciona anksioznost svoje uporište pored ovoga ima i u još nekoliko pojava. Fisher & Greenberg (1996) navode sljedeće:

- Otkriće da djevojčice nemaju penis, ili bolje rečeno da im nedostaje. Ovakvo otkriće kod dječaka dovodi do zaključka da je penis moguće izgubiti i da se to isto može desiti i njima.
- Primanje direktnih ili indirektnih kastrativnih poruka od strane roditelja kada nađu dječaka da masturbira.

- Opažanje očeve ljutnje koja se interpretira kao posljedica rivalstva sa sinom i usljed toga vjerovatnu želju za osvetom.
- Uticaj drugih iskustava koja se odnose na gubitak dijelova tijela. Ovdje spadaju posjekotine, razne druge rane i povrede, kao i opažanje osoba kojima nedostaje neki dio tijela, najčešće ud.

Pored toga moguć uticaj na razvoj kastracione anksioznosti mogu imati i odvikavanje od dojenja u oralnoj i navikavanje na toaletnu urednost u analnoj fazi razvoja. Naime, odvikavanje od dojenja može se tretirati kao gubitak grudi i doživjeti gubitkom dijela vlastitog tijela, dok se ekspulzija fecesa može percepirati gubitkom tjelesnih supstanci.

Strah od kastracije predstavlja glavni faktor u odustajanju od seksualnih težnji prema majci i uspostavljanja toplih i nježnih, potpuno aseksualnih emocija sa njom. Seksualna energija se preusmjerava na neku drugu, ne-majka žensku figuru². Na drugoj strani, dolazi do identifikacije sa ocem i sa njegovim zabranama. U ovom procesu mijenjanja orijentacija se formira superego. Njegovim konačnim razvojem dolazi do razrješavanja Edipalnog konflikta (i ulaska u period latencije), čiji je ishod sljedeći. U odnosu prema majci se odbacuju dosadašnji impulsi označeni kao loši i njih zamjenjuju odgovarajući, dok se kroz identifikaciju sa ocem introjektuju njegova pravila i vrijednosti. Postojanje pravila i vrijednosti koje treba poštovati predstavlja osnovu za moral, i od toga momenta dolazi do razvijanja i oblikovanja morala ka svojoj konačnoj formi.

Edipalni konflikt kod djevojčica, imenovan Elektrinim, od strane Freuda je znatno siromašniji po pitanju njegove razrade. Razrješenu konflikta u falusnoj fazi je posvećeno znatno manje pažnje. Ova činjenica je jedna od najčešće navođenih argumenata od strane kritičara klasičnog psihoanalitičkog učenja. Istovremeno, njome su se bavili i sljedbenici psihoanalize, u nastojanju da nađu dublje uzroke ovakvog Freudovog tretmana Elektra konflikta.

U svojim najranijim periodima i djevojčice su najviše usmjerene na majku. Ona im, kao i dječacima predstavlja primarni izvor zadovoljstva. Period takvog odnosa traje sve dok djevojčica ne dođe do otkrića da dječaci imaju penis. Ta činjenica dovodi do zaključka da je ona svoj penis izgubila. Saznanje da je kastrirana doživljava se kao nedostatak za koji se okrivljuje majka. Pored toga, na promjenu doživljaju majke utiču i:

- kažnjavanje zbog masturbacije

² pomalno nezgrapnan bukvalan prevod termina nedvosmislenog značenja; *nonmother feminin*

- doživljaj majčinog pretjeranog posvećivanja pažnje drugima

Od ovog momenta izvor primarnog zadovoljstva pomjera se sa falusnog klitorisa na više pasivno receptivnu vaginu. Majka se odbacuje kao glavni krivac za nedostatak penisa, a osjećanja, ranije vezana za nju, se preusmjeravaju ka ocu. Pri tome se javljaju i seksualne fantazije vezane za oca, u kojima se želi zatrudniti sa ocem i roditi bebu. Rođenje bebe sa ocem predstavljalo bi nadomjestak penisa kao njegov ekvivalent, a ovakav odnos nazvan je *penis-beba jednačinom*. Mogućnost rađanje zamjene za izgubljeni penis dovodi dalje do doživljaja povećanja vrijednosti vagine.

Kako je već pomenuto, Elektrin konflikt je daleko od detaljne razrade kakvu je podnio Edipalni, posebno aspekt njegovog razrješenja i uspostavljanje superega. Freud je smatrao da je konflikt kod djevojčica postepeniji nego kod dječaka i da se roditeljske zabrane usvajaju pod doživljajem manje oštrih kazni. Na neki se način može reći da je kod djevojčica kazna već izvršena prije samih loših želja i impulsa. Kako im penis već nedostaje, moguć je mnogo manji gubitak nego kod dječaka. Ishod toga je znatno manja motivisanost za razrješenjem Elektra konflikta. Posljedica toga je razvoj znatno labavije definisanog i manje strogog superega. Freudova pretpostavka o razvoju superega kod ženskog pola je da više nastaje kao posljedica vaspitanja. Konačno razrješenje se sastoji u poistovjećivanju sa seksualnim potencijalima majke. Dobiti penis, zatrudniti i roditi bebu predstavlja konačan simbolički ekvivalent penisu. Kako je rođenje djeteta konačna gratifikacija penisne zavisti, može se zaključiti da se kod žena Elektrin konflikt nikada ne razrješava u potpunosti. Stoga se ni superego ne formira u svojoj striktnoj i precizno definisanoj formi. Iz toga proizlaze brojne nejasnoće vezane za moralnost kod žena u okviru psihoanalize. A one svakako daju prostora za veliki broj naučnih provjera.

Piagetovo shvatanje razvoja moralnosti

Freudovo shvatanje moralnosti i njegovog razvoja, Piaget (1990) smatra nesvodljivim na samo uvođenje pojma nad-ja ili interiorizaciju afektivne slike oca, koja postaje ishodište dužnosti, modela prisile, griže savjesti i samokažnjavanja. On navodi značajno unapređenje psihoanalitičkog shvatanje koje uvodi Boldvin, a koje naglasak u razvoju i formiranju moralnosti stavlja na

identifikaciju. Naime, identifikacija je kao prvo nužna za upotpunjavanje slike o sopstvenom tijelu, i dalje za ostvarivanje poređenja sebe sa drugima. Poređenje sa odraslima i nastojanje da se oni imitiraju sadržavaju i nemogućnost da se oni odmah imitiraju usljed opštih superiornijih sposobnosti odraslih i konflikte koji se kod djeteta kao posljedica toga javljaju. Upravo ova trenutna nesposobnost imitacije i prateći konflikti prema Boldvinu roditeljsko ja prevode u idealno ja. Tako ovaj autor idealno ja smatra izvorom modela prisile (vjerovatno i od strane roditelja i od strane same djece koja nastoje imitirati roditelje) i kao takav izvor svijesti.

Piaget moral shvata kao biološki determinisanu instancu koja je zavisna u odnosu na kognitivni razvoj. Znači da bi se moralnost razvila nužno je da se dijete nalazi na određenom stadiju razvoja. U provjeravanju svoga shvatanja Pijaže je sprovodio sistematska istraživanja, što ga svrstava u pionire takvog tipa istraživanja na polju moralnosti. Na osnovu dobijenih rezultata ističe da postoje dvije osnovne faze u razvoju moralnosti kod djece: stadij heteronomne (objektivne) moralnosti i stadij autonomne (subjektivne) moralnosti. U prvom stadiju moralna su djelovanja pod isključivim uticajem spoljnih autoriteta. Upravljanje ponašanja moralnim normama kod strane djeteta je posljedica opravdavanja određenih ponašanja od strane odraslih, a ne djelovanje na osnovu vlastitih htjenja. Prihvatanjem datih normi dijete se znači konformira odraslim i njihovim zahtjevima, a pri tome je nezaobilazna uloga nagrade i kazne kao potkrepljenja. Propisi i norme su u potpunosti spoljašnja datost i dijete u njima nema nikakvu aktivnu ulogu, sem izvršioca zahtijeva ili poštivaoca normi. Znači, poštovanje o kome je ovdje slučaj je jednosmjerno jer povezuje inferiornu osobu sa osobom za koju se smatra da je superiorna. Iz takvog odnosa proističe nastajanje dužnosti inferiorne osobe (djeteta) prema superiornoj osobi (roditelju, odraslom). Donošenje presude od strane djeteta pod uticajem je objektivne štete i veličine posljedica određenog ponašanja, a nikako nastojanjem da se ostvare određene namjere. Ovaj stadij, po Piagetu odgovara predoperacionalnom, sa karakterističnim egocentrizmom i realizmom djeteta. Dok se realizam ogleda u uvjerenosti djeteta u apsolutizam i nepromjenjivost propisa i njihovu neupitnu datost, egocentrizam je prisutan u nemogućnosti djeteta da se postavi u ulogu drugoga i na taj način ostvari uvid. Stadij subjektivne moralnosti karakteriše postepeno oslobađanje uticaja autoriteta i okruženja djeteta. Donošenje sudova o moralnosti akata počinje da se zasniva na pounutrenim moralnim normama. Uviđaju se međuodnosi ljudi

koji su u okvirima prihvaćenih zajedničkih pravila, kao i vlastiti udio u njihovom postojanju i poštivanju. Moralno prosuđivanje se zasniva na namjerama, a ne više na veličini posljedica. Stadij objektivne moralnosti nastupa oko 9 ili 10 godine, uporedo sa prelazom sa konkretnih na formalne operacije. U skladu sa razvojem apstraktnog mišljenja razvija se i sposobnost generisanja vlastitih, ali i uviđanje univerzalnosti moralnih principa i njihovo usaglašavanje.

Kohlbergova teorija moralnog razvoja

Jedno od najznačajnijih shvatanja o moralnosti i razvoju morala daje Kohlberg (1976, 1986). Iako se najčešće spominje zajedno sa Piagetovim shvatanjem i predstavlja kao njegova razrada ne može se reći da je stvarno tako. Mada su Piagetovi stadiji moralnog razvoja manje više saglasni sa prva dva od tri stadija koje daje Kohlberg, postojanje podfaza na svakom od njih i insistiranje na drugačijim aspektima moralnog razvoja, omogućava da ovi potonji predstavljaju zaseban model moralnosti. Centralni pojam kod Kohlberga je *interanlizacija*, koja predstavlja razvojnu promjenu od eksterno kontrolisanog rezonovanja ka rezonovanju koje je interno kontrolisano vlastitim formiranim standardima i principima (interno). Ispitivanja na osnovu kojih je formirana data teorija započela su šezdesetih godina. Nakon longitudinalnog istraživanja, koje je trajalo dvadesetak godina, gdje je u razmacima od po 3 godine, na osnovu priča i intervjua praćena grupa djece od njihove rane adolescencije pa do rane zrelosti, ustanovljeno je postojanje tri stadija moralnog razvoja (sa po dva podstadija na svakom od njih). To su: prekonvencionalni stadij (predodgovorni), konvencionalni stadij i postkonvencionalni stadij. Što se tiče podfaza navedenih stadija njima nisu dati precizni nazivi već su opisani (predstavljeni) vlastitom najznačajnijom karakteristikom.

1. Prekonvencionalni stadij;

Prekonvencionalni stadij predstavlja najniži stadij moralnog rezonovanja. Na ovom nivou moralno rezonovanje je pod potpunom

spoljašnjom kontrolom, i u zavisnosti od nagrade i kazne. Drugim riječima, ne postoji internalizacija bilo kakvih moralnih vrijednosti.

- Za prvu podfazu ovog stadija karakteristični su kazna i poslušnost. Djeca su poslušna zato što to odrasli od njih traže i u moralnom rezonovanju i djelovanju povinuju se njihovim zahtjevima. Nepovinovanje zahtjevima za posljedicu ima kaznu. Iz toga slijedi da je poslušnost djece uslovljena zahtjevima odraslih za poslušnost i time izbjegavanjem kazne.

U drugoj podfazi konvencionalnog stadija do izražaja dolaze individualnost i namjera. Moralno razmišljanje se zasniva na nagradi i ličnom interesu. Djeca na ovom stadiju poslušnost ne ispoljavaju kada kada neko od njih traži da se povinuju nekim normama, već kada ona to žele i kada je to u njihovom interesu. Na ovom stadiju moralno je ono što sa sobom nosi dobit, nagradu.

2. Konvencionalni stadij;

Središnji stadij Kohlbergove teorije. Ovdje je internalizacija kao pounutrenje kontrole moralnog mišljenja, negdje na sredini. Djeca se tako upravljaju dijelom prema vlastitim standardima, ali i prema standardima drugih, roditelja i zakona koji važe u društvu.

- U ovoj podfazi, na kojoj se formiraju interpersonalne norme, vrednuju se istina, odanost i brižnost. Djeca u ovom periodu usvajaju moralne standarde svojih roditelja. Ponašanjem koje se zasniva na usvojenim standardima nastoji se, od strane roditelja, biti opažen kao dobro dijete.

- Osnovna odlika ovog podstadija je moralno rezonovanje bazirano na razumijevanju pravde, reda, zakona, dužnosti (kompleksnog dudruštvenog sistema). Pogrešnim ponašanjem u smislu moralnosti se označava sve ono čime se krši zakon, jer se na taj način narušava društveni sistem. Zakoni postoje da bi cjelokupan socijalni sistem opstao i funkcionisao.

3. Postkonvencionalni stadij;

Na postkonvencionalnom stadiju moral je potpuno internalizirana instanca i više nije baziran ni na kakvim spoljnim standardima. Pri moralnom rezonovanju i spremnosti na delanje se identifikuju

alternativni obrasci, razmatraju različite postojeće mogućnosti i donosi odluka bazirana na osnovu vlastitog moralnog koda.

- U prvoj podfazi postkonvencionalnog stadija uviđa se relativnost zakona i variranje moralnih standarda od osobe do osobe. Zakoni se i dalje prihvataju kao važni, međutim istovremeno postaje jasno i da su promjenjivi. Zato se značajnijim od zakona prihvataju vrijednosti kao što su sloboda i iskrenost. Donošenje sudova i evaluacija podtupaka u ovom slučaju proističe iz suprotstavljenosti društvenih i individualnih prava.

- Konačno, posljednju podfazu moralnog razvoja po Kohlbergu dostiže vrlo mali broj ljudi. Moralni standardi proističu iz univerzalnih ljudskih prava. Moralno rasuđivanje je njima u potpunosti determinisano, čak i kada uključuje rizik, pa i prijetnju po vlastiti život. Kao najpoznatiji primjer osobe sa moralnim rezonovanjem o postupanjem koje odgovara ovoj fazi je Mahatma Gandhi.

U vezi sa istraživanjima Kohlberga, poseban osvrt vrijedi napraviti na uzrast u kome se pojedini stadiji javljaju, i na stepen u kome se stadiji ispoljavaju. Naime, ne prolaze sve osobe kroz sve stadije razvoja moralnosti, već se najčešće zadržavaju na nekom od njih, što u potpunosti determiniše njihovo moralno rezonovanje i ponašanje. Što se tiče uzrasta prekonvencionalni stadij traje do 9 godine. Konvencionalni stadij traje najmanje do uzrasta od 20 do 22 godine. Nalazi Kohlberga pokazuju da četvrtu podfazu moralnog razvoja dostiže 62% ispitanika starosti 36 godina, dok petu podfazu dostiže samo 10% ljudi (Santrock, 1996). Konačno šesta podfaza je, kako je već rečeno vrlo rijetka (Colby et al, 1983), tako da ju je Kohlberg izostavio iz priručnika za ocjenjivanje moralnosti, ali nije u potpunosti izbačena zbog svoga teorijskog značaja.

Većina studija koje su bile usmjerene empirijskoj provjeri teorije Kohlberga osnovu nalaze u konceptu ekvilibrijuma i konflikta u okviru kognitivnog razvoja. Naime, konflikt koji nastaje na jednom stadiju kada se jave problemi nerješivi operacijama aktuelnog stadija, dovodi do neravnoteže koja se razrješava prelaskom na naredni stadij (ili puštanjem korjenja na trenutnom koji postaje trajan). Tako su pri provjeri zasnovanosti navedenih stadija i procesa prelaska sa jednog na drugi, sljedeći stadij, ispitanicima postavljani problemi sa različitih stadija. Njihovi nalazi nisu pokazali veći

stepen saglasnosti. Naime, Turiel (1966) izvještava da djeca prije donose moralne sudove koji odgovaraju prethodnom nego sljedećem stadiju moralnog razvoja (istovremeno davanje odgovora sa sljedeće faze moralnog razvoja dominira u odnosu na donošenje sudova koji ukazuju na preskakanje pojedinačnih faza). Sa druge strane, Rest i saradnici, 1969 na osnovu svojih istraživanja zaključuju da djeca znatno češće daju odgovore koji odgovaraju narednom nego u odnosu na aktuelni prethodećem stadiju. Što se tiče samog procesa moralnog razvoja, postoji cijela serija istraživanja (Walker, 1982, Berkovic & Gibbs, 1983; Walker & Tylor, 1991; Eisenberg and Murphy, 1995) koja daju jednoglasne nalaze da je moguće uticati na razvoj moralnosti i da je kroz odgovarajuću interakciju i diskusije moguće ostvariti prelaz na viši stepen moralnog razvoja. Istovremeno se ukazuje na kvalitet diskusija sa djecom i ulogu roditelja kao značajne determinante razvoja moralnosti.

Međutim, iako dobro podnosi empirijske provjere, nikake se ne bi moglo reći da je Kohlbergova teorija moralnog razvoja cjelovita. Naime postoji veliki broj činilaca koji jednostavno nisu našli značajnije mjesto u datoj teoriji. Kao prvo, moralno ponašanje je u potpunosti zanemareno. Čitava priča se zasniva samo na moralnom mišljenju koje se može nikako poistovjetiti sa moralnim ponašanjem u svakodnevnim situacijama. Kao prvo, verbalno izražavanje moralnih sudova je pod jakim uticajem socijalno poželjnih standarda, a uz to je i lišeno ogromnog broja situacionih faktora koji mogu da sadrže komponentu prijatnosti ili neprijatnosti. Stoga, moralno rezonovanje često predstavlja masku za ponašanje koje je nemoralno. Pored toga, stvarni intenzitet i kvalitet emocija povezanih sa donošenjem moralnih sudova i ponašanjem, dodatni stimulusi i reakcije neposredne okoline u datoj situaciji, kao i procjena ličnog rizika su gotovo potpuno zapostavljeni.

JUGOSLOVENSKA ISTRAŽIVANJA MORALNOSTI

Od istraživanja i teorijskih razmatranja moralnosti na jugoslovenskim prostorima izdvojili smo dvije grupe radova. Jednu čine istraživanja koja se bave razmatranjem karakteristika amoralnosti kao ireducibilnog, nezavisnog psihološkog konstrukta, a druga prirodom moralnosti baziranoj na psihoanalitičkom shvatanju, koje je dopunjeno kontrolom agresivnih impulsa.

Razmatranje amoralnosti kao nezavisnog psihološkog konstrukta

U istraživanjima prve navedene grupe razmatrana je genealogija amoralnosti kao psihološkog konstrukta. Razradom testa PVK (ProKriminalne Vrijednosti) nastao je je test AMRL-23, sa zadovoljavajućom reprezentativnosti univerzuma indikatora moralnosti i homogenosti, čime je zadovoljen prvi kriterijum realne egzistencije jednog psihološkog konstrukta, kriterij konvergencije indikatora. Istovremeno je provjerena i forma testa na računaru, za koju su ustanovljene dobre metrijske karakteristike, ali ne i mogućnost da se ova forma tretira kao paralelna (Opačić et al. 1997). Kroz istraživanje je utvrđeno postojanje četiri modaliteta amoralnosti: makijavelizam, violentna bezobzirnost, mačistički moduliran vulgarni hedonizam i hiperindividualizam prožet odmjerenim hedonizmom (Knežević et al. 1997). Sljedeći korak bio je utvrđivanje odnosa amoralnosti i moralnog rasuđivanja mjenog odgovarajućom skalom čiji su dobijeni faktori koji su manje-više odgovarali trima stadijumima Kohlbergove stadijumske teorije. Dobijeni rezultati pokazali su umjerenu vezu tri nivoa moralnog rasuđivanja i amoralnosti, gdje osobe visoke amoralnosti rezonuju na konvencionalnom nivou uz odsustvo elemenata postkonvencionalnog moralnog rezonovanja (Janković et al, 1997). U razmatranju odnosa amoralnosti i crta ličnosti u obzir su uzete i procjene moralnosti od strane različitih profila ispitanika: vršnjaka (Marić & Sladojević, 1997; Knežević et al. 1997), vaspitača (Velimirović & Knežević, 1997), narkomana, (Ilić, 1997), alkoholičara (Jović & Vujadinović, 1997). Pri tome je ustanovljeno: da se amoralnost i neuroticizam u sklopu sa agresivnosti, introverzijom, rigidnošću doživljavaju kao generalna amoralnost, dok se skup introverzije, neuroticizma i nesavjesne astenije prepoznaje kao neodgovornost, sklonost krađi i laganju ali oslobođena hladne bezobzirnosti (vršnjaci); povezanost neuroticizma, ekstroverzije i upornosti sa neagresivnom moralnosti koja se tumači kao moralna problematičnost, sprega rigidnosti i neagresivne moralnosti se tretira kao sitno šćarstvo i konačno sprega emocionalne nestabilnosti i aktivne agresivne amoralnosti se doživljava kao neikrenost i bezobzirnost (vaspitači); odsustvo agresivno modulirane amoralnosti kod alkoholičara, postojanje veze introverzije i neagresivnosti alkoholičara sa pojačanom aktivnosti viših evaluativnih sistema (alkoholičari); dobijeni profil narkomana ukazuje na izražen poremećaj viših sistema za koordinaciju i

evaluaciju svih regulativnih funkcija, što rezultira poremećajima konativnih i organskih funkcija i neadekvatnost socijalnog funkcionisanja (narkomani).

Zaokruženjem ove serije istraživanja se može uzeti u razmatranje amoralnosti kao ireducibilne psihičke karakteristike (Hošek & Momirović, 1997), čime je dat značajan doprinos ispitivanju amoralnosti kao realnog nezavisnog psihološkog konstrukta. Na osnovu ispitivanja globalnog i parcijalnog uticaja različitih faktora, autori navode da moralnost predstavlja samo jedan konzistentan skup simptoma u ispoljavanju neadaptiranosti na kodekse socijalnog ponašanja i zaključuju da, iako, je moguće dokazati postojanje nemoralnosti kao humanog obilježja, nije moguće dokazati i egzistenciju moralnosti kao njenog antipoda. Generalno gledano, nalazi pokazuju da je moralno ponašanje u vezi sa efikasnosti složenih kognitivnih procesa, organizacijom konativnih procesa, kontrolom agresivnosti, uviđanjem realnog smisla neke realne situacije i anksioznosti. Ovakvi rezultati saglasni su sa ranijim istraživanjima ovih autora (Popović et al. 1994; Popović et al. 1993) koji se bave analizaama kognitivnih i konativnih determinanti moralnosti. U isto vrijeme, iako ne na parcijalnim nivoima, dobijeni nalazi odgovaraju istraživanjima Eysencka (1976) i Gorsuhca i Cattella (1977) koja govore o značajnoj zavisnosti moralnog ponašanja od koordinacije i integracije konativnih funkcija i kontrole agresivnosti. To konačno znači da pored toga što zadovoljava kriterij konvergencije indikatora, amoralnost ne zadovoljava kriterij ireducibilnosti u njenom prihvatanju kao psihološkog konstrukta (Momirović, 1996).

Istraživanja Radionice za eksperimentalnu psihologiju ličnosti (REXPLI)

U istraživanjima moralnosti, u okviru REXPLI-ja na Odeljenju za psihologiju na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu su korištene S-R skale. Iako nije potpuno sigurno da stvari sa ovim formatom skala stoje onako kako su zamišljene, kao istraživačko oruđe koje se može koristiti radi utvrđivanja udjela endogene i egzogene varijanse u manifestnom ponašanju (Endler et al. 1962), one svakako predstavljaju pogodno polazište u konstruisanju skraćenih verzija S-R skala, koje su se pokazale korisnim sredstvima u prikupljanju podataka, kako u sferi naučnih istraživanjima, tako i u oblasti praktičnog djelovanja (Ignjatović, 1978).

U mjerenju i proučavanju moralnosti primjenjene su različite verzije skale SEG skale. Korištenje i modifikovanje više verzija ove skale opravdanje ima u značajnim promjenama teorijske platforme, koje uključuju dopunu psihoanalitičkog shvatanja moralnosti i agresivnost. Uključivanje agresivnosti, odnosno kontrole agresivnih impulsa proisteklo je iz visokih povezanosti skala namijenjenih mjerenju moralnosti i agresivnosti, kao i rezultata dobijenih razmatranjem prostora skale namijenjene mjerenju agresivnosti VAPO (Ignjatović, 1978), koji pokazuju značajno učešće društvenih zabrana vezanih za agresiju u determinisanju faktora agresivnosti (Ignjatović, 1989). Moralnost je shvaćena kao sklop dimenzija, a ne kao konstrukt proistekao iz jedinstvenog sistema varijanse. Tako je koncept moralnosti širi od ranijih dimenzionističkih razmatranja moralnog ponašanja koja ga tretiraju kao rigidno poštovanje normi i principa (Cattell, 1976). Ovako postavljena moralnost uključuje i njen humani aspekt pored principijelnog (Ignjatović, 1982).

Provjera strukture moralnosti i priroda njenih dimenzija je vršena, kako samo za prostor mjeren skalom SEG-8 (kao konačnom verzijom skraćene S-R skale namijenjene mjerenju moralnosti), tako i za zajedničke prostore koje moralnost obuhvata sa drugim skalama namijenjenim mjerenju istog konstrukta, ali i u onim domenima gdje se moralnost preklapa sa dimenzijama ličnosti iz različitih teorija. Tako su u ispitivanju odnosa moralnosti i dimenzija ličnosti iz Eysenckovog PNEL sistema (1947) dobijena dva para kanoničkih faktora. Prvi par čine prilagođenost socijalnim normama (uz razvijeno saosjećanje prema drugim, pogotovo slabijima, obzirnost prema ljudima iz svog okruženja i visoku odgovornost) i безусловna moralna aktivnost (kao posljedica identifikacije sa moralnim autoritetima i potpune introjekcije moralnih standarda, uz nepodnošenje nepravde). Drugi par dobijenih kanoničkih faktora čine autonomni altruizam i besosjećajnost praćena evanzivnom agresijom, koji prirodom i visinom svoje veze ukazuju na humanu komponentu moralnosti, vezano za interno vrednovanje moralnih normi, a koja je zasnovana na saosjećajnosti i obzirnosti (Trogrlić & Kurbalija, 1996). I druga istraživanja (Gojić, 2000,), kao i konačna provjera prirode strukture moralnosti, pri izradi metrijskih karakteristika skale SEG (2001), su potvrdila postojanje dvije relativno nezavise dimenzije moralnosti, gdje jedna odgovara moralnosti u obliku pridržavanja pravila i normi datih od strane socijalne sredine, a druga moralnosti humanog tipa. Na isti način se moralnost tretira i u okviru sprovedenog istraživanja.

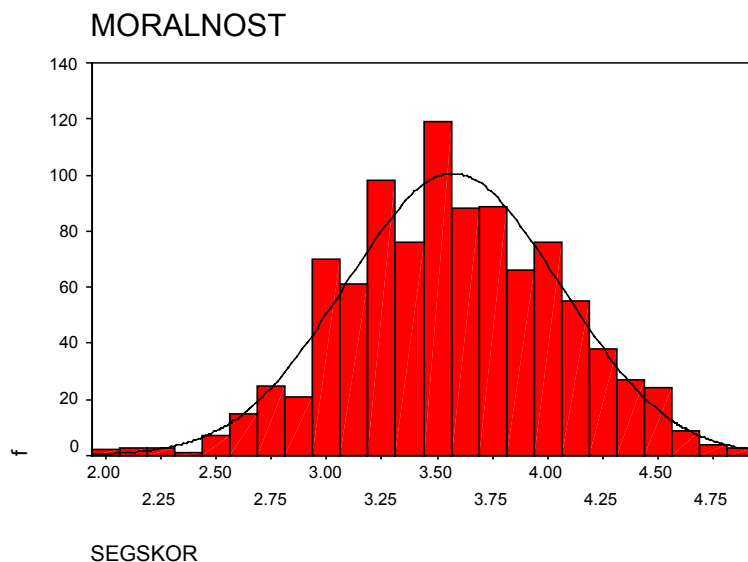
REZULTATI ISTRAŽIVANJA MORALNOSTI

Mjere deskriptivne statistike pokazuju da moralnost na ispitanim uzorku ispitanika ne odstupa značajno od normalne Gausove krive, sa vrijednostima osnovnih statistika, $M= 3.57$, i $\sigma= .485$. Vrijednosti skjunisa i kurtozisa ukazuju na to da kriva blago negativno skreće ka negativnom polu ($Sk=-.035$) i da je leptokurtična ($Ku=-.025$) Provjera odstupanja dobijene distribucije u odnosu na normalnu je vršena Kolmogorov-Smirnov testom, čija dobijena vrijednost, $K-S =.849$, ne odstupa statistički značajno ni na jednom nivou.

Tabela br 31. Mjere deksriptivne statistike

SEGSKOR		
N		1096
M		3.57
SE M		.015
σ		.485
W		.235
Sk		-.035
SE Sk		.078
K		-.025
SE K		.156
	Aps	.027
Maksimalna	-	.027
odstupanja	+	-.021
p		.467
K-S Z		.849

Grafik br 4. Raspodjela skorova moralnosti

Uticaj sociodemografskih varijabli na moralnost

U okviru istraživanja svoje se mjesto našle i određene karakteristike ispitanika, koje su ponekad toliko obične i prihvaćene zdravo za gotovo da se ne uzimaju u obzir prilikom utvrđivanja značajnosti faktora koji oblikuju ljudsko ponašanje. Ove su karakteristike predstavljene u varijablama pol, da li su živi roditelji ispitanika, da li ima braće i sestara, nacionalnost roditelja, nacionalnost prijatelja, i stepen obrazovanja roditelja. U tabelama koje slijede, prikazani su rezultati analize uticaja ovih činioca na moralnost, kroz utvrđivanje razlika između grupa ispitanika koje se prema navedenim varijablama razlikuju.

Razlike između polova sa obzirom na moralnost

Tabela 32: Mjere deskriptivne statistike

	pol ispitanika	N	M	σ	SE M
	muski pol	572	3.64	.459	.019
SEGS KOR	zenski pol	406	3.47	.504	.025

Tabela 33: t-test

	t	df	p
SEGS KOR	5.297	976	.000

Pol se pokazao kao statistički značajan faktor u određenju moralnosti. Naime, muškarci postižu više rezultate na skali moralnosti, koja je statistički značajna na nivou $p < .01$. Razlog za to bi se mogao objasniti prirodom samog upitnika. Naime, u svim situacijama moralnost se tretira kao pomaganje drugima, pružanje zaštite i ne trpljenje nepravde. A to je upravo ono čemu se uče dječaci. Biti hrabar, dobar, čovječan. Takvo ponašanje dugo u svijesti dječaka postoji kao poželjni ideal. Vjerujemo da upravo ovo mjesto predstavlja i jedan od osnovnih aspekata koji vodi različitom tretiranju polova. Njegovo izvorište su shvatanje i učenje da je muški pol onaj koji treba da pruži zaštitu i pomaže, dok je ženski pol onaj kome treba pružiti pomoć jer je slabiji i nježniji.

Razlike u moralnosti prema tome da li ispitanici imaju brata ili sestru

Tabela 34: Mjere deskriptivne statistike

	da li ima braće i sestara				
	N	M	σ	SE M	
SEGS KOR	879	3.579	.485	.016	
	98	3.497	.485	.049	

Tabela 35: t-test

	t	df	p
SEGS KOR	1.592	975	.112

Način učenja, razvoja, odrastanja, odnosno, cjelokupnog života, svakako da se razlikuje u zavisnosti od toga da li je individua odrasla kao jedino dijete u porodici ili je imala brata, sestru ili više njih. Uočavanje različitih relacija između osoba i pojava koje nas okružuju, odnos prema okruženju i sticanje različitih oblika socijalne interakcije, već na prvi pogled nije isti ukoliko osoba odraste samo u društvu starijih, pa makar oni bili i roditelji, i ako odrasta u društvu nekoga ko je približno njenog uzrasta i sa kim provodi veliku količinu vremena. Međutim, prema dobijenim podacima, ne postoji značajna razlika ni na jednom nivou, u odnosu na moralnost između

onih koji imaju i onih koji nemaju brata ili sestru. Ovakav nalaz bi mogao da sugeriše da su moralne norme, na osnovu kojih se formira moral i moralno ponašanje, znatno šire od primarnog okruženja u kome pojedinac odrasta i razvija se. U njihovom usvajanju (ili možda neusvajanju) važna je uloga cjelokupnog društvenog okruženja, a porodica i brat ili sestra u njoj predstavljaju samo jedan od njegovih aspekata, koji nije sam po sebi dovoljan da generiše ukupno moralno rezonovanje i ponašanje.

Razlike u moralnosti prema tome da li ispitanici imaju žive roditelje

Tabela 35: Mjere deskriptivne statistike

	da li je majka		M	σ	SE M
	živa	N			
SEGS KOR	da	964	3.57	.486	.015
	ne	15	3.39	.346	.089

Tabela 36: t-test

	t	df	p
SEGS KOR	1.456	977	.480

Pitanje uloge roditelja u nastanku moralnost sigurno je od velikog značaja. Većina teorija ukazuje na važnost prvih moralnih smjernica, koje se dobijaju upravo u porodici kao primarnoj ljudskoj grupi. U kojoj mjeri je kao faktor u razvoju i formiranju moralnosti bitna činjenica, da li je osoba kao dijete ostala bez majke ili oca. Da li takve stvari dovode do stvaranja toliko značajnih promjena koje usmjeravaju moralno ponašanje na stranu suprotnu dotadašnjoj. Prema rezultatima istraživanja, činjenica - da li su ispitanici kao djeca odrasli sa ili bez majke nije se pokazala značajnom za rezultate postignute na skali moralnosti ni na jednom nivou. Međutim, ovakav se zaključak nikako ne smije uzeti u obzir bez činjenice da skupina ispitanika koji su u djetinjstvu ostali bez majke broji samo 15 članova, a to svakako nije veličina poduzorka na osnovu koga se mogu donositi validni zaključci.

Tabela 37: Mjere deskriptivne statistike

		da li je otac živ			
		N	M	σ	SE M
SEGS KOR	da	894	3.5757	.484	.016
	ne	84	3.5175	.480	.052

Tabela 38: t-test

	t	df	p
SEGS KOR	1.052	976	.293

Isti rezultati su dobiveni i u slučaju ispitivanja razlika između onih koji su kao djeca ostali bez oca. U ovom slučaju veličina grupa je dosta neujednačena, mada je moguće dati opreznu pretpostavku o nepostojanju značajne razlike između navedenih grupa ispitanika ni na jednom nivou statističke značajnosti.

Kao napomenu, moramo navesti još jednom da su grupe formirane tako da u skupinu onih koji nemaju živog oca ili majku spadaju samo oni koji su bez njih ostali do kraja osnovne škole, i ne uključuje one koji su odrasli bez oca ili majke zbog razvoda roditelja, jer ako ništa drugo u najvećem broju slučajeva nisu izgubili redovan kontakt sa njima.

Razlike u moralnosti prema nacionalnosti roditelja

Tabela 39: Mjere deskriptivne statistike

		nacionalnost roditelja			
		N	M	σ	SE M
SEGS KOR	ista nacija	863	3.57	.477	.016
	različite nacije	116	3.53	.543	.050

Tabela 40: t-test

	t	df	p
SEGS KOR	.956	977	.339

Nacionalnost roditelja je zadnjih petnaestak ili dvadesetak godine na našem području vrlo bitna varijabla. U skoroj prošlosti pripadnost roditelja određenoj naciji značajno je oblikovala njihove sudbine i vrlo često dovodila čak i do egzistencijalne ugroženosti najrazličitijih oblika. Pored toga, danas je

prisutan trend naglašavanja razlika i razdvajanja ljudi prema nacionalnoj pripadnosti, a ne insistiranja na njihovoj saradnji i upoznavanju razlika radi proširenja životnih mogućnosti. Imajući u vidu da vezivanje osoba različitih nacionalnosti u relativno čvrstu zajednicu kao što je brak ili porodica, ukazuje na viši stepen tolerancije, ova varijabla svakako zaslužuje pažnju u razmatranju značajnih determinanti moralnosti. Dobijeni rezultati nisu ukazali na postojanje statistički značajne razlike između onih čiji su roditelji iste, odnosno različite nacionalne pripadnosti. To bi moglo da ukazuje na to da se u okviru porodice usvajaju opštije moralne norme od nacionalne pripadnosti i da se amoralno ponašanje vezano za druge nacionalnosti oblikuje pod uticajem složaja sredinskih i situacionih faktora.

Razlike u moralnosti prema nacionalnosti prijatelja

Tabela 41: Mjere deskriptivne statistike

		da li imate prijatelje druge nacionalnosti	N	M	σ	SE M
SEGS KOR	da		720	3.61	.488	.018
	ne		257	3.45	.457	.028

Tabela 42: t-test

	t	df	p
SEGS KOR	4.568	975	.000

Za razliku od nacionalne pripadnosti roditelja, nacionalnost prijatelja, nije nešto što je dato već nešto što je podložno vlastitom izboru. Da li će se neko u izboru ljudi s kojima se druži, kojima vjeruje i smatra prijateljima, kao kriterijem rukovoditi njihovom nacionalnom pripadnošću, stvar je potpuno ličnog izbora. Pretpostavka je da oni koji imaju prijatelje nacionalnosti različite od vlastite, u osnovi svog moralnog ponašanja imaju šire i opštije norme i standarde koji su u većoj mjeri čovjekoljubni. Takva pretpostavka je potvrđena i dobijenim rezultatima, gdje su oni koji imaju prijatelje druge nacije moralniji, uz statistički značajnost dobijene razlike na nivou $p < .01$.

Razlike u moralnosti prema obrazovanju roditelja

Tabela 43: Mjere deskriptivne statistike

	Obrazovanje majke	N	M	σ	SE M
SEGSKOR	osnovna škola	147	3.70	.496	.040
	srednja škola	661	3.55	.484	.018
	viša ili visoka škola	167	3.52	.462	.035

Tabela 44: Analiza varijanse

	df	F	Sig.
SEGSKOR	2	6.517	.002

Za očekivati je da obrazovanje ljudi predstavlja proces u kome se oni razvijaju kao cjelokupne ličnosti. Na taj način, neposredno bi trebalo da doprinose i razvoju sredine u kojoj žive. Sa povećanjem količine saznanja, trebalo bi da dođe i do boljeg opažanja potreba drugih, sticanja i razvijanja sposobnosti za rješavanje problema sa kojima se ljudi susreću u svakodnevnom životu, i prije svega da se na potpuniji način opaža nužnost veze između jedinki koje čine jednu grupu. Na žalost, dobijeni rezultati daju potpuno opozitne nalaze.

Između ispitanika grupisanih u tri skupine prema stručnoj spremi majki utvrđeno je postojanje statistički značajne razlike na nivou $p < .01$. Rezultati analize međugrupne varijanse pokazuju najveću moralnost kod onih čije su majke sa završenom osnovnom školom, dok najniže skorove na skali moralnosti postižu ispitanici čije su majke završile višu ili visoku školu.

Tabela 45: Post-hoc test (LSD)

	stručna sprema majke	stručna sprema majke	MD	SE MD	Sig.
SEGSKOR	osnovna škola	srednja škola	.148	.044	.001
		viša ili visoka škola	.174	.054	.001
	srednja škola	osnovna škola	-.148	.044	.001
		viša/visoka škola	.026	.041	.526
	viša ili visoka škola	osnovna škola	-.174	.054	.001
		srednja škola	-.026	.041	.526

Pokazana razlika između grupa je posljedica statistički značajne razlike u moralnosti između, sa jedne strane, djece majki za završenom osnovnom školom i, sa druge, onih čije su majke završile srednje škole ili fakultete. Dobijena razlika je značajna na nivou $p < .01$.

Tabela 46: Mjere deskriptivne statistike

	Obrazovanje oca	N	M	σ	SE M
SEGSKOR	osnovna škola	328	3.68	.504	.027
	srednja škola	1080	3.59	.531	.016
	viša ili visoka škola	72	3.51	.518	.061

Tabela 47: Analiza varijanse

	df	F	Sig.
SEGSKOR	2	4.198	.015

Razlika u moralnosti između grupa u odnosu na obrazovanje očeva je značajna na nivou $p < .05$.

Tabela 48: Post-hok test (LSD)

	stručna sprema oca	stručna sprema oca	MD	SE MD	Sig.
SEGSKOR	osnovna škola	srednja škola	.091	.060	.129
		viša ili visoka škola	.165	.063	.009
	srednja škola	osnovna škola	-.091	.060	.129
		viša/visoka škola	.073	.034	.033
	viša ili visoka škola	osnovna škola	-.165	.063	.009
		srednja škola	-.073	.034	.033

U ispitanom uzorku djeca roditelja sa završenom višom ili visokom školom postižu statistički značajno najniže skorove. U odnosu na grupu ispitanika čiji su očevi sa osnovnom završenom školom, razlikuju se značajno na nivou $p < .01$, a prema onima sa završenom srednjom školom razlika je značajna na nivou $p < .05$.

FAKTORSKA STRUKTURA MORALNOSTI

Do sada su navedena različita shvatanja o prirodi moralnosti. Takođe, navedena je i pretpostavka koja je u osnovi modela moralnosti, primijenjog u sprovedenom istraživanju. Gotovo sve provjere moralnosti na osnovu skale SEG, ukazala su na dvije, relativno nezavisne, vrste moralnosti. Jedna od njih odgovara rezonovanju i ponašanju usklađenom sa humanim normama i

standardima. Druga vrsta moralnosti je poslušničkog tipa, bazirana na poštivanju pravila i sprovođenju normi. Pri tome se one ne nastoje razumjeti i prihvatiti, već se poštuju samo zato što postoje. Bez obzira na to, da li se radilo o različitim načinima razmatranja moralnosti, njihovom odnosu sa različitim osobinama ličnosti i konstruktima socijalne psihologije, nalazi su išli u ovom smjeru. Stoga je sasvim logično da se, prije bilo kakvog analiziranja odnosa moralnosti sa drugim konstruktima u istraživanju, razmotri faktorski prostor moralnosti.

U provjeri prostora moralnosti, mjenjenog skalom SEG, primijenjena je faktorska analiza, gdje je pri ekstrakciji faktora primijenjen metod glavnih komponenti. Broj značajnih faktora je utvrđen na osnovu Cattellovog *scree* testa. Uz takav kriterij dobijena su dva faktora, čiji je udio u objašnjenju ukupne varijanse sistema oko 29%. Od toga se na prvi faktor odnosi oko 20% varijanse. Faktori su rotirani o oblikovanoj poziciji. U okviru njihove interpretacije uzete su one korelacije ajtema sa faktorima koje prelaze .30. Radi preglednosti, date tabele predstavljaju samo izvode iz faktorskih matrica, gdje su dati samo ajtemi koji značajno učestvuju u definisanju faktora.

Tabela 49: Izvod iz faktorske matrice

	I	II
Grupica djece podsmijava se prosjakinji,...., ne zauzima se jer ni meni nisu pomagali.		.504
Grupica djece podsmijava se prosjakinji,...., svako je kriv za ono što ga snađe.		.538
Grupica djece podsmijava se prosjakinji,... učinim nešto jer ne podnosim nepravdu.	.420	
Dijete ostavljeno samo u stanu, već dva sata glasno plače,...., gledam svoja posla.		.425
Grupica djece podsmijava se prosjakinji,...., pomislim šta bi učinili pravi ljudi.	.393	
Grupica djece podsmijava se prosjakinji,...., učinim nešto jer mi je teško kad je neko ugrožen.	.583	
Jedan čovjek, potpuno pijan krenuo je da pređe ulicu po kojoj jure automobili,...., svako treba da se brine sam o sebi.		.484
Jedan čovjek, potpuno pijan krenuo je da pređe ulicu po kojoj jure automobili,...., pomislim šta bi bilo čovječno, pa tako i uradim.	.523	
Jedan čovjek, potpuno pijan krenuo je da pređe ulicu po kojoj jure automobili,...., držim se onog: "Učini ljudima dobro, pa će i oni tebi učiniti".	.585	
Predložili su Vas za nagradu iako je bilo i boljih od Vas,...., ne zauzima se, jer ni meni nisu pomagali.		.452
Predložili su Vas za nagradu iako je bilo i boljih od Vas,...., svako je kriv za ono što ga snađe.		.561

Predložili su Vas za nagradu iako je bilo i boljih od Vas,... učinim nešto jer ne podnosim nepravdu.	.492	
Pijan čovjek, sav krvav, lažno Vas optužuje da ste ga Vi povrijedili i ljutito zahtijeva da mu se pomogne da ode u ambulantu,...., gledam svoja posla.		.439
Pijan čovjek, sav krvav, lažno Vas optužuje da ste ga Vi povrijedili i ljutito zahtijeva da mu se pomogne da ode u ambulantu,...., pomislim šta bi učinili pravi ljudi.	.572	
Pijan čovjek, sav krvav, lažno Vas optužuje da ste ga Vi povrijedili i ljutito zahtijeva da mu se pomogne da ode u ambulantu,...., učinim nešto jer mi je teško kad je neko ugrožen.	.611	
Vašom nepažnjom, koju niko nije primijetio, došlo je do štete u kući prijatelja,...., svako treba da se brine sam o sebi.		.472
Vašom nepažnjom, koju niko nije primijetio, došlo je do štete u kući prijatelja,...., pomislim šta bi bilo čovječno pa tako i uradim.	.456	
Vašom nepažnjom, koju niko nije primijetio, došlo je do štete u kući prijatelja,...., držim se onog: "Učini ljudima dobro, pa će i oni tebi učiniti".	.558	
Vašeg najboljeg druga optužuju za Vašu grešku,...., ne zauzimam se jer ni meni nisu pomagali.	.549	
Vašeg najboljeg druga optužuju za Vašu grešku,...., svako je kriv za ono što ga snađe.	.604	
Vašeg najboljeg druga optužuju za Vašu grešku,... učinim nešto jer ne podnosim nepravdu.	.419	
Siromašnom čovjeku iz Vašeg susjedstva ruše kućicu izgrađenu bez građevinske dozvole, iako on u njoj stanuje već deset godina,...., gledam svoja posla.	-355	.426
Siromašnom čovjeku iz Vašeg susjedstva ruše kućicu izgrađenu bez građevinske dozvole, iako on u njoj stanuje već deset godina,...., pomislim šta bi učinili pravi ljudi.	.540	
Siromašnom čovjeku iz Vašeg susjedstva ruše kućicu izgrađenu bez građevinske dozvole, iako on u njoj stanuje već deset godina,...., učinim nešto jer mi je teško kad je neko ugrožen.	.590	
Našli ste tuđi novčanik pun novca,...., svako treba da se brine sam o sebi.	.547	
Našli ste tuđi novčanik pun novca,...., pomislim šta bi bilo čovječno pa tako i uradim.	.552	
Našli ste tuđi novčanik pun novca,...., držim se onog: "Učini ljudima dobro, pa će i oni tebi učiniti".	.567	
Vaše kolege spremaju podvalu novopridošlom,...., ne zauzimam se jer ni meni nisu pomagali.	-319	.497
Vaše kolege spremaju podvalu novopridošlom,...., svako je kriv za ono što ga snađe.	.611	
Vaše kolege spremaju podvalu novopridošlom,... učinim nešto jer ne podnosim nepravdu.	.545	-.329
Jedna majka izbezumljeno mlati dijete na ulici,...., gledam svoja posla.		.351
Jedna majka izbezumljeno mlati dijete na ulici,...., pomislim šta bi učinili pravi ljudi.	.494	
Jedna majka izbezumljeno mlati dijete na ulici,...., učinim nešto jer mi je teško kad je neko ugrožen.	.567	

Strukturira prvog ekstrahovanog faktora je takva da jasno upućuje na sklonost angažovanju u ispravljanju nepravde, pružanju zaštite i rukovođenju humanim vrijednostima. Pružanje pomoći drugima proističe iz shvatanja da je takvo nešto ispravno postupanje i da drugačije ne treba ni biti. Stoga, u obzir ne dolazi ni okretanje glave na drugu stranu, niti zanemarivanje potreba drugih. Ova dimenzija jasno ukazuje na humanost koja se sprovodi u djelo, te je kao takva aktivno ispoljena. Faktor je nazvan aktivna humanost.

Drugi dobijeni faktor ukazuje na odbacivanje odgovornosti za druge i neodgovaranje na njihove potrebe. Svako treba da se bavi sam sa sobom, dok tuđi problemi ne treba da ga se tiču. Takav je stav i za indiferentan odnos prema konkretnim situacijama u kojima se osobe ovog profila susreću sa potrebama drugih ljudi. U ovom slučaju se radi o izostanku sklonosti da se pritekne u pomoć, pa i nastojanju da se potreba za pomoći drugih ljudi ni ne primijeti. Stoga bi se faktor mogao nazvati *nepomagačka orijentacija*.

Tabela 50: Korelacija faktora

	I	II
<i>aktivna humanost</i>	1.000	
<i>nepomagačka orijentacija</i>	-.248	1.000

Negativna i statistički značajna korelacija dobijenih faktora je očekivana. Aktivna angažovanost u ispravljanju nepravdi, rukovođenje humanističkim vrijednostima i ponašanje u skladu sa takvim normama, svakako je suprotnog smjera od nebriganja za druge, njihove potrebe i nepružanje pomoći. Takođe, i od argumenata kojima se opravdava takvo ponašanje, koji potpuno isključuju altruističke vrijednosti.

Rezultati faktorske analize moralnosti, mjerene skalom SEG pokazuje sljedeće. Prostor moralnosti je određen sa dvije dimenzije. Jedna od njih ukazuje na angažovanost u situacijama gdje je postoji potreba da se pomogne nekome i zasnovanost takvog pomagačkog ponašanja na opšteljudskim vrijednostima i rukovođenje humanističkim normama. Druga je, dimenzija, zaokupljenost sobom i nezainteresovanost za druge. Tuđi se problemi i potrebe nastoje ne opaziti, ukoliko je to moguće. A ako ne, onda se nastojati ostati mimo njihovog rješavanja. Iz toga se nameće zaključak da je moralnost rezultanta međuodnosa normi ponašanja i vrijednosnih orijentacija, i stepena aktivnosti ili pasivnosti u njihovom sprovođenju, baziranom na prihvatanju ili

neprihvatanju datih vrijednosti i normi. Konačni rezultati nisu se u potpunosti usaglasili sa ranijim nalazima koji su sugerisali humano i konformističko ponašanje u odnosu na određene norme. Prvi faktor svakako predstavlja moralnost humanog tipa, dok se za drugi može samo reći da pruža osnovu za zaključivanje da se može raditi o pomagačkom ponašanju proisteklom iz usaglašavanja sa nečim što je dato od autoriteta. Ipak, vjerovatno je najvažnije saznanje da je moralnost, kao konstrukt, i njegovu prirodu nemoguće razmatrati ne uzevši pri tome u obzir altruizam, konformizam i lokus skontrola. Kako se moral zasniva na postojanju različitih vrsta standarda i normi, koje u svojoj osnovi imaju opšteljudske vrijednosti, i da kontrola nad moralnim ponašanjem može biti internalna ili eksternalna, niti jedan drugi pristup proučavanju prirode moralnosti ne bi bio potpun. Stoga je na cjelokupnoj bateriji skala primijenjenih u istraživanju izvršena hijerarhijska faktorska analiza. Osnovna pretpostavka od koje se krenulo je da je na takav način moguće provjeriti realnu egzistenciju dvije vrste moralnosti, a pri tome, istovremeno, ispitati njihovu prirodu i značaj vrijednosnih orijentacija, submisivnost, sklonost pomaganju i lokus kontrole. Dobijeni rezultati, koji predstavljaju provjeru takvih pretpostavki prikazani su kao konačni za sprovedeno istraživanje.

KANONIČKA KORELACIONA ANALIZA MORALNOSTI I RELIGIOZNOSTI

Prostor koji obuhvataju moralnost i religioznost je određen sa tri para, na nivou $p < .01$ značajnih kanoničkih faktora. Određenje dobijenih parova kanoničkih faktora je zasnovano na onim ajtemima koji su sa faktorima u vezi višoj od .30.

Tabela 51.

	R	R ²	χ^2	df	p	λ
I	.436	.190	1023.943	648	.000	.341
I	.374	.139	822.880	595	.000	.421
III	.332	.110	679.431	544	.000	.490

U primijenjenoj analizi dobijen je koeficijent kanoničke korelacije $R=.436$ i $R^2=.190$. Izvodi iz tabela faktorskih opterećenja dati su u dijelu koji slijedi.

Tabela 52. Izvod iz faktorske matrice

	I	II	III
Grupica djece podsmijava se prosjakinji,...., ne zauziram se jer ni meni nisu pomagali.		.336	
Grupica djece podsmijava se prosjakinji,...., svako je kriv za ono što ga snađe.			
Grupica djece podsmijava se prosjakinji,... učinim nešto jer ne podnosim nepravdu.	.503		
Dijete ostavljeno samo u stanu, već dva sata glasno plače,...., gledam svoja posla.			
Grupica djece podsmijava se prosjakinji,...., pomislim šta bi učinili pravi ljudi.			
Grupica djece podsmijava se prosjakinji,...., učinim nešto jer mi je teško kad je neko ugrožen.	.515		
Jedan čovjek, potpuno pijan krenuo je da preše ulicu po kojoj jure automobili,...., svako treba da se brine sam o sebi.			
Jedan čovjek, potpuno pijan krenuo je da preše ulicu po kojoj jure automobili,...., pomislim šta bi bilo čovječno pa tako i uradim.			
Jedan čovjek, potpuno pijan krenuo je da preše ulicu po kojoj jure automobili,...., držim se onog: "Učini ljudima dobro, pa će i oni tei učiniti".	.508		
Predložili su Vas za nagradu iako je bilo i boljih od Vas,...., ne zauziram se jer ni meni nisu pomagali.			
Predložili su Vas za nagradu iako je bilo i boljih od Vas,...., svako je kriv za ono što ga snađe.			
Predložili su Vas za nagradu iako je bilo i boljih od Vas,... učinim nešto jer ne podnosim nepravdu.			
Pijan čovjek, sav krvav, lažno Vas optužuje da ste ga Vi povrijedili i ljutito zahtijeva da mu se pomogne da ode u ambulantu,...., gledam svoja posla.			
Pijan čovjek, sav krvav, lažno Vas optužuje da ste ga Vi povrijedili i ljutito zahtijeva da mu se pomogne da ode u ambulantu,...., pomislim šta bi učinili pravi ljudi.			
Pijan čovjek, sav krvav, lažno Vas optužuje da ste ga Vi povrijedili i ljutito zahtijeva da mu se pomogne da ode u ambulantu,...., učinim nešto jer mi je teško kad je neko ugrožen.	.425		
Vašom nepažnjom, koju niko nije primijetio, došlo je do štete u ukći prijatelja,...., svako treba da se brine sam o sebi.			
Vašom nepažnjom, koju niko nije primijetio, došlo je do štete u ukći prijatelja,...., pomislim šta bi bilo čovječno pa tako i uradim.		-.371	
Vašom nepažnjom, koju niko nije primijetio, došlo je do štete u ukći prijatelja,...., držim se onog: "Učini ljudima dobro, pa će i oni tei učiniti".	.377		

Vašeg najboljeg druga optužuju za Vašu grešku,...., ne zauziram se jer ni meni nisu pomagali.	.489		
Vašeg najboljeg druga optužuju za Vašu grešku,...., svako je kriv za ono što ga snade.			
Vašeg najboljeg druga optužuju za Vašu grešku,... učinim nešto jer ne podnosim nepravdu.	-.336	.336	
Siromašnom čovjeku iz Vašeg susjedstva ruše kućicu izgrađenu bez građevinske dozvole, iako on u njoj stanuje već deset godina,...., gledam svoja posla.			
Siromašnom čovjeku iz Vašeg susjedstva ruše kućicu izgrađenu bez građevinske dozvole, iako on u njoj stanuje već deset godina,...., pomislim šta bi učinili pravi ljudi.			
Siromašnom čovjeku iz Vašeg susjedstva ruše kućicu izgrađenu bez građevinske dozvole, iako on u njoj stanuje već deset godina,...., učinim nešto jer mi je teško kad je neko ugrožen.	.494		
Našli ste tuđi novčanik pun novca,...., svako treba da se brine sam o sebi.			
Našli ste tuđi novčanik pun novca,...., pomislim šta bi bilo čovječno pa tako i uradim.	.364		
Našli ste tuđi novčanik pun novca,...., držim se onog: "Učini ljudima dobro, pa će i oni tei učiniti".	.610		
Vaše kolege spremaju podvalu novopridošlom,...., ne zauziram se jer ni meni nisu pomagali.	-.346	.316	-.356
Vaše kolege spremaju podvalu novopridošlom,...., svako je kriv za ono što ga snade.	.313		
Vaše kolege spremaju podvalu novopridošlom,... učinim nešto jer ne podnosim nepravdu.	.455		
Jedna majka izbezumljeno mlati dijete na ulici,...., gledam svoja posla.			
Jedna majka izbezumljeno mlati dijete na ulici,...., pomislim šta bi učinili pravi ljudi.			
Jedna majka izbezumljeno mlati dijete na ulici,...., učinim nešto jer mi je teško kad je neko ugrožen.	.407		
Pijatelj traži da mu posudite posljednji novac koji imate da bi ste mu pomogli u nevolji,...., svako treba da se brine sam o sebi.			-.319
Pijatelj traži da mu posudite posljednji novac koji imate da bi ste mu pomogli u nevolji,...., pomislim šta bi bilo čovječno pa tako i uradim.			
Pijatelj traži da mu posudite posljednji novac koji imate da bi ste mu pomogli u nevolji,...., držim se onog: "Učini ljudima dobro, pa će i oni tei učiniti".			

Prvi kanonički faktor iz prostora moralnosti je definisan aitemima koji sa njim ostvaruju srednje visoke veze. Svojim sastavom ukazuje na to da se radi o čistoj humanoj moralnosti gdje se akcije pružanja pomoći drugima zasnivaju na osnovnim humanističkim normama. Pružiti pomoć drugim ljudima bez obzira na postojeće uslove, ne podnošenje nepravde i tuđe ugroženosti. Rezon

po kome pripadnici jedne društvene zajednice treba da se međusobno pomažu jer na taj način se ostvaruje veća stabilnost date grupe, omogućava njen razvoj i daje osjećaj sigurnosti da će neko grudi priskočiti nama u pomoć kad to bude potrebno. Ovaj faktor objašnjava nešto manji dio ukupne varijanse sistema u odnosu na prvu glavnu Hotelingovu komponentu ekstrahovanu iz skale SEG. Faktor je nazvan *humanim odnosom prema vlastitom okruženju*.

Drugi faktor odnosi se na odsustvo sklonosti pomaganja drugima. Razlozi koji su u osnovi takvog stava su lične zasluge svakog pojedinca za ono što slijedi njegovo ponašanje, nedobijanje pomoći od okruženja onda kad se to smatra potrebnim ili bar poželjnim, i kao posljedica toga nerukovođenje moralnim idealima. Drugi faktor je stoga nazvan *amoralnost*. Ovakav naziv faktora, naglašavamo, dat je kao opis neobaziranja na moralna načela u situacijama koje bi to zahtijevale.

Treći kanonički faktor je relativno slabo definisan i odnosi se na sklonost pomaganju onima koji su u poziciji da se sami ne mogu odbraniti, bez obzira da li to bio novopridošli kolega, prosjak ili prijatelj. U ovom se slučaju ne pravi razlika po stepenu bliskosti sa onima kojima je potrebna pomoć, već se isključivo gleda šta je to što bi bilo ispravno i pošteno, te se prema takvom kriteriju i reaguje. Zato ja naziv faktora *opšta moralnost*.

Tabela 53. Izvod iz faktorske matrice

	I	II	III
Mlade bi trebalo vaspitavati u duhu vjere.	.442		
Život bez vjere u Boga nema smisla.	.680		
Vjerska pravila zaglupljuju ljude.	-.430	.493	
Vjera donosi ljudima nadu i utjehu.	.614		
U posljednje vrijeme se religiji posvecuje prevelika pažnja.			
Smatram da je religija samo "opijum za narod".	-.467		
Bez vjere u Boga, covjek je izgubljen.	.635		
Da Bog postoji ne bi bilo ovoliko nesrece na svijetu.	-.479		
Vjeronauka bi trebala biti uvedena za obavezan predmet u svakoj školi.	.495		
U državnoj vlasti bi trebalo da ucestvuju i crkveni predstavnici.	.374	.328	
Molim se Bogu, kada mi je teško.	.357		
Često odlazim u bogomolju (crkvu, džamiju...)	.828		
Mislim da Bog uopšte ne postoji			
Vjere se prihvataju samo oni koji nisu uspješni			-.423

U bogomolju idem s za velike vjerske praznike		-307
Postim sve propisane postove.	.557	
Raj i pakao postoje.	.570	

Prvi kanonički faktor iz prostora religioznosti je dobro definisan i u objašnjavanju ukupne varijanse učestvuje približno isto kao i prva Hotelingova glavna komponenta koja bi predstavljala upitnik R. Opšti opis faktora je da bez vjere i religije nema potpunog života, niti pojedinca, niti društva. U njegovom sastavu su i ajtemi koji se tiču istinske religioznosti pojedinca, kao važnog aspekta cjelokupnog života. Iz toga proizlazi da se faktor odnosi na istinsko vjerovanje i religioznost, pa je takav i naziv faktora. *Istinsko vjerovanje i religioznost*.

Drugi faktor je loše definisan sa dva ajtema koja se međusobno suprotstavljaju. Ostali ajtemi nisu mogli pri njegovom definisanju biti od pomoći jer su korelacije sa faktorom preniske da bi bile uzete u razmatranje. Ono što bi se moglo pretpostaviti je da se radi o nevjerovanju u religijska učenja i dogme, ali i nesigurnosti u takav stav i priznanju da se radi o vrlo jakoj instituciji. *Ambivalentan odnos prema religiji* je jedino što se može, na osnovu dobijenih podataka, reći o prirodi drugog faktor.

Treći faktor je definisan relativno slabo. Granicu veze sa kanoničkim faktorom od .30 prelaze svega dvije čestice. Uzimanjem i onih stavki koje su najbliže toj granica faktor je označen kao *ateizam*.

Tabela 54. Korelacije kanoničkih faktora

	<i>istinsko vjerovanje i religioznost</i>	<i>ambivalentan odnos prema religiji</i>	<i>ateizam</i>
<i>human odnos prema vlastitom okruženju</i>	.436		
<i>amoralnost</i>		.374	
<i>opšta moralnost</i>			.332

Dobijene korelacije između parova kanoničkih faktora iz prostora moralnosti i religioznosti su statistički značajne na nivou $p < .01$. Najveću povezanost pokazuju faktori prvog kanoničkog para, human odnos ka okruženju i iskrena religioznost. Dobijena veza je očekivana. Ako se krene od osnovnih načela religije, ovaploćenih u božijim zapovijestima, može se reći da sve one kao zajednički nazivnik imaju uputu “ljubi bližnjeg svog”, ili prevedeno “voli ljude i čini im dobro”. Time, iskreno i potpuno vjerovanje u

postavljena religijska načela i njihovo dosljedno pridržavanje, nužno sa sobom nosi sklonost pomaganju drugim ljudima iz okruženja. Ukoliko se ova vrsta stava i moralnog ponašanja koje je bazirano na njemu posmatra u vezi sa praćenjem i poštivanjem religijom postavljenih pravila, može se zaključiti da se ne radi o čistom praćenju uputa koje su date od strane nekoga ili nečega što se prihvata kao neosporavani autoritet. Prije će biti da se radi o internalizovanim normama koje za pojedinca predstavljaju jedini prihvatljiv oblik ponašanja.

Sa druge strane, značajna veza amoralnosti i ambivalentnog odnosa prema religiji vjerovatno ukazuje na nestalnost standarda i kriterija kojima se amoralni rukovode. Različit odnos prema vjeri se vjerovatno može tumačiti kao sklonost promjenama u rezonovanju ili ponašanju u zavisnosti od okolnosti koje prate pojedinačne situacije. A amoralnost se, kako je u ovom slučaju navedeno, može tumačiti kao sklonost prihvatanju pravila koja važe samo sad i ovdje, bez obzira na to šta se prije tumačilo kao ispravno. Za vezu ova dva faktora objašnjenje bi moglo da glasi da je poželjno dominantno nad ispravnim.

Ateizam i faktor opšte moralnosti predstavljaju sklop koji se odnosi na usvajanje opštih humanističkih normi rezonovanja i ponašanja koja nisu data nikakvim dogmama, bez obzira na to, kog tipa i čije one bile. Human odnos prema drugim ljudima nije posljedica onoga što se sugerije, već potrebe da se drugima pomogne onda kad se procijeni da je to potrebno. Vjerovatno je da se u ovom slučaju radi o istinskom čovjekoljubnom djelovanju, zasnovanom na ličnom stavu a ne preuzetim načelima.

ALTRUIZAM

Gotovo da nema udžbenika iz socijalne psihologije koji, ako ne započinju raspravu o ovom obliku ponašanja primjerom Kitty Genovese, ono je bar uzimaju kao glavni primjer oko koja se razvija cijela priča. Upravo stoga što se radi o najpoznatijem primjeru, i mi ćemo se njime poslužiti:

Pri povratku kući sa posla, 16. marta, 1964, u tri sata ujutro, Kitty Genovese je napao manijak naoružan nožem. Prizor borbe i pokušaja Kitty da pobjegne, koji je trajao oko 35 minuta, sa prozora je posmatralo njenih 38 susjeda. Niti jedan od njih nije, pri tome, pokušao da joj pomogne. Još više, niko od njih nije pozvao policiju.

Jedan manje dramatičan primjer, ali koji svakako ukazuje na indiferentan stav prema objektivnim potrebama drugih ljudi (u prvom redu se misli na nepružanje pomoći) je doživljaj džezera Georga Albert Shiringa.

Nakon dužeg čekanja na pješačkom prelazu, gdje nije mogao sam preći ulicu, Shiringu je postalo jasno da mu niko neće pomoći da pređe na drugu stranu, iako je pored crnih naočala imao i bijeli štap, što je jasno pokazivalo da se radi o slijepoj osobi. Zato je za rame zgrabio prvu osobu koja se našla u njegovoj blizini i pitao je: "Možemo li zajedno preko ulice?". Odgovor koji je dobio svakako je bio sve samo ne očekivan: "Hvala bogu, konačno jedna dobra duša. Kao što vidite, slijep sam i čekam ovdje bar petnaest minuta da me neko prevede preko ulice".

Sa druge strane strane, postoji i more primjera u kojima su pojedinci, rizikujući vlastite živote, spašavali druge ljude kojima su životi bili u opasnosti, a da ih prije toga nikada nisu vidjeli. Takvi se primjeri vrlo često navode u medijima, a svakako ih je mnogo bilo u našoj državi u toku proteklog rata. Međutim, na ovome ih mjestu nećemo navoditi iz vrlo jednostavnog razloga. Naime, altruizmom se predstavlja pružanje pomoći drugima ne očekujući, pri tome, nikakav oblik lične koristi. Imajući to u vidu, ostavićemo ova djela da ih se sjećaju i o njima pričaju oni kojima je pomoć pružena.

Pod altruizmom se smatra ponašanje kojim se nastoji pružiti pomoć onima kojima je ona potrebna, a koje je oslobođeno bilo kakve ideje ili težnje da se pri tome ostvari bilo kakva vrsta lične dobiti. Kao takvo je od velikog značaja za društvo i društveni život, a time i važno pitanje u okviru filozofije i etike. Međutim, ovaj fenomen je u periodu do druge polovine XX vijeka

razmatran u odnosu na društvene norme, na poželjno ili potrebno stanje stvari u društvu ili hijerarhiju vrijednosti u društvu. Drugim riječima uglavnom je posmatran u nekom širem kontekstu, kao subdimenzija nekog kompleksnijeg nezavisnog konstrukta. Uz to, izučavanju altruizma na polju psihologije je, bar do šezdesetih godina XX vijeka, posvećena znatno manja pažnja nego recimo agresivnosti i agresivnom ponašanju, posebno imajući u vidu empirijske studije (Rot, N. 1994). Jedno od prvih nastojanja da se objasni priroda altruizma proisteklo iz velikog broja terenskih eksperimenata je Lantaneovo i Darleyevo (1970). Ova dva autora altruizmom označavaju svako ponašanje kojim se pruža pomoć drugoj osobi bez obzira na to kakvi su motivi takvog ponašanja. Kao osnovne uzroke nepomaganja drugima u nevolji navode:

- neadekvatnu procjenu nivoa opasnosti situacije (uvijek kao manje opasnu nego što ona jeste) koja proističe iz opažanja odsustva pomoći drugih
- smanjenje osjećaja odgovornosti, jer su svi prisutni podjednako odgovorni, a niko ne djeluje (u našim krajevima dobro poznat stav: "Zašto bih ja bio jedini lud da se petljam u nešto što nije moja stvar?"
- poistovjećivanje sa grupom, odnosno njenim nedjelovanjem, gdje bi se bilo kakvim aktivnim ponašanjem iskakalo i odudaralo od grupe, a možda time i prestalo biti njenim članom

Ovakvo shvatanje altruizma, znači u prvi plan stavlja prisustvo drugih osoba i modeliranje vlastitog ponašanja upravo na osnovu toga. Od velikog broja varijabli koje su u njihovim eksperimentima uzete u obzir (pol, uzrast, osobine ličnosti, klasna pripadnost, poznanstvo sa onima kojim je pomoć potrebna, poznanstvo sa ostalim prisutnim, veličina grupe, veličina mjesta u kome ispitanici žive) samo su poznanstva ostalih uključenih u datu situaciju u veličina mjesta značajne determinante pružanja ili nepružanja pomoći. Ukoliko se poznaju osobe kojima je pomoć potrebna i ukoliko se poznaju ostali posmatrači, češće se priskače u pomoć. Pomaganje drugima je takođe češće, ukoliko je osoba koja pruža pomoć iz manjeg mjesta, što je svakako povezano sa prethodnim nalazom. Iako je rad ovih autora značajan, njegov pravi značaj se ogleda u tome što spada u pionirske empirijske provjere fenomena altruizma. Sa druge strane, veliki je broj prigovora koji se mogu uputiti na njegovu adresu. Kao prvo, iako Lantane i Darley navode kao bitne faktore međusobnog poznavanja onih kojima treba pomoć i onih koji su tu prisutni (a koji pružaju ili

ne pružaju pomoć), to ne dovode u vezu sa životom u velikim gradovima (a time i vrlo malom mogućnosti poznavanja slučajnih prolaznika) i otuđenjem koje je u modernom dobu prisutno i koje je karakteristično za velegrade. Ipak, najznačajniji prigovor navedenom objašnjenju prirode altruizma se može uputiti vezano za motive koji navode na altruističko ponašanje. Lantane i Darley u određenju altruizma ističu nebitnost motiva kojima se osobe koje pomoć pružaju rukovode. Međutim, ne može se pričati o pravoj humanosti i pomoći drugima, ukoliko su motivi koji na takvo ponašanje pokreću nastojanje da se ostvari dobit bilo koje vrste, a kako smo u određenju altruizma naveli izostanak bilo kakve vrste lične dobiti i razmišljanja o njoj, jasno je da ovo shvatanje treba shvatiti kao samo jedan od pokušaja da se pomogne u upoznavanju altruizma.

Shvatanja altruizma danas se mogu podijeliti u tri skupine. To su:

- teorije socijalne razmjene
- teorije socijalnih normi
- evolucione teorije

Svaka od njih, pri objašnjavanju altruizma, akcenat stavlja na različite faktore koji određuju i oblikuju altruističko ponašanje. Osnovni aspekti prema kojima se tri navedene grupe teorija razlikuju su dati u sljedećoj tabeli (Myers, 1996).

Tabela 55: Karakteristike teorija altruizma

<i>TEORIJE</i>	<i>NIVO OBJAŠNJENJA</i>	<i>NAČIN OBJAŠNJENJA ALTRUIZMA</i>	
		<i>MUTUAL ALTRUIZAM</i>	<i>INTRINZIČKI ALTRUIZAM</i>
Socijalne razmjene	Psihološko	Spoljne nagrade za pomaganje	Distress-inner nagrade za pomaganje
Socijalnih normi	Sociološko	Norme reciprociteta	Norme socijalne odgovornosti
Evolucione	Biološko	Reciprocitet	Kin selekcija

TEORIJE SOCIJALNE RAZMJENE

Prema skupini teorija okupljenih pod nazivom teorije socijalne razmjene u međusobnim se interakcijama osobe rukovode, takozvanom, socijalnom ekonomijom. U svakodnevnim odnosima sa drugim ljudima ne dolazi samo do razmjene novca i materijalnih dobara, već i socijalnih dobara, kao što su: ljubav, razumijevanje, pomoć, usluge, informacije,... Pri tome se koristi minimax-strategija, pod kojom se podrazumijeva da ljudi u svojim interakcijama nastoje da maksimiziraju ostvarenu dobit i minimiziraju pri tome ostvarene troškove. Što je veća moguća dobit naspram uloženog, to je veća i vjerovatnoća da će osoba djelovati, u ovom slučaju altruistički. Ukoliko se kroz prizmu ovakvog shvatanja posmatra altruističko ponašanje, to znači da niti jedan akt tog tipa nije oslobođen nastojanja da se ostvari određena dobit. Odnosno, ne postoji jednostavno i ličnim motivima neukaljano čovjekoljubivo ponašanje. Ipak, stvari ne izgledaju baš u potpunosti crno-bijele i čovjek prema ovom shvatanju nije isključivo proračunato biće, čije su akcije uslovljene ostvarenjem dobiti koja treba da, što je moguće više, nadilazi uloženo u samu akciju. Naime, nagrade koje motivišu na altruističko djelovanje mogu biti eksternalne i internalne. Za primjer eksternalnih nagrada, kao motiva za altruističko ponašanje, se može navesti poklanjanje donacija bolnicama ili humanitarnim društvima od strane političke partije da bi se poboljšao njihov imidž. Ili pomaganje u učenju da bi onaj kome se pomoć pruža postao prijatelj onome ko pomaže, ili mladić u diskusiji na času žustro zagovara prava žena da bi stvorio lijepu sliku o sebi kod drugarice iz razreda u koju je zaljubljen. U ovom slučaju stvari stoje prilično jasno. Da bi se ostvarila određena dobit, poduzimaju se određene radnje. Postoje jasni svjesni motivi u vidu moguće nagrade, koji osobu navode na altruističko ponašanja, odnosno na činjenje dobrih djela. Iako svi primjeri koji bi ovdje mogli biti nabrojani nemaju istu težinu (recimo obilazak domova za nezbrinutu djecu od strane političara u toku predizbornih aktivnosti, naspram, poklanjanja igračaka djeci iz zgrade da bi novi dječak u zgradi postao članom “raje”) sastoje se od istih elemenata: djelovanjem u pravcu ostvarenja dobiti drugih i motivom da se time ostvari vlastita dobit određenog kvaliteta. Suprotno tome, kod internalnih motiva koji su u osnovi altruističkog ponašanja, ne postoji dobit koja potiče od strane drugih osoba. Ona se očitava u vlastitim emocijama i vrednovanju koje prate altruističko djelovanje od strane sebe samoga. Tu spadaju osjećanje

samozadovoljstva zbog pružene pomoći, doživljaj veće vlastite vrijednosti, izbjegavanje osjećaja griže savjesti koje bi pratilo nepružanje pomoći, itd

Imajući u vidu sve pokretače altruističkog ponašanja, Clary & Snyder (1993) daju listu od ukupno šest vrsta motiva.

- Znanje, kao bolje upoznavanje ljudi i sticanje vještina
- Karijera, kroz ostvarenje napretka, sticanje iskustva i ostvarivanje kontakata
- Socijalno prilagođavanje, nastojanje da se bude prihvaćen od grupe
- Ego odbrana, koja se ogleda u redukovanju osjećanja krivice koja bi uslijedila nakon nepružanja pomoći ili odvratanju pažnje od ličnih problema
- Povećavanje samopouzdanja, porast doživljaja vlastite važnosti i povjerenja u samog sebe
- Izražavanju vlastite vrijednosti, kroz djelovanje u humanitarnim akcijama i brigu za druge

Navedenim motivima moguće je obuhvatiti sve podsticaje altruizma. Svakako se odnose na socijalnu ekonomiju, jer sadrže određenu razmjenu dobara, usmjereni su ostvarenju dobit, primjenjuje se minimax strategija.

TEORIJE SOCIJALNIH NORMI

Ova grupa teorija počiva na pretpostavci da podsticaj altruističkom ponašanju nisu vlastiti interesi već da se tako ponašamo zato što nam nešto govori da tako treba. Već iz ovih riječi, *tako treba*, jasno je se radi o konceptu altruizma koji se zasniva na postojanju normi i stepenu njihovog usvajanja ili pridržavanja. Protumačena kao socijalna očekivanja propisuju³ ispravnost ponašanja i usmjeravaju naše ponašanje. Na osnovu dosadašnjih istraživanja postoji veliki stepen slaganja autora o postojanju dvije osnovne normi, čije poštovanje stoji u osnovi altruizma.

Norma reciprociteta se kao univerzalna moralna norma navodi još od vremena antičkih filozofa i kroz istoriju se sreću njene različite forme, u pozitivnom ili negativnom obliku: "Treba pomoći onima koji su pomogli

³ Termin *propisuju* na ovom je mjestu samo upotrijebljen u širem kontekstu, imajući u vidu da norme ponašanja jedne grupe ili društvene zajednice nisu u toj mjeri striktno određene, nemaju snagu pravnih i nisu institucionalne.

nama”, “Ono što (ne)želiš da neko čini tebi, (ne)čini ni ti drugom”, “Budi dobar da bi ti se dobrim vratilo”,... No bez obzira na to koja se forma uzela u obzir, očito je da se radi o ulaganju u druge i očekivanju neke vrste dobra od toga. Znači ponovo se radi o nekoj vrsti razmjene. Ono što je bitno, smatraju Nadler & Fisher (1986), je to da se primjena ove norme najčešće javlja kod međusobno ravnopravnih.

Norma socijalne odgovornosti na neki način predstavlja nadopunu norme reciprociteta koja ne može da objasni pomaganje drugima, gdje objektivno ne postoji nikakva nagrada za to. Berkowitz (1972b) ih naziva uvjerenjima da ljudi treba da onima kojima je pomoć potrebna, bez očekivanja razmjene u budućnosti. Primjenjuju se u situacijama gdje postoji objektivna nemoć nekoga da zadovolji određenu, aktuelnu potrebu, a usmjerena je na one koji imaju mogućnost ili sposobnost da pomaganjem dovedu do njenog zadovoljenja. Poseban slučaj u okviru primjene i poštivanja ove norme je onaj, u kome samu osobu koja ima problem krivimo za takvu situaciju. U takvom slučaju, osobi koja je sama sebi stvorila problem koji ne može da riješi, znatno se rjeđe pruža pomoć, čak i kad to ne zahtijeva značajnije angažovanje onoga ko pomoć može pružiti.

EVOLUCIONE TEORIJE

Evolucione teorije predstavljaju treću grupu objašnjenja altruizma. U okvirima ove grupe teorija ponuđen je ponizna slika čovjeka, data od strane Richarda Dawkinsa (1976). Isti pojam Donald Campbell naziva biološkom reafirmacijom sebičnog izvornog grijeha. Prema ovoj ideji, geni koji sadrže predispozicije za nesebično ponašanje prema drugima ne omogućavaju preživljavanje kroz evoluciju. Sa druge strane, geni koji uključuju komponentu sebičnosti daju predispozicije za dvije vrste nesebičnog ponašanja i samožrtvovanja, kao oblika altruizma, a koji imaju svoju funkciju. To su: zaštita vrste i reciprocitet.

Zaštita vrste

Svaka humana jedinka (kao uostalom i jedinke ostalih vrsta) predispozicionirana je da brine za članove svoje šire ili uže porodice u kojoj obitava. Žrtvovanje za njene pripadnike omogućava opstanak gena vrste i njihovo prenošenje na dalje generacije potomaka. Pri tome roditelji koji dobrobit djece stavljaju ispred svoje imaju veće šanse za prenos vlastitih gena na narednu generaciju (Myers, 1996). Ono što je od posebnog značaja prema ovoj grupi teorija je zavisnost spremnosti na altruističko ponašanje od stepena bliskosti porodičnih veza, odnosno proporcionalan odnos između spremnosti na pomoć i žrtvovanje, sa jedne, i količine zajedničkih gena, sa druge strane. Jednostavno, daleko je veća pripravnost na pomoć rođenom bratu i sestri ili bratu i sestri od ujaka ili tetke, nego ka nekome ko nam je takođe rođak, ali tek u četvrtom ili petom koljenu. Takođe je vrlo značajno ta da su starije generacije znatno spremnije na pomoć i odricanje u korist mlađih, nego što su to generacije potomaka prema svojim roditeljima (ili još manje prema bakama i djedovima).

Kako se vidi aspekt na kome se gradi koncept altruizma u evolucionim teorijama je svakako količina zajedničkih gena. Međutim, vrlo je važno upozoriti da količina zajedničkih gena nije nešto što se u svjesno uzima u obzir u datim situacijama, već je briga o bliskosti roda prirodno programirana. Zato je i pomoć od strane rođaka očekivana, dok se u situacijama gdje su prisutni isključivo neznanci pomoći možemo samo nadati.

Pored altruističkog djelovanja ka onima koji su nam bliski (u smislu porodičnih veza), zaštitu vrste treba posmatrati i u širem kontekstu, odnosno kao biološku predispoziciju koje je opazljiva i u situacijama gdje pomoć potrebna pripadnicima vlastite vrste. U takvim slučajevima pomoć se znatno češće pruža pripadnicima vlastite etničke grupe, nego onima koji to nisu. Rushton (1991) korijen tome nalazi u brojnim istorijskim i savremenim konfliktima.

Imajući sve ovo u vidu može se zaključiti da postoji različit stepen spremnosti da se pomogne u istim situacijama, a on zavisi od stepena bliskosti onoga ko pruža pomoć sa onim kome je pomoć potrebna. Pri tome, istraživanja su pokazala da se tačno mogu identifikovati situacije u kojima će se altruističko ponašanja prije javiti (Form & Nosow, 1958). Recimo, prije će se pomoći djeci

nego odraslima, članovima porodice nego prijateljima, susjedima nego poznanicima, pripadnicima vlastite etničke grupe nego onima koji ne pripadaju.

Reciprocitet

Pod reciprocitetom se podrazumijeva pružanje pomoći gdje je uključena i komponenta očekivanja pomoći u situacijama koje mogu uslijediti. To znači da se reciprocitet u ovom smislu može posmatrati kao sličan socijalnim normama reciprociteta, gdje je usmjeren održanju i boljem funkcionisanju vrste.

Sam reciprocitet je najizraženiji i najbolje funkcionira u malim grupama u kojima su česti međusobni kontakti njihovih članova. Jedan od najpoznatijih primjera na našim prostorima je kolektivno perušanje kukuruza. Kad tome dođe vrijeme u okviru jednog domaćinstva, u pomoć priskače više porodica da bi se posao što brže obavio i da bi se moglo preći na dalje aktivnosti. Grubo govoreći, protivusluga stiže vrlo brzo i u čitavoj zajednici se stvara takva dinamika koja omogućava da važni poslovi budu urađeni kako treba. Gledano u cjelini, svaki od pripadnika jedne takve grupe bi mogao reći da su svi njeni članovi njegovi dužnici, ali i da istovremeno i on duguje njima. Sa druge strane, u okviru velikih grupa, znatno je manja spremnost na pomoć drugima, čak i kad se radi o trivijalnim uslugama kao što su to prenošenje poruka, vraćanje pisma ili tome slično.

Iako se altruističko ponašanje može posmatrati vezano za reciprocitet usluga među ljudima, postavlja se pitanje šta je sa altruizmom čija je karakteristika nerekipročnost, odnosno šta je sa onim pomaganjima drugima gdje se za uzvrat ne može očekivati ništa, ili gdje je objektivno nemoguće dobiti uzvratnu pomoć. Tu teoretičari evolucije daju dva moguća objašnjenja. Jednim se ukazuje na to da se nesebičnim djelovanjem prema ostalim članovima grupe i zaštitom njenih članova od drugih grupa i napadača povećava mogućnost opstanka grupe (Wilson & Sober, 1994). Drugo objašnjenje ukazuje na altruizam kao agens razvoja ukupnog društva koji se suprotstavlja biološkim osnovama života i društvenog funkcionisanja. Na taj način samo društvo postaje humanijim, a ne samo zajednicom čiji opstanak i funkcionisanje određuju biološke dispozicije (Dawkins, 1976).

ISTRAŽIVANJA ALTRUIZMA

Sve teorije o altruizmu se, prema svom osnovnom konceptu, mogu grubo svrstati u jednu od tri navedene grupe. Međutim, istovremeno je vrlo mali broj predloženih modela altruizma takav, da u razmatranju prirode ovog konstrukta pažnju posvećuje samo jednom od faktora koji određuje ovu vrstu ponašanja. Najčešće se radi o pristupima gdje se jednom faktoru daje primarna uloga u determinisanju altruističkog ponašanja, ali se ne zanemaruju ostali faktori. Oni se na odgovarajuć način uklapaju u teorijske zamisli i omogućavaju cjelovitiji pristup razmatranju altruizma. Ta činjenica omogućava potpuniju provjeru različitih modela kroz njihovo poređenje. Time je moguće utvrditi stvarnu ulogu određenih faktora u razvoju i ispoljavanju altruizma, uslove njegovog javljanja i povezanost sa različitim sredinskim faktorima i crtama ličnosti.

Jedno od istraživanja, gdje je izvršeno upoređivanje različitih modela altruizma, je sprovedeno od strane Zuckermana & Reisa (1978). Ovi autori su uporedili modele Fishbeina (1967), Schwartz (1968,) i Snydera (1974). Fishbeinov model je baziran na odnosima između subjektivnih normi, stavova, namjera i ponašanja. Prema njemu, određeno ponašanje proističe iz namjera da se ono sprovede, a namjere predstavljaju funkciju stavova prema ispoljavanju određenog ponašanja i subjektivnih normi. Znači stavovi prema nekoj akciji predstavljaju efekat saglasnosti ili neslaganja sa mogućim posljedicama nekog određenog ponašanja, a subjektivne norme najznačajniji kriterij na osnovu koga se odlučuje da li stupiti u konkretnu akciju. Pri tome su subjektivne norme određene opažanjima posljedicama konkretnih ponašanja i motivacije da se sa njima nose. Ovaj model je izdržao više empirijskih provjera (Fishbein & Ajzen, 1975; Pomazal and Jackard, 1976) i pokazao se korisnim u predikciji pružanja pomoći. Drugi predloženi model Shvartza koristi termin personalne norme kao moralne obaveze koje ljudi pred sebe postavljaju. Prema ovom modelu altruističko ponašanje korespondira sa personalnim normama ukoliko je osoba svjesna posljedica koje iz datog ponašanja proizlaze i ukoliko preuzme obavezu da te posljedice snosi. Povezanost personalnih normi i altruističkog ponašanja je intenzivnija ukoliko osobe ne negiraju odgovornost za konkretne situacije već je prihvataju. Model je potvrđen u nekiliko studija (Schwartz, 1974; 1977, Zuckerman et al. 1977). Konačno treći je Snyderov model baziran na njegovoj teoriji samonadgledanja (1974). Prema ovom modelu socijalno

ponašanje je određeno onim što prema socijalnim normama odgovarajuće konkretnoj situaciji i/ili dispozicijama i stavovima pojedinca. Konačni rezultati upoređivanja navedenih modela sugeriraju da specifična kombinacija varijabli koje najbolje predviđaju altruističko ponašanje zavisi od uslova u kojima se predikcija daje i vremenskog intervala koji protiče između mjerenja uvjerenja osobe i opservacije njenog ponašanja. Sve u svemu, komparacija navedenih modela altruizma, nije ni u najmanjoj mjeri otklonila nedoumice oko značaja pojedinačnih faktora koji se navode u različitim teorijama, već je akcentirala postojanje većeg broja faktora, koji mogu imati značajan uticaj, a čija dominacija značajno varira od slučaja do slučaja.

O različitim vrstama altruizma izvještaj daje i Rosenhan (1970, 1974). Na osnovu sprovedenih istraživanja, on govori o mogućnosti da se altruistička ponašanja razvrstaju u dvije kategorije: normativni altruizam, zasnovan na mogućim sankcijama koje prate ponašanje neusaglašeno sa socijalnim normama, i autonomni altruizam, koji je internalizovanog tipa i kod kojeg u potpunosti izostaju spoljne nagrade. Ovaj autor takođe navodi da sklonost altruizmu linearno raste od negativnih do neutralnih i dalje do pozitivnih osjećanja, dok je samonagrađivanje značajno veće kod pozitivnih i negativnih osjećanja. Pri tome je kod negativnih osjećanja predznak korelacije sa samonagrađivanjem negativan, a pozitivan kod pozitivnih osjećanja.

Na ovom mjestu su navedena samo neka od istraživanja koja se bave prirodom altruizma, i to ona koja govore o postojanju više njegovih modaliteta. Lista istraživanja koja se odnose na razmatranje ovog konstrukta, svakako bi bila predugačka ukoliko bi pažnju posvetili svima onima koji su se dotaknuli altruističkog ponašanja i oblika u kojima se ono može javiti. Razlog tome je nastojanje da se pokaže stvarna utemeljenost postojanja dva njegova osnovna oblika, kao i to da se altruizam razmotri u širim okvirima koji se tiču opštih vrijednosti kojima se ljudi usmjereni i koji oblikuju ljudsko ponašanje u društvu.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA ALTRUIZMA

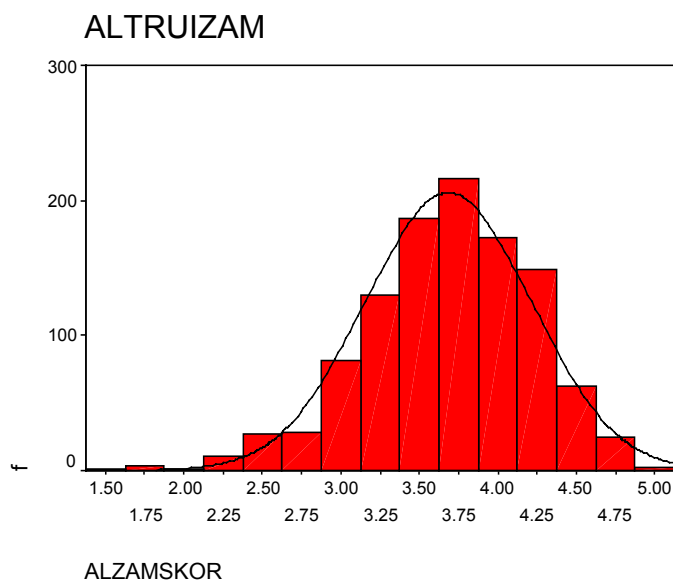
Mjere deskriptivne statistike dobijene pri istraživanju altruizma pokazuju da dobijena raspodjela skorova ne odstupa statistički značajno od normalne. Vrijednosti osnovnih statističkih parametara su, $M=3.68$ i $\sigma=.531$.

Empirijska distribucija ne odstupa statistički značajno od normalne, uz dobijenu vrijednost K-S=1.829. Vrijednosti pojedinačnih odstupanja raspodjele u odnosu na Gausovu pokazuju blago negativno negativno odstupanje (Sk=-.478) i da je platiurtnična (Ku=.417).

Tabela 56: Mjere deskriptivne statistike

		ALZMSKOR
N		1096
M		3.68
SE M		.016
σ		.531
W		.282
Sk		-.478
SE Sk		.074
Ku		.417
SE K		.148
Aps		.055
Maksimalna	-	.026
odstupanja	+	-.055
p		.002
K-S Z		1.829

Grafik 5: Raspodjela skorova altruizma

Uticaj pojedinih sociodemografskih varijabli na altruizam

Kao i u prethodnom slučaju, u razmatranju prirode altruizma, pažnja je posvećena i sociodemografskim varijablama. Isti set varijabli, kao i u slučaju moralnosti, tretiran je kao nezavisna varijabla u odnosu na altruizam. Postojanje statistički značajnih razlika i tumačenje njihove prirode date su u dijelu koji slijedi.

Razlike između polova u odnosu na altruizam

Tabela 57: Mjere deskriptivne statistike

	pol ispitanika	N	M	σ	SE M
ALZAMSKOR	muski pol	622	3.79	.489	.0196
	zenski pol	472	3.54	.550	.0253

Tabela 58: t-test

	t	df	p
ALZAMSKOR	7.948	1092	.000

U razmatranju postojanja razlike između polova, sa obzirom na altruizam, nađeno je da muškarci postižu više skorove na skali altruizma od djevojaka. Razlika je statistički značajna na nivou $p < .01$. Tumačenje ove razlike i njene prirode vrlo je slično već datom za utvrđenu razliku između polova u domenu moralnosti. Pružanje zaštite, pomoći i borbe protiv nepravde je nešto što se u mladom dobu, pogotovo od strane mladih, tretira idealom. Kako je uvriježeno shvatanje da muškarci treba da pružaju zaštitu i rješavaju različite probleme, da su jači pol, za očekivati je da ispoljavaju viši stepen altruizma. Naravno, postoji i značajan broj situacija gdje su muškarci prikladniji da priskoče u pomoć. Posebno u situacijama gdje je potrebna veća fizička snaga ili pružanju zaštite u slučaju fizičke ugroženosti.

Razlike u altruizmu prema tome da li ispitanici imaju brata ili sestru

Tabel 59: Mjere deskriptivne statistike

		da li ima braće i sestara	N	M	σ	SE M
ALZAMSKOR	da		986	3.698	.516	.016
	ne		107	3.562	.641	.062

Tabela 60: t-test

	t	df	p
ALZAMSKOR	2.512	1091	.012

U odnosu na to da li ispitanici imaju barem jednog brata ili sestru ili ne, utvrđeno je postojanje statistički značajne razlike između ovih grupa. Dobijena razlika je značajna na nivou $p < .05$, a viši skorovi pripadaju grupi onih koji nisu jedina djeca u svojoj porodici. Objašnjenje za to bi moglo biti sljedeće. Sa opadanjem stepena bliskosti sa osobama iz okruženja, opada i spremnost da se pruži pomoć. Uz to, sa opadanjem stepena bliskosti i spremnosti na altruističko ponašanje, rastu očekivanja za dobiti koje bi trebale da prate dato ponašanje. Imati brata ili sestru, znači duži niz godina imati nekoga kome je nužno u svakoj situaciji pružiti pomoć, bez obzira na to o čemu se radi. Tako zasigurno dolazi do većeg ispoljavanja altruističkih aktivnosti, nego u slučaju odrastanja u porodici kao jedino dijete.

Razlike u altruizmu prema tome da li ispitanici imaju žive roditelje

Tabela 61: Mjere deskriptivne statistike

		da li je majka živa	N	M	σ	SE M
ALZAMSKOR	da		1079	3.68	.530	.016
	ne		16	3.82	.569	.142

Tabela 62: t-test

	t	df	p
ALZAMSKOR	-1.069	1093	.285

Uloga roditelja u nastanku i razvoju altruističkog ponašanja se ne dovodi u pitanje. Porodica je primarna grupa u čijim se okvirima dobijaju prve norme i smjernice ponašanja. Sa obzirom na to da se radi o prvim vrijednostima i kriterijima, one su svakako vrlo intenzivno doživljene. Stoga je važno uzeti prisustvo roditelja u obzir prilikom ispitivanja altruističkog ponašanja. Dobijeni rezultati pokazuju da ne postoji statistički značajna razlika ni na jednom nivou između onih koji su odrasli sa i bez majke. Doduše, ponovo treba pomenuti činjenicu da vrlo mali broj ispitanika (srećom) pripada skupini odraslih bez majke tako da nije moguće vršiti bilo kakvu generalizaciju rezultata

Tabela 63: Mjere deskriptivne statistike

	da li je otac živ	N	M	σ	SE M
ALZAMSKOR	da	994	3.6866	.530	.016
	ne	100	3.6643	.531	.053

Tabela 64: t-test

	t	df	p
ALZAMSKOR	.399	1092	.690

Isti nalazi vrijede i pri poređenju onih koji su odrasli sa i bez oca. Razlika između ove dvije grupe ispitanika nije značajna niti na jednom statističkom nivou.

Razlike u altruizmu prema nacionalnosti roditelja

Tabela 65: Mjere deskriptivne statistike

	nacionalnost roditelja	N	M	σ	SE M
ALZAMSKOR	ista nacija	972	3.67	.531	.0170
	različite nacije	122	3.75	.526	.0476

Tabela 66: t-test

	t	df	p
ALZAMSKOR	-1.632	1092	.103

U odnosu na nacionalnost roditelja, nije pronađena nikakva značajna razlika. Između ispitanika čiji su roditelji pripadnici iste nacije i onih čije roditelje karakteriše pripadnost različitim nacionalnim zajednicama ne postoji značajna razlika u pogledu moralnosti. Kao i u slučaju moralnosti, ukupno ponašanje i odnos prema drugim nacijama i njihovim pripadnicima, u zavisnosti je od sredinskih i situacionih faktora. Tako se i altruističko ponašanje u kontekstu nacionalne pripadnosti dovodi u zavisnost od prisustva određenih faktora okruženja.

Razlike u altruizmu prema nacionalnosti prijatelja

Tabela 67: Mjere deskriptivne statistike

	da li imate prijatelje druge nacionalnosti	N	M	σ	SE M
ALZAMSKOR	da	787	3.72	.515	.018
	ne	305	3.59	.555	.031

Tabela 68: t-test

	t	df	p
ALZAMSKOR	3.710	1090	.000

Očekivano i potvrđeno postojanje statistički značajne razlike između onih koji imaju jednonacionalno društvo i onih čije društvo čine pripadnici različitih nacija. Više skorove, uz statističku značajnost od $p < .01$, postižu oni čiji prijatelji ne pripadaju samo jednoj naciji. Oslobođenost nacionalnih predrasuda svakako ukazuje na usmjerenost opštijim i humanijim ljudskim vrijenostima nego što je to nacionalna pripadnost.

Razlike u altruizmu prema obrazovanju roditelja

Tabela 69: Mjere deskriptivne statistike

	Obrazovanje majke	N	M	σ	SE M
ALZAMSKOR	osnovna škola	158	3.80	.525	.041
	srednja škola	741	3.67	.528	.019
	viša ili visoka škola	192	3.61	.533	.038

Tabela 70: Analiza varijanse

	df	F	Sig.
ALZAMSKOR	2	6.018	.003

U odnosu na stepen stručne spreme ustanovljeno je postojanje statistički značajne razlike, na nivou $p < .01$, između ispitanika razvrstanih u tri skupine: završena osnovna, završena srednja i završena viša ili visoka škola.

Tabela 71: Post-hok test (LSD)

	Obrazovanje majke	Obrazovanje majke	MD	SE MD	Sig.
ALZAMSKOR	osnovna škola	srednja škola	.129	.046	.005
		viša ili visoka škola	.193	.056	.001
		srednja škola	osnovna škola	-.129	.046
	viša ili visoka škola	viša/visoka škola	.063	.042	.139
		osnovna škola	-.193	.056	.001
		srednja škola	-.063	.042	.139

Ono što bi se na prvi pogled činilo kao vjerovatna pretpostavka, značajno viši skorovi onih čije su majke obrazovnije, nije potvrđena. Dobijeni rezultati upućuju na potpuno drugačije stanje stvari. Oni ispitanici čije su majke nižeg stepena obrazovanja, postižu više skorove na skali altruizma. Razlika između grupa nazvanih završena osnovna škola i završena srednja škola, sa jedne strane je značajna na nivou $p < .05$, dok je sa druge strane, razlika u odnosu na kategoriju završene više ili visoke škole, značajna na nivou $p < .01$. Razlika između kategorija završene srednje škole i visokoškolske ustanove je vrlo mala.

Tabela 72: Mjere deskriptivne statistike

	Obrazovanje oca	N	M	σ	SE M
ALZMSKOR	osnovna škola	76	3.78	.550	.063
	srednja škola	676	3.18	.540	.021
	viša ili visoka škola	328	3.62	.505	.028

Tabela 73: Analiza varijanse

	df	F	Sig.
ALZAMSKOR	2	4.021	.018

U odnosu na obrazovanje oca dobiveni su nešto izmijenjeni rezultati. Razlika između grupa je sada manje izražena i na nivou je $p < .05$.

Tabela 74: Post-hok test (LSD)

	obrazovanje oca	obrazovanje oca	MD	SE MD	Sig.
ALZAMSKOR	osnovna škola	srednja škola	.047	.064	.455
		viša ili visoka škola	.139	.067	.040
	srednja škola	osnovna škola	-.047	.064	.455
		viša/visoka škola	.091	.035	.011
	viša ili visoka škola	osnovna škola	-.139	.067	.040
		srednja škola	-.091	.035	.011

Između kategorija očeva sa završenom osnovnom i srednjom školom, nije ustanovljena nikakva značajna razlika u pogledu altruizma. Razlike između kategorija ispitanika čiji očevi imaju završenu osnovnu ili srednju školu sa kategorijom onih čiji su očevu fakultetski obrazovani su statistički značajne na nivou $p < .05$. Ponovo su najmanje altruistični oni čiji su roditelji obrazovani. Znači umjesto obuhvatnijeg doživljaja svijeta i opažanja strategija kako ga unaprijediti, i sebi i drugima, obrazovanje vodi u otuđenje i gubitak sluha za potrebe drugih.

FAKTORSKA STRUKTURA ALTRUIZMA

Podaci dobijeni na osnovu skale ALZAM, namijenjenoj mjerenju altruizma, podvrgnuti su faktorskoj analizi. Primjenom Cattellovog *scree* testa, dobijena su dva značajna faktora koja totalnu varijansu objašnjava sa oko 33%.

Od toga na prvi faktor otpada oko 24% varijanse. Metoda glavnih komponenti je korištena u izdvajanju faktora. Faktori su postavljeni u obliku poziciju. U interpretaciji dobijenih faktora u obzir su uzete korelacije ajtem-faktor koje prelaze .30. Radi preglednosti, date tabele predstavljaju samo izvode iz faktorskih matrica sa ajtemima koji značajno određuju faktor.

Tabela 75: Izvod iz faktorske matrice

	I	II
Samo budala može da misli da se čovjek najljepše osjeća dok pomaže drugima.	.333	-.353
Pomažem samo onim ljudima koje volim.	.467	-.330
Glupo je pomagati svima koji ti se obrate za pomoć.	.502	-.462
Ljude treba iskoristiti kad god je to moguće.	.475	-.420
Glupo je žrtvovati bilo šta za druge, jer su ljudi nezahvalni	.696	
Tuđe brige me ne zanimaju previše.	.597	
Žrtvovanje za druge se ne isplati.	.613	-.328
U životu je vrlo važno pomagati drugima.		.600
Često me zovu da pomognem.		.526
Često sam pomagao i onima kojima nisam trebao.		.477
Sasvim je normalno pomoći slučajnom prolazniku.		.614
Malo ljudi zaslužuje da im se pomaže.	.620	
Prema ljudima treba biti dobar ako su i oni dobri prema meni.	.362	
Većina ljudi sklapa poznanstva zato što im mogu biti od koristi.	.398	
Ljudi ne zaslužuju da im se pomaže.	.561	-.316
Ne volim pomagati penzionerima zato što su dosadni.	.374	-.440
Pomaganje drugima je jedna od najvažnijih ljudskih vrлина.		.621
Osjećam se odlično kad sam u prilici da pomognem nekome.	-.331	.689
Niko nije dobro prošao pomažući drugima.	.503	-.419
Većina ljudi ne zaslužuje nikakvu pažnju.	.586	
Kad vidim da su ljudi u nevolji, obavezno ponudim pomoć.		.637
Čovjek je vrijedan bez obzira na naciju i boju kože.		.514
Gledam svoja posla i ne zanimaju me brige drugih.	.491	

Prvi dobijeni faktor jasno upućuje na to da je pomaganje drugima bespotrebno, beskorisno, pa čak i glupo. Opravdanje takvog stava se nalazi u nezahvalnosti ljudi i beskorisnosti vlastitog angažovanja za druge kada oni to uglavnom ne zaslužuju, a i pružena pomoć se vrlo rijetko vrati. Osoba treba da gleda svoja posla i da se ulaže tamo gdje može ostvariti dobit ili barem biti siguran da će dobiti uzvratnu pomoć ustreba li. Određenost faktora samoživost i orijentacijom ka vlastitoj dobiti omogućava da mu se da ime *samoživost i koristoljubivost*.

Drugi je faktor ukazuje na sklonost pomaganju ljudima uz neočekivanje bilo kakve lične dobiti. Motivi pomaganja su isključivo čovjekoljubni, a dobit je moguća samo na strani onih kojima se pomaže. Kao i prethodni, i ovaj faktor je relativno dobro definisan. Njegova jasno određena struktura omogućava da se nazove *altruističko djelovanje*.

Tabela 76: Korelacija faktora

	I	II
<i>samoživost i koristoljubivost</i>	1.000	
<i>altruističko djelovanje</i>	-.257	1.000

Dobijeni faktori ostvaruju vezu negativnog predznaka, što je očekivano, sa obzirom na to da jedan ukazuje na sklonost pomaganju, a drugi faktor samoživost i poduzimanje akcija prema postojanju ili nepostojanju lične dobiti.

Rezultati dobijeni faktorskom analizom primijenjoj na podatke dobivene skalom za mjerenje altruizma pokazuju veliku sličnost sa faktorima ekstrahovanim iz prostora moralnosti. Naime, kao i u slučaju moralnosti, konstrukt altruizma je određen dimenzijama sklonosti pružanju pomoći i orjentisanosti vlastitoj koristi, naspram orjentacije ka drugima i dobiti koju oni mogu ili treba do ostvare. To znači da su moguće i različite kombinacije ovih faktora, kao što su izvorni altruizam, prema kome je potrebno pružati pomoć drugima, gdje izostaje očekivanje nagrade bilo kog vida, sem vlasitog zadovoljstva zbog tuđe dobiti (predstavljenoj u rješenju problema neke druge osobe ili zadovoljenja tuđih potreba), zatim pomagačko ponašanje, gdje se nešto očekuje za uzvrat i okrenutost sebi i svojim problemima bez ikakvog nastojanja da se nekome pomogne. Znači, na ovom mjestu ima smisla govoriti o dva osnovna oblika altruističkog ponašanja. Jednog, u čijoj je osnovi unutrašnja potreba da se djeluje u cilju ostvarenja dobiti drugih, i drugog, koje prati nastojanje da se ostvari korist prilikom ili nakon pružanja usluge ili pomoći. Smatramo da je opravdano pretpostaviti, da se u ovom drugom slučaju nalazi osnova konformističkog altruizma. Naime ostvarenje dobiti je moguće posmatrati, kako u vezi sa konkretnom koristi, koje je pojedinac u potpunosti svjestan i čije dostizanje motiviše altruističko djelovanje, tako i na nesvjesnom nivou. U ovom drugom slučaju se radi najčešće o izbjegavanju mogućeg

negativnog potkrepljenja, koje može da uslijedi od strane okoline ili nekog autoriteta. Smanjivanje straha od mogućih konsekvenci ukazuje na submisivnost, podređenost normama autoriteta i mase koja predstavlja životno okruženje. Zato je moguće posmatrati altruizam u okvirima autoritarnosti, čija je konformizam neizostavna subdimenzija.

Pored ovoga, bliskost dimenzija dobijenih iz prostora moranosti i altruizma, upućuje na njihovo značajno preklapanje i ponovo usmjerava na nužnost razmatranja njihovog među odnosa.

KANONIČKA KORELACIONA ANALIZA ALTRUIZMA I MORALNOSTI

Zajednički prostor moralnosti i altruizma određen je sa četiri para kanoničkih faktora, statistički značajnih na nivou $p < .01$. Pri razmatranju tih faktora pažnja je usmjerena na one čestice čije su veze sa faktorima više od .30.

Tabela br. 77.

	R	R ²	χ^2	df	p	λ
I	.648	.420	1608.11	828	.000	?
II	.422	.178	1090.401	770	.000	?
III	.349	.121	903.718	714	.000	?
IV	.322	.103	780.443	660	.000	?

U primijenjenoj analizi dobijen je koeficijent kanoničke korelacije $R = .648$. U definisanju kanoničkih faktora u razmatranje su uzeti samo ajtemi koji sa faktorima imaju korelaciju višu od .30. Izvodi iz tabela faktorskih opterećenja dati su u sljedećem dijelu.

Tabela 78. Izvod iz faktorske matrice

	I	II	III	IV
Samo budala može da misli da se čovjek najljepše osjeća dok pomaže drugima.	.379			.436
Pomažem samo onim ljudima koje volim.	-.480			
Glupo je pomagati svima koji ti se obrate za pomoć.	-.620			
Ljude treba iskoristiti kad god je to moguće.	-.629			
Glupo je žrtvovati bilo šta za druge, jer su ljudi nezahvalni	-.462	-.499	.322	
Tuđe brige me ne zanimaju previše.	-.400	-.380		
Žrtvovanje za druge se ne isplati.	-.449			
U životu je vrlo važno pomagati drugima.	.443		.364	
Često me zovu da pomognem.	.360			
Često sam pomagao i onima kojima nisam trebao.				
Sasvim je normalno pomoći slučajnom prolazniku.	.527	-.348		
Malo ljudi zaslužuje da im se pomaže.	-.320			
Prema ljudima treba biti dobar ako su i oni dobri prema meni.				
Većina ljudi sklapa poznanstva zato što im mogu biti od koristi.				
Ljudi ne zaslužuju da im se pomaže.	-.414			
Ne volim pomagati penzionerima zato što su dosadni.	-.475			
Pomaganje drugima je jedna od najvažnijih ljudskih vrlina.	.588			
Osjećam se odlično kad sam u prilici da pomognem nekome.	.672			
Niko nije dobro prošao pomažući drugima.	-.475			
Većina ljudi ne zaslužuje nikakvu pažnju.	-.418			-.353
Kad vidim da su ljudi u nevolji, obavezno ponudim pomoć.	.731	-.348		
Čovjek je vrijedan bez obzira na naciju i boju kože.	.402			
Gledam svoja posla i ne zanimaju me brige drugih.	-.366	-.590		

Prvi kanonički faktor lijevog seta varijabli je relativno dobro definisan. Čestice koje ga određuju najvišim korelacijama se odnose na zadovoljstvo koje se prati pružanje pomoći drugima, neuzimanje lične dobiti u obzir prilikom pomaganja i uvjerenje o tome da je pomaganje drugim osobama nešto sasvim uobičajeno. Pozitivni pol faktora predstavlja spremnost na pomoć drugima, bez obzira na to o kome se radi, koliko je osoba kojoj treba pomoć bliska i

oslobođen je očekivanja dobiti. Sve zajedno daje mogućnost da se faktor prihvati kao *razvijena sklonost pomaganju*.

Drugi faktor iz prostora altruizma je relativno slabo definisan. Sastav faktora je veoma zanimljiv i ukazuje na interesovanje o tuđim potrebama i problemima, koje prati nominalni altruizam. Ispoljavanje altruističkih stavova ovdje je samo u funkciji prikupljanja informacija o tuđim životima. Njih ne prati nikakva konkretna pomagačka inicijativa. Ljudi ovog profila se mogu uporediti sa stereotipima o nekadašnjim usjedelicama kojima se život svodi na prikupljanje informacija i njihovo raspravljanje sa trećim osobama. Naziv faktora je *nominalni altruizam kao alibi za zabadanje nosa u potrebe drugih*.

Vrlo loše definisan faktor. Definišu ga svega dva ajtema, koji nemaju određenu zajedničku tendenciju i koji govore o tome da je važno da se pomogne, ali istovremeno i o ispraznosti takvog angažovanja. Stoga je treći faktor lijevog seta nazvan *nominalnim altruizmom*.

Četvrti faktor tiče se doživljaja potreba drugih ljudi kao nečega što apsolutno ne treba da bude predmet interesovanja. Glupo je ulagati vlastite snage u pomaganje drugima, pogotovo zato jer to ne zaslužuju. Faktor je loše definisan. *Nezainteresovanost za potrebe drugih* bi bio njegov probni naziv faktora.

Tabela 79. Izvod iz faktorske matrice

	I	II	III	IV
Grupica djece podsmijava se prosjakinji,..., ne zauzimam se jer ni meni nisu pomagali.	-.419			
Grupica djece podsmijava se prosjakinji,..., svako je kriv za ono što ga snađe.				
Grupica djece podsmijava se prosjakinji,... učinim nešto jer ne podnosim nepravdu.	.436			
Dijete ostavljeno samo u stanu, već dva sata glasno plače,..., gledam svoja posla.	-.412	-.313		
Grupica djece podsmijava se prosjakinji,..., pomislim šta bi učinili pravi ljudi.				
Grupica djece podsmijava se prosjakinji,..., učinim nešto jer mi je teško kad je neko ugrožen.	.676			
Jedan čovjek, potpuno pijan krenuo je da preše ulicu po kojoj jure automobili,..., svako treba da se brine sam o sebi.	-.328	-.347		
Jedan čovjek, potpuno pijan krenuo je da preše ulicu po kojoj jure automobili,..., pomislim šta bi bilo čovječno pa tako i uradim.	.355			
Jedan čovjek, potpuno pijan krenuo je da preše ulicu po kojoj jure	.567			

automobili,...., držim se onog: "Učini ljudima dobro, pa će i oni tei učiniti".		
Predložili su Vas za nagradu iako je bilo i boljih od Vas,...., ne zauziram se jer ni meni nisu pomagali.	-.332	
Predložili su Vas za nagradu iako je bilo i boljih od Vas,...., svako je kriv za ono što ga snade.	-.323	
Predložili su Vas za nagradu iako je bilo i boljih od Vas,... učinim nešto jer ne podnosim nepravdu.	.431	.559
Pijan čovjek, sav krvav, lažno Vas optužuje da ste ga Vi povrijedili i ljutito zahtijeva da mu se pomogne da ode u ambulantu,...., gledam svoja posla.	-.349	
Pijan čovjek, sav krvav, lažno Vas optužuje da ste ga Vi povrijedili i ljutito zahtijeva da mu se pomogne da ode u ambulantu,...., pomislim šta bi učinili pravi ljudi.	.314	
Pijan čovjek, sav krvav, lažno Vas optužuje da ste ga Vi povrijedili i ljutito zahtijeva da mu se pomogne da ode u ambulantu,...., učinim nešto jer mi je teško kad je neko ugrožen.	.554	
Vašom nepažnjom, koju niko nije primijetio, došlo je do štete u ukći prijatelja,...., svako treba da se brine sam o sebi.		
Vašom nepažnjom, koju niko nije primijetio, došlo je do štete u ukći prijatelja,...., pomislim šta bi bilo čovječno pa tako i uradim.	.319	
Vašom nepažnjom, koju niko nije primijetio, došlo je do štete u ukći prijatelja,...., držim se onog: "Učini ljudima dobro, pa će i oni tei učiniti".	.467	
Vašeg najboljeg druga optužuju za Vašu grešku,...., ne zauziram se jer ni meni nisu pomagali.	-.336	-.341
Vašeg najboljeg druga optužuju za Vašu grešku,...., svako je kriv za ono što ga snade.		-.498
Vašeg najboljeg druga optužuju za Vašu grešku,.... učinim nešto jer ne podnosim nepravdu.	.486	
Siromašnom čovjeku iz Vašeg susjedstva ruše kućicu izgrađenu bez građevinske dozvole, iako on u njoj stanuje već deset godina,...., gledam svoja posla.	-.336	
Siromašnom čovjeku iz Vašeg susjedstva ruše kućicu izgrađenu bez građevinske dozvole, iako on u njoj stanuje već deset godina,...., pomislim šta bi učinili pravi ljudi.		.312
Siromašnom čovjeku iz Vašeg susjedstva ruše kućicu izgrađenu bez građevinske dozvole, iako on u njoj stanuje već deset godina,...., učinim nešto jer mi je teško kad je neko ugrožen.	.550	-.306
Našli ste tuđi novčanik pun novca,...., svako treba da se brine sam o sebi.	-.415	-.394
Našli ste tuđi novčanik pun novca,...., pomislim šta bi bilo čovječno pa tako i uradim.	.470	
Našli ste tuđi novčanik pun novca,...., držim se onog: "Učini ljudima dobro, pa će i oni tei učiniti".	.597	
Vaše kolege spremaju podvalu novopridošlom,...., ne zauziram se jer	-.481	

ni meni nisu pomagali.	
Vaše kolege spremaju podvalu novopridošlom,..., svako je kriv za ono što ga snađe.	-.376
Vaše kolege spremaju podvalu novopridošlom,... učinim nešto jer ne podnosim nepravdu.	.582
Jedna majka izbezumljeno mlati dijete na ulici,..., gledam svoja posla.	-.314
Jedna majka izbezumljeno mlati dijete na ulici,..., pomislim šta bi učinili pravi ljudi.	
Jedna majka izbezumljeno mlati dijete na ulici,..., učinim nešto jer mi je teško kad je neko ugrožen.	.487
Pijatelj traži da mu posudite posljednji novac koji imate da bi ste mu pomogli u nevolji,..., svako treba da se brine sam o sebi.	-.375
Pijatelj traži da mu posudite posljednji novac koji imate da bi ste mu pomogli u nevolji,..., pomislim šta bi bilo čovječno pa tako i uradim.	-.372
Pijatelj traži da mu posudite posljednji novac koji imate da bi ste mu pomogli u nevolji,..., držim se onog: "Učini ljudima dobro, pa će i oni tei učiniti".	.590

Prvi kanonički faktor iz prostora moralnosti je definisan onim česticama koje ukazuju na nepodnošenje nepravde, ugroženosti drugih osoba i sklonost da se drugima pruži pomoć. Kao posljedica takvog ponašanja osoba može i očekivati pomoć od drugih ukoliko to bude potrebno. Ovakav oblik moralnog rezonovanja ukazuje na recipročnost, međutim ne može se govoriti isključivo o očekivanju pomoći drugih koja izaziva ispoljavanje pomagačkog ponašanja. Ovdje se radi o pružanju pomoći koje za konačan cilj ima održanje određene zajednice, jer saradnjom pojedinci imaju više šanse da ispune zahtjeve koje život stavlja pred njih, i time povećaju stabilnost same grupe kojoj pripadaju. Naziv dat faktoru je *humana moralnost*.

Drugi kanonički faktor odnosi se na odbacivanje stava da je svako odgovoran za sebe i ono što mu se događa. Struktura faktora pokazuje zainteresovanost za probleme drugih. Ovom, relativno loše definisanom faktoru, je dat naziv *zainteresovanost za potrebe drugih*.

Treći faktor je vrlo loše definisan i samo jedan ajtem sa njim ostvaruje vezu veću od .30. Uz pomoć korelacija stavka-faktor koje su najbliže ovoj korelaciji faktor je oprezno nazvan *upravljanje moralnim načelima*.

Slična je situacija i sa četvrtim kanoničkim faktorom ovog seta. Loše definisan i brojem ajtema i visinom korelacija nazvan je *nepodnošenjem nepravde* (u čemu su korišteni i ajtemi čije su veze sa faktorom najbliže esnafskom kriteriju .30).

Tabela 80. Korelacija kanoničkih faktora

	<i>humana zainteresovanost za moralnost</i>	<i>zainteresovanost za potrebe drugih</i>	<i>upravljanje moralnim načelima</i>	<i>nepodnošenje nepravde</i>
<i>razvijena sklonost pomaganju</i>	.648			
<i>nominalni altruizam kao alibi za zabadanje nosa u potrebe drugih</i>		.422		
<i>nominalni altruizam</i>			.349	
<i>nezainteresovanost za potrebe drugih</i>				.322

Sve utvrđene korelacije faktora su značajne na nivou $p < .01$. Na osnovu njih se može zaključiti da postoji jasno definisana moralnost humanog tipa, ali isto tako i pozivanje na moralna i altruistička načela koja predstavljaju opravdanje za čistu radoznalost. Ova druga tendencija vjerovatno sadrži stanovitu sadističku potrebu da se izbliza posmatraju problemi ili poteškoće sa kojima se susreći drugi iz vlastitog okruženja. Pored toga korelacije faktora trećeg i četvrtog para pokazuju postojanje čiste nominalne moralnosti, koja podrazumijeva nepreduzimanje konkretnih akcija radi pomoći drugima i istovremeno pokrivanje takvog stava slaganjem sa opštim normama koje su manje-više prisutne u svim društvima.

Problem koji se nameće pri razmatranju karakteristika zajedničkog prostora moralnosti i altruizma je taj što je često nemoguće povući jasnu granicu između moralnosti i altruizma. Naime, ono što je sa jedne strane označeno kao indikator moralnog ponašanja, sa druge se može tretirati sklonošću da se priskoči u pomoć drugima. Pored toga što ovakvo stanje otežava provjeru odnosa ovih konstrukata, čini se da je održiva pretpostavka o altruizmu kao aspektu moralnosti, koja ukazuje na sklonost pružanju pomoći na osnovu određenih moralnih načela, a koja može dalje da poprими različite modalitete ili da svoju osnovu ima u različitim motivima.

LOKUS KONTROLE

POJAM ATRIBUCIJE

Svaki događaj, bez obzira na to da li se desio nama ili nekome drugom se pokušava objasniti. Na taj način ljudi pokušavaju da uspostave kontrolu nad vlastitim životima i okruženjem. Ovdje treba imati u vidu da ovakva koncepcija odgovara izvornom konceptu biheviorizma po kome je osnovni zadatak psihološke nauke opažanje pojava (ponašanja), sticanje mogućnosti njihovog namjernog izazivanja i objašnjenja radi mogućnosti njihovog predviđanja i konačnog ostvarivanja kontrole nad njima. Jedan od prvih aspekata kome se poklanja pažnja u nastojanju da se stekne kontrola, su uzroci koji su doveli do tog događaja. Sami uzroci bilo koje pojave koja se opaža mogu biti objektivni i subjektivni. Objektivnim se smatraju oni koji stvarno dovode do javljanja određene pojave i čije je postojanje u osnovi te pojave pravilno. Sa druge strane, subjektivnim uzrocima se označavaju oni koje sami obilježavamo kao uzročnike datih pojava, bez obzira na njihovu stvarnu utemeljenost. Primjeri označavanja različitih faktora kao subjektivnih uzroka nekih pojava su prisutni u svakodnevnom životu. Ukoliko se kao primjer uzme loša ocjena iz nekog školskog predmeta, u domen subjektivnih uzroka na koje se može pozvati spadaju: "ne voli me nastavnik", "nemama sreće", "jednostavno nisam za to" i slično. Sa druge strane, kao objektivni uzroci mogu biti identifikovani sljedeći: "nisam dovoljno učio", "izostajao sam sa časova iz tog predmeta", itd.

Pripisivanje uzroka vlastitom ponašanju i ponašanja drugih, kao i stvarima koje se dešavaju nama samima i u našem okruženju se označava atribuiranjem. Atribucije predstavljaju vrlo značajan i atraktivan problem u psihologiji, a konceptualnu osnovu na kojoj su razvijene teorije atribucije dao je Heider (1944). On ukazuje na tri bitna aspekta atribucija, a to su: saznanje da svaka pojava ima svoje uzroke; određen, manje-više, karakterističan način opažanja; opažanje uzroka date pojave u samoj osobi, u situaciji ili kombinaciji ovog dvoje. Prva od navedenih aspekata atribucija, saznanje o postojanju uzroka neke pojave, iako djeluje kao nešto što je toliko uobičajeno i jednostavno, vrlo je bitan. Naime, ljudi nerado prihvataju da je uzrok nečega sticaj okolnosti. Takva objašnjenja ih dovode u inferiorniju poziciju od poželjne, tako da se nastoji svakom ponašanju ili pojavi odrediti njen uzrok. Sa

druge strane, percepcija pojava je u većoj ili manjoj mjeri specifična za svaki pojedinačan slučaj. U zavisnosti od brojnih faktora koje data situacija uključuje percepcija ima određen konačan ishod. Prema Heideru (1958) postoje tri determinante percepcije: karakteristike onoga što se opaža, značaj za osobu koja opaža i socijalni kontekst u kome se opažanje vrši. Posljednji aspekt na koji ovaj autor ukazuje, od najvećeg je značaja za aktuelno razmatranje i odnosi se na pripisivanje uzroka samoj osobi, okolini ili njihovoj kombinaciji. Pripisivanje uzroka samoj osobi njenim osobinama i ponašanju predstavljaju ukazivanje na unutrašnje uzroke, dok akcentiranje spoljnih faktora kao determinanti nekog ponašanja predstavlja spoljne.

Same teorije koje se bave atribucijama se međusobno ne razlikuju prema objašnjenjima njihove prirode i objašnjenju samog ponašanja, već prema količini informacija koje su u pripisivanju uzroka dostupne i vrstama objašnjenja za koja postoji interes (Pennington 1996). Tri različite teorije atribucija koje se mogu izdvojiti su:

- **model kauzalnih šema**, koji je odgovarajuć za one situacije u kojima o nekom ponašanju raspoložemo informacijama koje se odnose isključivo za jednu situaciju. Ova teorija je data od strane Kellyja (1972) i u njenim okvirima kauzalnu šemu definiše kao opšti koncept osobe o određenim vrstama uzroka koje svojom interakcijom daju specifičan ishod. Glavna strategija koja se koristi u pripisivanju uzroka određenim pojavama je prema ovom autoru načelo potcjenjivanja, prema kome prisustvo jednog uzroka ili njegovo poznavanje, dovodi do odbacivanja i potcjenjivanja drugih bez izbora na njihovu važnost za dati slučaj.
- **model kovarijacije**, iako takođe predložen od strane Kellyja (1967), razlikuje se od prethodnog jer pri donošenju atribucija sadrži više informacija o ponašanju na koje se atribucija odnosi. Te se informacije odnose na to kako se osoba, na koju se atribucija odnosi, ponašala ranije i na to kako se drugi ljudi ponašaju, a mogu se razvrstati u tri skupine: informacije o dosljednosti, različitosti i saglasnosti. Prve dvije skupine informacija predstavljaju podatke koje imamo o datoj osobi, dok se informacije o saglasnosti odnose na podatke o ponašanju drugih osoba.
- **model odgovarajućeg zaključka**, predložen od Jonesa i Davisa (1965), nastoji pokazati na kako ponašanje i namjere koje su u

njegovo osnovi odgovaraju stabilnim i trajnim aspektima ličnosti. Bazu za ovu teoriju čine dva faktora, nezajednički aspekti ponašanja i njegova socijalna poželjnost. Sama teorija se može svrstati u socijalno-psihološki pravac jer postavljanjem društvenog konteksta u kome se donose atribucije na značajno mjesto i insistiranjem na postojanju zaključka koji je odgovarajuć. Naime, prema Jonesu i Davisu, odgovarajuć zaključak je, u stvari, unutrašnja atribucija koja se donosi kada je prema stepenu socijalne poželjnosti nisko i kada postoji malo nezajedničkih aspekata.

Da se ne bi stekao pogrešan zaključak da je atribucija rezultat jednostavnog kombinovanja različitih, dostupnih informacija o određenom ponašanju, treba pomenuti da se atribucije znatno češće donose na osnovu karakteristika ličnosti onoga ko prosuđuje nego na osnovu karakteristika okoline u kojoj se ponašanje ostvaruje. U prilog tome govore i Mcarturove (1972) provjere Kellyevog kovarijacionog modela. Ta činjenica je nazvana osnovnom atribucijskom greškom, koju Ross (1977) definiše kao sklonost precjenjivanja odraza karakteristika ličnosti kroz ponašanje, o kome se donosi atribucija i potcjenjivanje karakteristika same situacije u kojoj se ponašanje odvija. Upravo radi zanemarivanja ili minimiziranja situacionih faktora atribucije su često pogrešne. Znači greška potiče iz same podjele uzroka na unutrašnje i spoljašnje.

DEFINISANJE LOKUSA KONTROLE

Kako je rečeno opažanje ponašanja, nastojanje da se ono objasni i razumije, za konačan cilj imaju mogućnost predviđanja i kontrole ponašanja. Atribucije koje se donose na vanjske i unutrašnje uzroke tih ponašanja i takođe su usmjerene ostvarenju kontrole nad ponašanjem. A bez obzira na to da li se radi o unutrašnjim ili spoljašnjim, atribucije čine jedinstvenu dimenziju ličnosti nazvanu lokus kontrole. Ovaj psihologijski konstrukt imenovan je od strane Rottera (1966). Njegova teorija proistekla je iz rezultata istraživanja gdje je primijenjena skala, u kojoj su ispitanici trebali da se u različitim situacijama opredijele za unutrašnje ili spoljašnje potkrepljenje. Iz konstrukcije istraživanja primijetna je bihejvioristička orijentacija. Sama ideja, na osnovu koje je Rotter

konstruisao svoju teoriju, proistekla je iz biheviorizma, iz shvatanja da je cjelokupno ponašanje ličnosti rezultat djelovanja pozitivnih potkrepljenja i kazni, a ne iz atribucija Heidera.

Lokus kontrole je u literaturi primarno tretiran kao motivacioni faktor. Pri tome se, prema Weineru (1979), u interpretaciji situacije radi procjene određenog uzroka, razlikuju tri njena aspekta: lokus, stabilnost i kontrolabilnost.

Prema Popadiću (1986) postoje tri osnovna značenja koja lokusa kontrole može imati:

- **lokus uzročnosti**; Lokus kontrole označava vjerovanje u značaj spoljnih ili unutrašnjih faktor, odnosno uvjerenost u doređen stepen zavisnosti ishoda različitih događaja od unutrašnjih odnosno od spoljašnjih faktora. Ovakvo značenje je vrlo česta u definicijama lokusa kontrole. Takođe, veliki broj skala je zasnovan na ovakvom shvatanju. Međutim, lokus uzročnosti prate neki vrlo značajni problemi. Prvo, ako se lokus kontrole tretira kao lokus uzročnosti, onda ga nije moguće predstaviti jednodimenzionalno, a da pri tome ne dođe do gubitka značajnog dijela važnih informacija. Drugo, uz ovakav tretman, internalni lokus kontrole bi značio da uspjeh zavisi od osobina ili sposobnosti kao unutrašnjih faktora, ali ne istovremeno i uvjerenje o posjedovanju tih osobina ili sposobnosti. Iz toga proističe da predviđanje ponašanja, na osnovu predstavljenog značenja nije moguće dati oslobođeno od velike mogućnosti pogreške.
- **opažena kontrola**; Lokus kontrole kao kontrolabilnost, koju predstavljaju činioци podložni voljnoj kontroli. Dilema koja se nameće pri samom predstavljanju lokusa kontrole sa ovim značenjem, je o čijoj se kontroli radi. O vlastitoj ili drugih ljudi? U ovom slučaju internalni bi lokus kontrole bio uvjerenje da se određeni cilj može postići, dok bi eksternalni bio uvjerenje o vlastitoj nemoći. Opažena kontrola, takođe, ima značajan broj pristalica i vrlo je često predmet istraživačkih interesovanja. Međutim, brojna od njih sa sobom nose grešku, koju karakteriše ispitivanje uvjerenosti u voljnu kontrolu uzroka a ne posljedica.

- ***prihvatanje odgovornosti***; Preuzimanje odgovornosti se odnosi na akcentiranje jednog, izdvojenog aspekta složene situacije i preuzimanje određenog stepena odgovornosti za njega. Konkretno, za postizanje drugačijeg ishoda, unutrašnji lokus kontrole bi bio naglašavanje drugačijeg ponašanja u istim uslovima, naspram naglašavanja drugačijih uslova sa istim ponašanjem (eksternalni lokus kontrole).

ISTRAŽIVANJA LOKUSA KONTROLE

Uzroke onoga što mu se dešava pojedinac može nalaziti u samom sebi ili u vanjskim faktorima, koji mogu biti trenutni ili stalni. Pri utvrđivanju uzroka opšta je sklonost ljudi da sebi i svojim stalnim sposobnostima pripisuju uspjehe, a neuspjehe spoljašnjim, trenutnim faktorima. U prilog tome govori i velki broj istraživanja (Opačić 1996; Goodstat & Hjelle 1973; Rotter & Mulry 1965; Leftcourt et al. 1975). Uz to brojni istraživački nalazi govore o značajnoj povezanosti internalnog lokusa kontrole sa većim stepenom odgovornosti koji se prihvata za vlastite postupke (Sosis, 1974), dok je namjera da se nešto učini pozitivno povezana i sa jednim i sa drugim (Heider, 1965). U vezi sa tim se može tumačiti i nalaz Odella (1959). Ovaj autor je ustanovio da ljudi sa eksternalnim lokusom kontrole ispoljavaju značajnije konformiranje nego oni kod kojih je dominantan internalni lokus. Sa obzirom na to da preuzimanje odgovornosti za vlastite postupke ne odgovara bespogovornom prihvatanju stavova i naredbi autoriteta ili većine, logično je očekivati da internalnom lokusu kontrole odgovara manja spremnost na submisivno ponašanje.

U odnosu prema drugim nacijama postoje vrlo zanimljivi rezultati u vezi sa ispitivanim konstruktom. U svojim eksperimentima Taylor i Jaggi (1974), kao i Duncan (1976) su dobili rezultate koji pokazuju težnje unutrašnjim atribucijama ukoliko se posmatra i objašnjava uspjeh pripadnika vlastite nacije, kao i težnju spoljnim atribucijama pri objašnjenju uspjeha pripadnika drugih nacija.

Svakako da je pripisivanje uzroka dešavanjima vrlo značajno i u okvirima obrazovanja. Zbog toga je sproveden veliki broj istraživanja koja su za praktičan cilj imala utvrđivanje mogućnosti djelovanja na različite profile

učenika, sa istim ciljem, postizanjem boljeg uspjeha u školi. Weiner (1979), je kroz svoja istraživanja utvrdio pozitivnu vezu između školskog postignuća i internalnog lokusa kontrole. Ispitivanje odnosa lokusa kontrole sa školskim postignućem, kao i stepenom obrazovanja, odnosno dužinom pohađanja određenih kurseva, pokazuju još značajnih rezultata. Recimo, oni koji duže pohađaju određene kurseve iz određenih predmeta (Bong, 1988; Zeidner, 1992), konkretno matematike i statistike, bolje rezultate pripisuju u većoj mjeri vlastitim naporima, dok oni koji se manje susreću sa istim predmetom, uspjeh u većoj mjeri pripisuju djelovanju spoljnih faktora. U vezi sa polnom pripadnosti (Bandalos et al. 1995) su našli da djevojke, koje uspjeh iz matematike pripisuju vlastitim zalaganjima, imaju viši self-koncept nego one koje uspjeh pripisuju djelovanju spoljnih faktora, dok muškarci koji loše postignuće pripisuju spoljnim faktorima pokazuju viši stepen zabrinutosti kao komponente matematičke anksioznosti. U odnosu na osobe iz bliskog okruženja zanimljiv je nalaz Abrahamsona i Martina (1981) koji pokazuju da se raskid veze kod osoba nižeg samopoštovanja veže za spoljni lokus kontrole.

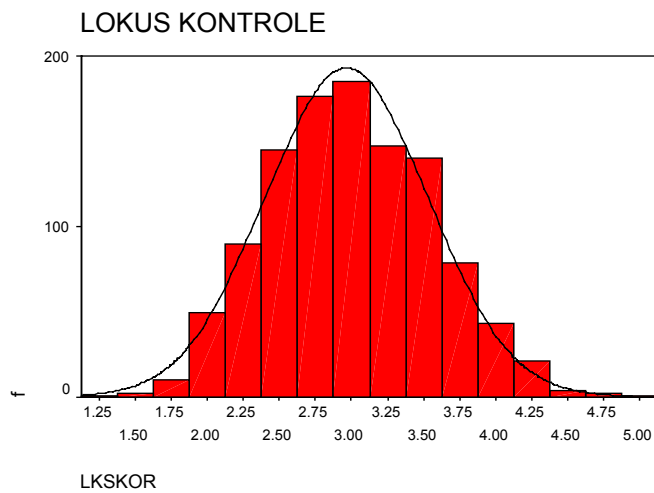
REZULTATI ISTRAŽIVANJA LOKUSA KONTROLE

Prvi dobijeni rezultati pokazuju da distribucija skorova lokusa kontrole statistički značajno odstupa od normalne. Vrijednosti Kolmogorov-Smirnov testa, kojim je testirano odstupanje dobijene krive je $K-S= 1.409$, dok su vrijednosti osnovnih statističkih parametara, $M=2.96$ i $\sigma=.565$. Pojedinačne mjere odstupanja krive od testiranog modela su $Sk=.183$ i $Ku=-.241$, što govori da je kriva distribucije negativno zakrivljena i leptokurtična. Negativna zakrivljenost ujedno pokazuje i značajno veće gomilanje skorova ispitanika ispod srednje vrijednosti na skali lokusa kontrole.

Tabela 82: Mjere deskriptivne statistike

		LKSKOR
N		1096
M		2.96
SE M		.0171
Σ		.565
W		.320
Sk		.183
SE Sk		.074
Ku		-.241
SE Ku		.148
Aps		.043
Maksimalna odstupanja	-	.043
	+	-.030
p		.038
K-S Z		1.409

Grafik 6. Raspodjela skorova lokusa kontrole

Uticaj pojedinih sociodemografskih varijabli na lokus kontrole

I u razmatranju prirode lokusa kontrole su u obzir uzete sociodemografske varijable. U dijelu koji slijedi dati su njihov uticaj na lokus kontrole i razlike između pojedinih grupa ispitanika.

Razlike između polova u odnosu na lokus kontrole

Tabe 83: Mjere deskriptivne statistike

	pol ispitanika	N	M	σ	SE M
LKSKOR	muški pol	622	2.91	.535	.0214
	ženski pol	472	3.03	.596	.0274

tabela 84: t-test

	t	df	p
LKSKOR	-3.392	1092	.001

U odnosu na pol ustanovljeno je postojanje statistički značajne razlike u lokusu kontrole. Vrijednosti skorova koje na skali lokusa postižu djevojke su značajno veći na nivou statističke značajnosi $p < .01$. To znači da kod djevojaka dominira unutrašnji, a kod muškog dijela ispitanika spoljašnji lokus kontrole.

Razlike u lokusu kontrole prema tome da li ispitanici imaju brata ili sestru

Tabela 85: Mjere deskriptivne statistike

	da li ima braće i sestara	N	M	σ	SE M
LKSKOR	da	986	2.962	.570	.018
	ne	107	2.981	.516	.049

Tabela 86: t-test

	t	df	p
LKSKOR	-.336	1091	.737

U odnosu na to da li ispitanici imaju barem jednog rođenog brata ili sestru nije ustanovljeno postojanje statistički značajne razlike. Drugim riječima,

u identifikovanju uzroka različitih pojava i preuzimanju odgovornosti, nije bitno da li pojedinac u porodici odrasta kao jedino dijete ili u društvu brata ili sestre.

Razlike u lokusu kontrole prema tome da li ispitanici imaju žive roditelje

Tabela 87: Mjere deskriptivne statistike

	da li je majka		M	σ	SE M
	živa	N			
LKSKOR	da	1079	2.96	.566	.017
	ne	16	2.94	.521	.130

Tabela 88: t-test

	t	df	p
LKSKOR	.110	1093	.912

Kao i u prethodnim situacijama, i pri razmatranju značaja prisustva majke u djetinjstvu, i kod lokusa kontrole se susreće isti problem. Grupa ispitanika koji nemaju majku je vrlo mala, tako da nepostojanje značajnosti statističke razlike između grupa ne može biti tretirano kao valjan i pouzdan zaključak.

Tabela 89: Mjere deskriptivne statistike

	da li je otac		M	σ	SE M
	živ	N			
LKSKOR	da	994	2.9704	.565	.017
	ne	100	2.9113	.566	.056

Tabela 90: t-test

	t	df	p
LKSKOR	.997	1092	.319

U odnosu na to da li ispitanici imaju živog oca, grupa onih koji su odrasli bez oca broji 100 ispitanika. Iako pri zaključivanju treba biti oprezan, zbog veličine ove skupine, može se reći da ne postoji značajna razlika između ispitanika koji imaju žive očeve i onih koji su kao djeca ostali bez njih.

Dobiveni rezultati ne odgovaraju pretpostavljenom stanju stvari. Naime, polazna ideja je bila da smrt roditelja u djetinjstvu, u određenoj mjeri, utiče na osjećanje bespomoćnosti i uvjerenje o nemogućnosti mijenjanja stvari koje se dešavaju. Drugim riječima, uzrok se traži na nekom višem, nedostižnom i apstraktnom nivou i eksternalnog lokusa kontrole. Ipak, smatramo još jednom neophodnim navesti neujednačenost grupa između kojih se nastojalo utvrditi postojanje razlike u lokusu kontrole, što je rezultiralo nemogućnosti da se na dobijene rezultate ima puno povjerenje.

Razlike u lokusu kontrole prema nacionalnosti roditelja

Tabela 91: Mjere deskriptivne statistike

nacionalnost roditelja		N	M	σ	SE M
LKSKOR	ista nacija	972	2.95	.559	.0179
	različite nacije	122	3.03	.614	.0556

Tabela 92: t-test

	t	df	p
LKSKOR	-1.539	1092	.124

Nacionalnost roditelja, odnosno da li su ispitanici djeca roditelja iste ili različite nacionalne pripadnosti, nije utvrđena kao varijabla koja značajno determiniše lokus kontrole. Rezultati pokazuju nepostojanje bilo kakve statističke značajne razlike.

Razlike u lokusu kontrole prema nacionalnosti prijatelja

Tabela 93: Mjere deskriptivne statistike

da li imate prijatelje druge nacionalnosti		N	M	σ	SE M
LKSKOR	da	787	2.98	.567	.020
	ne	305	2.91	.553	.031

Tabela 94: t-test

	t	df	p
LKSKOR	1.727	1090	.084

Bez obzira na intenzitet emocija koje mogu biti vezane za prijatelje, oni se u odnosu na članove porodice, ne računajući ulogu genetskog materijala, razlikuju po jednom vrlo bitnom aspektu. Članovi porodice su svakom pojedincu dati. Kakvim god da ih doživljavamo i kakav god odnos sa njima imali, oni su članovi naše uže ili šire porodice i drugačije ne može biti. Suprotno tome, osobe iz okruženja, sa kojima se ostvaruju najrazličitiji socijalni odnosi, se biraju na osnovu mnogih kriterija. A kada se radi o prijateljima, kao osobama koje se mimo članova porodice po pravilu doživljavaju kao najbliže, njihov izbor je zasnovan na brojnim, za osobu najvažnijim i vrlo ličnim kriterijumima. Upravo zbog toga što se prijatelji biraju, zanimalo nas je da li je izbor prijatelja na osnovu nacionalne pripadnosti u nekom pravilnom odnosu sa lokusom kontrole. Rezultati odbacuju takvu pretpostavku. Između onih koji imaju prijatelje različitih nacija i onih čiji su prijatelji iste nacije kao i oni ne postoji statistički značajna razlika ni na jednom nivou. Suprotno tome, očekivalo se da oni koji imaju samo prijatelje iste nacionalnosti imati dominantan spoljni lokus kontrole. Razlog za takvu pretpostavku leži u činjenici da se nacionalni stavovi stiču na osnovu složaja stimulusa iz okoline, što bi trebalo da znači da izraženiji nacionalizam odgovara eksternalnom lokusu kontrole. No, ispostavilo se da nije tako.

Razlike u lokusu kontrole prema obrazovanju roditelja

Tabela 95: Mjere deskriptivne statistike

	Stručna sprema majke	N	M	σ	SE M
LKSKOR	osnovna škola	158	2.77	.526	.041
	srednja škola	741	2.97	.566	.020
	viša ili visoka škola	192	3.10	.553	.039

Tabela 96: Analiza varijanse

	df	F	Sig.
LKSKOR	2	14.488	.000

Stepen obrazovanja pokazao se kao varijabla koja je značajno povezana sa lokusom kontrole. Rezultati pokazuju statistički značajnu razliku između grupa ispitanika čiji su roditelji različitog nivoa obrazovanja.

Razlika u lokusu kontrole u odnosu na završenu vrstu škole majke je statistički značajna na nivou $p < .01$.

Tabela 97: Post-hok test (LSD)

	stručna sprema majke	stručna sprema majke	MD	SE MD	Sig.
LKSKOR	osnovna škola	srednja škola	-.191	.048	.000
		viša ili visoka škola	-.322	.060	.000
	srednja škola	osnovna škola	.191	.048	.000
	viša ili visoka škola	viša/visoka škola	-.130	.045	.004
		osnovna škola	.322	.060	.000
		srednja škola	.130	.045	.004

Kod onih ispitanika čije su majke završile visoke škole prisutan je internalni, a kod onih čije su majke završile osmogodišnju školu eksternalni lokus kontrole. Ispitanici majki sa rednjom školom na primijenjenoj skali lokusa kontrole postižu skorove koji su gotovo identični vrijednosti aritmetičke sredine cjelokupnog uzorka. Znači, višem stepenu obrazovanja majke odgovara pounutreniji lokus kontrole. Razlike između sve tri grupe su značajne na nivou $p < .01$

Tabela 98: Mjere deskriptivne statistike

	Stručna sprema oca	N	M	σ	SE M
LKSKOR	osnovna škola	76	2.72	.507	.058
	srednja škola	676	2.93	.567	.021
	viša ili visoka škola	328	3.09	.550	.030

Tabela 99: Analiza varijanse

	df	F	Sig.
LKSKOR	2	16.431	.000

Isti nalazi važe i kod odnosa lokusa kontrole i stepena stručne spreme očeva ispitanika. Ustanovljena razlika je statistički značajna na nivou $p < .01$.

Tabela 100: Post-hok test (LSD)

	stručna sprema oca	stručna sprema oca	MD	SE MD	Sig.
LKSKOR	osnovna škola	srednja škola	-.212	.067	.002
		viša ili visoka škola	-.368	.071	.000
	srednja škola	osnovna škola	.212	.067	.002
		viša/visoka škola	-.155	.037	.000
	viša ili visoka škola	osnovna škola	.368	.071	.000
		srednja škola	.155	.037	.000

Sve tri grupe ispitanika se međusobno statistički značajno razlikuju prema postignutim skorovima na nivou $p < .01$. Najviše skorove, odnosno najinternalniji lokus kontrole je kod ispitanika čiji su očevi fakultetski obrazovani. Ispitanicima, čiji su očevi završili osnovnu školu, odgovara eksternalni lokus kontrole, dok oni čiji roditelji su obrazovanje završili nakon srednje škole postižu skorove bliske aritmetičkoj sredini.

Obrazloženje za utvrđene razlike se može potražiti u tome da obrazovaniji roditelji usmjeravaju svoju djecu na razvoj vlastite inicijative, kroz stimulisanje raznovrsnijim informacijama i ukazivanjem na postojanje većeg broja mogućnosti u snalaženju i odlučivanju u različitim životnim situacijama.

PROVJERA STRUKTURE LOKUSA KONTROLE

U provjeri strukture lokusa kontrole pokazana je samo jedna dimenzija, tako da je reprezent skale prva Hotellingova komponenta, koja varijansu sistema objašnjava sa oko 24%. Kao i u ranijim slučajevima, i ovdje je korišten izvod iz matrice faktora, sa vrijednostima korelacija onih stavki koje značajno određuju faktor.

Tabela 101. Prva glavna komponenta lokusa kontrole

	I
Život je pun neugodnih iznenađenja.	
Uzalud je ulagati energiju u bilo šta kad uspjeh i onako ne zavisi od toga.	
Kakav sam takav sam, ja tu ništa ne mogu.	.473
Život je nekom majka, a nekom maćeha.	
Uzdaj se u se i u svoje kljuse.	
U mnogim slučajevima sudbina određuje šta će mi se dogoditi.	.649
U životu dobro prolaze oni ljudi koji su za to predodređeni.	.591
Većina događaja u mom životu je unaprijed određena.	.502
U životu mi se događaju loše stvari, zato što nemam sreće	.481
Šta treba da se dogodi, dogodiće se.	.678
Bez obzira šta ja radim tog dana, dan će dobro završiti ako je dobro započeo.	.417
Neki ljudi su naprosto rođeni srećni.	.572
Bez obzira šta učinio da to spriječim, ono loše, što treba da se dogodi, dogodiće se.	.678
Veoma često slučajnosti određuju tok mog života.	.340
Ne treba previše planirati, jer ono što mi se događa samo je rezultat dobre ili loše sreće.	.649

Kako je i očekivano, skalu namijenjenu mjerenju lokusa kontrole moguće je prikazati prvom glavnom Hotellingovom komponentom. Većina stavki je uzela učešće u njenom definisanju, i prema visini veza sa faktorom se može reći da se radi o relativno dobro definisanom faktoru. Njegov pozitivni pol čine oni ajtemi koji se odnose na eksternalni lokus kontrole. Najznačajniji je doprinos stavki koje upućuju na bespomoćnost u kreiranju vlastitog života, koja proističe iz sudbinske predodređenosti i situacionih okolnosti. Cijeli skup ajtema, imajući u vidu pozivanje na sudbinu i nemogućnost aktivnog učešća u određivanju tokova vlastitog života, ukazuje na mogućnost djelovanja mehanizama odbrane. Pozivanje na spoljne faktore koji determinišu događaje, je jednostavniji i lakši put od nastojanja da se ulaganjem vlastitih napora nešto postigne. Znači pozivanje na vanjske uzroke je u funkciji alibija, koji se koristi u slučaju eventualnih neuspjeha. Faktor je nazvan *spoljašnji naspram unutrašnjeg lokus kontrole*, a pozitivni pol njegov spoljni modalitet.

KANONIČKA KORELACIONA ANALIZA LOKUSA KONTROLE I MORALNOSTI

Zajednički prostor lokusa kontrole i moralnosti i značajno određuju četiri para kanoničkih faktora. Kao kriterij statističke značajnosti je uzet nivo $p < .01$. Pri interpretaciji dobijenih kanoničkih faktora su u obzir uzete stavke koje sa njima ostvaruju vezu višu od .30.

Tabela 102:

	R	R ²	χ^2	df	p	λ
I	0.420	0.176	1025.479	648	000	0.340
II	0.369	0.136	840.665	595	000	0.413
III	0.305	0.093	700.609	544	000	0.478
IV	0.300	0.090	607.155	495	000	0.528

U primijenjenoj analizi dobijen je koeficijent kanoničke korelacije $R = .420$ i $R^2 = .176$. Izvodi iz tabela faktorskih opterećenja dati su u dijelu koji slijedi.

Tabela 103: Izvod iz faktorske matrice

	I	II	III	IV
Život je pun neugodnih iznenađenja.				.464
Uzalud je ulagati energiju u bilo šta kad uspjeh i onako ne zavisi od toga.		.653		
Kakav sam takav sam, ja tu ništa ne mogu.	.384	.376	-.332	
Život je nekom majka, a nekom maćeha.			-.334	
Uzdaj se u se i u svoje kljuse.	.381			
U mnogim slučajevima sudbina određuje šta će mi se dogoditi.	.476			
U životu dobro prolaze oni ljudi koji su za to predodređeni.	.439			
Većina događaja u mom životu je unaprijed određena.		.330		
U životu mi se događaju loše stvari, zato što nemam sreće		.314		
Šta treba da se dogodi, dogodiće se.	.536		-.313	-.394
Bez obzira šta ja radim tog dana, dan će dobro završiti ako je dobro započeo.	.577			
Neki ljudi su naprosto rođeni srećni.			-.329	
Bez obzira šta učinio da to spriječim, ono loše, što treba da se dogodi, dogodiće se.	.365		-.356	

Veoma često slučajnosti određuju tok mog života.

Ne treba previše planirati, jer ono što mi se događa samo je rezultat dobre ili loše sreće.

.603

Prvi kanonički faktor lijevog seta varijabli je slabije definisan u odnosu na prvu glavnu komponentu iz prostora ovog konstrukta. Stavke u njegovom definisanju ukazuju na davanje primata spoljnim uzrocima, međutim u njihovim okvirima ostavljaju prostora i za vlastito angažovanje. U prilog tome govori i veza koju sa faktorom ostvaruje ajtem “uzdaj se use i svoje kljuse” (.381). To znači da priroda faktora pokazuje na važnost ličnih faktora koji uzrokuju i određuju ponašanje, ali i njihovo ograničeno dejstvo. Oni mogu do izražaja doći samo onoliko koliko im dozvoljavaju faktori okoline, odnosno ukoliko postoje određeni nužni preduslovi koji ni malo ne zavise od osobe same. Drugim riječima, lični trud ima smisla i značaja. Naziv faktora je *dominacija spoljih nad unutrašnjim faktorima*.

Od čestica koje određuju sastav drugog faktora jedinu značajniju višu korelaciju sa faktorom, ima ajtem koji ukazuje na uzaludnost ličnog angažovanja (.653). Ostali ajtemi, iako sa nižim vezama, takođe doprinose shvatanju faktora kao dimenzije koja naglašava predodređenost ishoda različitih situacija, sa kojima se osoba susreće u svom životu, i na bespotrebnost ličnog ulaganja i truda jer je njihov značaj i uticaj na konačan ishod minoran. Kombinacija ajtema iz sastava ovog faktora, pored toga, upućuje i na alibije koji se često koriste kao obrazloženje nedovoljne angažovanosti. Na osnovu toga ovaj faktor je imenovan kao *pozivanje na spoljne uzroke u funkciji alibija*.

Treći faktor iz prostora lokusa kontrole ukazuje na nevjerovanje u sudbinsku predodređenost i pasivan položaj pojedinca, koji u životnim događajima predstavlja samo posmatrača. Ajtemi koji, prema visini veza, ovaj faktor slabo definišu, odnose se na stav prema kome je ishod bilo kakve situacije rezultat vlastitog djelovanja i angažovanja, tako da nema mjesta vjerovanju da se efekat formira pod uticajem faktora izvan vlastite ličnosti i akcija koje se mogu poduzeti. Stoga je faktor nazvan *vjera u vlastito zalaganje*.

Konačno, posljednji, četvrti faktor se odnosi na pozivanje na sudbinu i potpuno nemoć da se bilo šta izmijeni. To važi kako za naše uspjehe tako i neuspjehe. Koliko je sudbina predodredila, toliki će uspjeh biti ostvaren. Insistiranje na spoljnim determinantama ličnog života koji su potpuno

dominantni nad onim iz domena ličnosti omogućava da se faktoru dodijeli naziv *prihvatanja pasivne uloge*.

Tabela 104. Izvod iz faktorske matrice

	I	II	III	IV
Grupica djece podsmijava se prosjakinji,..., ne zauziram se jer ni meni nisu pomagali.		.379		
Grupica djece podsmijava se prosjakinji,..., svako je kriv za ono što ga snađe.	.351	.306	.347	
Grupica djece podsmijava se prosjakinji,... učinim nešto jer ne podnosim nepravdu.	.347	-.454		
Dijete ostavljeno samo u stanu, već dva sata glasno plače,..., gledam svoja posla.				.300
Grupica djece podsmijava se prosjakinji,..., pomislim šta bi učinili pravi ljudi.				
Grupica djece podsmijava se prosjakinji,..., učinim nešto jer mi je teško kad je neko ugrožen.	.339	-.515		
Jedan čovjek, potpuno pijan krenuo je da preše ulicu po kojoj jure automobili,..., svako treba da se brine sam o sebi.				
Jedan čovjek, potpuno pijan krenuo je da preše ulicu po kojoj jure automobili,..., pomislim šta bi bilo čovječno pa tako i uradim.			-.313	
Jedan čovjek, potpuno pijan krenuo je da preše ulicu po kojoj jure automobili,..., držim se onog: "Učini ljudima dobro, pa će i oni te učiniti".	.401			
Predložili su Vas za nagradu iako je bilo i boljih od Vas,..., ne zauziram se jer ni meni nisu pomagali.				
Predložili su Vas za nagradu iako je bilo i boljih od Vas,..., svako je kriv za ono što ga snađe.		0.316		
Predložili su Vas za nagradu iako je bilo i boljih od Vas,... učinim nešto jer ne podnosim nepravdu.				
Pijan čovjek, sav krvav, lažno Vas optužuje da ste ga Vi povrijedili i ljutito zahtijeva da mu se pomogne da ode u ambulantu,..., gledam svoja posla.				
Pijan čovjek, sav krvav, lažno Vas optužuje da ste ga Vi povrijedili i ljutito zahtijeva da mu se pomogne da ode u ambulantu,..., pomislim šta bi učinili pravi ljudi.				
Pijan čovjek, sav krvav, lažno Vas optužuje da ste ga Vi povrijedili i ljutito zahtijeva da mu se pomogne da ode u ambulantu,..., učinim nešto jer mi je teško kad je neko ugrožen.	.414			

Vašom nepažnjom, koju niko nije primijetio, došlo je do štete u ukći prijatelja,...., svako treba da se brine sam o sebi.	.314	
Vašom nepažnjom, koju niko nije primijetio, došlo je do štete u ukći prijatelja,...., pomislim šta bi bilo čovječno pa tako i uradim.		-.388
Vašom nepažnjom, koju niko nije primijetio, došlo je do štete u ukći prijatelja,...., držim se onog: "Učini ljudima dobro, pa će i oni te učiniti".	.507	
Vašeg najboljeg druga optužuju za Vašu grešku,...., ne zauzimam se jer ni meni nisu pomagali.	.374	.432
Vašeg najboljeg druga optužuju za Vašu grešku,...., svako je kriv za ono što ga snađe.	.432	
Vašeg najboljeg druga optužuju za Vašu grešku,... učinim nešto jer ne podnosim nepravdu.		-.423
Siromašnom čovjeku iz Vašeg susjedstva ruše kućicu izgrađenu bez građevinske dozvole, iako on u njoj stanuje već deset godina,...., gledam svoja posla.		.347
Siromašnom čovjeku iz Vašeg susjedstva ruše kućicu izgrađenu bez građevinske dozvole, iako on u njoj stanuje već deset godina,...., pomislim šta bi učinili pravi ljudi.		
Siromašnom čovjeku iz Vašeg susjedstva ruše kućicu izgrađenu bez građevinske dozvole, iako on u njoj stanuje već deset godina,...., učinim nešto jer mi je teško kad je neko ugrožen.		
Našli ste tuđi novčanik pun novca,...., svako treba da se brine sam o sebi.		
Našli ste tuđi novčanik pun novca,...., pomislim šta bi bilo čovječno pa tako i uradim.		-.413
Našli ste tuđi novčanik pun novca,...., držim se onog: "Učini ljudima dobro, pa će i oni te učiniti".	.361	-.387
Vaše kolege spremaju podvalu novopridošlom,...., ne zauzimam se jer ni meni nisu pomagali.		.327
Vaše kolege spremaju podvalu novopridošlom,...., svako je kriv za ono što ga snađe.	.319	
Vaše kolege spremaju podvalu novopridošlom,... učinim nešto jer ne podnosim nepravdu.		-.334
Jedna majka izbezumljeno mlati dijete na ulici,...., gledam svoja posla.		
Jedna majka izbezumljeno mlati dijete na ulici,...., pomislim šta bi učinili pravi ljudi.		
Jedna majka izbezumljeno mlati dijete na ulici,...., učinim nešto jer mi je teško kad je neko ugrožen.		

Pijatelj traži da mu posudite posljednji novac koji imate da bi ste mu pomogli u nevolji,...., svako treba da se brine sam o sebi.	.303
Pijatelj traži da mu posudite posljednji novac koji imate da bi ste mu pomogli u nevolji,...., pomislim šta bi bilo čovječno pa tako i uradim.	-.393
Pijatelj traži da mu posudite posljednji novac koji imate da bi ste mu pomogli u nevolji,...., držim se onog: "Učini ljudima dobro, pa će i oni tei učiniti".	

Prvi kanonički faktor je lošije definisan nego prva Hotelingova glavna komponenta esktrahovana iz prostora moralnosti. Sam je faktor relativno slabo definisan. Svojim sastavom ukazuje na moralno ponašanje i pomoć drugima, samo ukoliko se radi o slučajevima u kojima su drugi više ugroženi, dok u nekim jednostavnijim situacijama ne treba reagovati i trošiti se. Takođe upućuje na recipročno moralno ponašanje, odnosno na pružanje pomoći usljed očekivanja da će pomoć, ustreba li biti uzvraćena. Faktor je na osnovu toga nazvan *recipročnom moralnosti*.

Drugi kanonički faktor relativno je slabo definisan ajtemima koji se odnose na nezainteresovanost i neuključenje u probleme koji imaju drugi, pa makar se oni odnosili i na situacije u kojima je osoba na indirektan način uključena. Dobijeni je faktor jednostavno definisan kao *nebriga za druge*.

Treći faktor je vrlo slabo određen sa svega dvije čestice, gdje je najveća veza sa faktorom visine .347. Uzimajući u obzir i one stavke koje se visinom korelacije sa faktorom najviše približavaju kriteriju odabira značajnih veza, faktor je označen kao *samoživost*.

Ni četvrti faktor se ne razlikuje pretjerano po svojoj prirodi od prethodna dva. uviđanje potreba drugih za pomoći ali i istovremeno neangažovanje u tom smjeru, ukazuje da se radi o pasivnom posmatranju svijeta oko sebe i zato je faktor nazvan kao *ravnodušnost*. Tome treba dodati i da su faktori III i IV iz ovog prostora uklopivi u drugi faktor nebriganja za druge i da vjerovatno predstavljaju njegove uže aspekte.

Tabela 105. Korelacije kanoničkih faktora

	<i>recipročna moralnosti</i>	<i>nebriga za druge</i>	<i>samoživost</i>	<i>ravnodušnost</i>
<i>dominacija spoljih nad unutrašnjim faktorima</i>	.420			
<i>pozivanje na spoljne uzroke u funkciji alibija</i>		.370		
<i>vjera u vlastito zalaganje</i>			0.306	
<i>prihvatanje pasivne uloge.</i>				.300

Sve korelacije parova kanonočkih faktora iz prostora lokusa kontrole i moralnosti su statistički značajne na nivo $p < .01$. Na osnovu visine korelacija među njima, kao i redoslijeda faktora ekstrahovanih iz domena moralnosti, može se uočiti opadanje stepena spremnosti da se priskoči u pomoć. Tako posljednji kanonički faktor moralnosti pokazuje povezanost opšte ravnodušnosti prema okolnim dešavanjima, pa čak i onima koji se tiču samog sebe. Korelacija prvog faktora ukazuje na spremnost da se pomogne drugima, ali i da iza toga stoje određena očekivanja. Istina, ona se ne odnose na neku konkretnu dobit koja slijedi pružanje pomoći, već se radi o očekivanju da i neko nama pomogne u sličnoj situaciji. Na takav način, kroz saradnju pripadnika jednog društva, zajednica postaje stabilnija i njen opstanak je sigurniji. Prema očekivanju, takav stav proističe iz društvenih normi, koje su u većini situacija nepisane i duboko ukorijenjene u jednoj zajednici. Za nepoklanjanje pažnje problemima drugih ljudi, tamo gdje je objektivno moguće doprinijeti njihovom razrješavanju, gotovo po pravilu postoje valjani argumenti. Pri tome, uzroci koji se obrazlažu, najčešće se prikazuju kao spoljni i takvi da je njihovo dejstvo neizbježno. Internalni lokus kontrole je u očekivanoj vezi sa samoživošću, jer je nemoguće nastojati iz svake situacije izvući maksimalnu dobit, a da se pri tome računa prvenstveno na spoljne faktore.

KONFORMIZAM

U određenju konformističkog ponašanja najčešće se polazi od određenja ovog konstrukta kao sklonosti mijenjanju vlastitih uvjerenja i ponašanja pod uticajem autoriteta ili okruženja. Same promjene stavova i obrazaca ponašanja ostvaruju se pod pritiskom, koji može biti realan ili imaginaran. U cilj smanjenja ili otklanjanja postojećeg pritiska, a samim tim i neprijatnog osjećanja koje se javlja kao posljedica pritiska, dolazi do mijenjanja stavova ili oblika ponašanja pojedinaca.

Prva proučavanja konformizma se vežu za Sherifa (1936), koji je eksperimente zasnovao na izlaganju optičke draži u tamnoj prostoriji. Prilikom izlaganja stimulusa, važnu ulogu su imali ispitanici sa kojima je prije samog eksperimenta dogovoreno da daju pogrešne odgovore. Proučavanjem odgovora koje su davali ispitanici, sa kojima nije bilo nikakvog dogovora, pokazalo je da postoji sklonost mijenjanja vlastitih odgovora, u zavisnosti od mišljenja koje je zastupljeno u okruženju. Slična ispitivanja je sprovodio i Asch (1958), a rezultati su pokazali da veliki procenat ispitanika daje pogrešne odgovore, usklađene sa namjernim pogrešnim odgovorima koje daje ostatak grupe.

Veliki broj istraživanja koja su uslijedila pokazala su da ljudi vrlo često bez otpora prihvataju zahtjeve koje pred njih postavlja osoba koju doživljavaju autoritetom. Slijepo sljedbeništvo najupečatljivije je prikazano u eksperimentima Milgrama (1963). U svojim eksperimentima on je provjeravo do koje je mjere pojedinac spreman da, na zahtjev nekog autoriteta, osobama koje ne poznaje nanese bol i povrede. Na početku samog oglada Milgram je raspisao oglas za učešće u eksperimentalnom istraživanju gdje su mogli da učestvuju svi, uz uslov da budu između 20-50 godina starosti. Ispitanicima je obješnjeno da se ispitivanje bavi uticajem kazne na pamćenje. U eksperimentu su učestvovala dvije grupe subjekata podijeljenih u parove. Prva grupa je čitala liste riječi i kontrolisala da li su takvi stimulusi korektno reprodukovani. U slučaju pogrešnog odgovora njihov zadatak je bio da primijene kaznu u vidu električnog šoka. Drugu grupu su činili ispitanici koji su trebali da pamte i reprodukuju prezentovane liste riječi. Pripadnici ove grupe su bili eksperimentatorovi sardnici i nisu dobijali električne stimulse, već su naučeni da odglume bol koja nastaje kao posljedica strujnog udara. (uzdasi, jauci, krici, grčenje,...). Električni šokovi su davani pomoću električnog generatora kojima

je rukovao subjekt iz prve grupe. Na generatoru su bili označeni šokovi intenziteta od 15-450 vata. Prije početka samog eksperimenta svaki od ispitanika, koji su kontrolisali odgovore i primjenjivali kazne, je osjetio strujni udar od 45 vati. Tako se uvjerio da se radi o bolnoj i opasnoj stimulaciji. Rezultati ispitivanja su bili frapantni. Pokazano je da 75% ispitanika ispunjava zadatak, odnosno zahtjev eksperimentatora u situacijama u kojima se subjekt koji odgovara ne može vidjeti, ali se može čuti. U svojoj poslušnosti su išli sve do električnih šokova koji su prema svojoj jačini bili smrtonosni. Nisu se obazirali ni na molbe, plač ili preklinjanje žrtve da to ne čini. U situaciji, kada su mogli vidjeti žrtvu 40% ispitanika je davalo električne šokove smrtonosne jačine. Oko 30% njih je to činilo kada je žrtva bila u neposrednoj blizini i silom joj stavljalo ruku na aparat da bi žrtva bila izložena električnim šokovima smrtonosne. Pored ovog, eksperiment je sproveden i u modifikovanim oblicima. U slučajevima kada je autoritet predstavljao drugi učesnik u eksperimentu, a ne sam eksperimentator, poslušnost je bila tri puta manja. Ukoliko su postojala dva autoriteta među kojima nije postojala saglasnost, niti jedan ispitanik nije nastavljao sa davanjem šokova. Na osnovu toga se može zaključiti da se značaj pridaje tome od koga naredba dolazi.

Konformizam se najčešće dovodi u vezu sa autoritarnom ličnosti i predstavlja se kao jedna od njenih subdimenzija. Tako Adorno (1950) i Altemeyer (1981) konformizam označavaju kao autoritarnu submisivnost, koja se može posmatrati kao produkt djelovanja mehanizama odbrane, pri čemu se bezrezervnom saglasnošću sa postojećim stanjem stvari pojedinac štiti od vlastitih neprijatnih impulsa. O prihvatanju stavova autoriteta ili mase od strane pojedinca češće se govori sa pežorativnim prizvukom. Drugim riječima, prihvatanje pravila, normi i uvriježenih shvatanja se obilježava kao nešto negativno. Takvo stanovište porijeklo vodi upravo iz navedenih razmatranja konformizma koja ovaj konstrukt posmatraju u okvirima autoritarnosti. Međutim brojna istraživanja omogućavaju da se konformizam sagleda u svjetlu socijalnih motiva i da se posmatra kao sredstvo koje omogućava ostvarenje određenog cilja (Asch, 1955; Keleman, 1958; Hollander 1964; Endler 1966; Baron, Byrne, 1977). U oba navedena shvatanja konformizam omogućava neku vrstu dobiti; sa jedne strane zaštitu od potisnutih impulsa čija je karakteristika neprijatnost, a sa druge ostvarivanje konkretnih ciljeva do kojih je najlakši put (a nerijetko i jedini) saglasnost sa autoritetom ili većinom. Što se tiče razlike ova dva shvatanja ona se ogleda prvenstveno u domenu iz koga potiče

nekritička saglasnost sa mišljenjem i stavovima koji se prihvataju. U jednom slučaju konformizam potiče iz sfere nesvjesnog a u drugom iz svjesnog i i te kako racionalnog.

Što se tiče shvatanja ovog konstrukta kod nas, takođe postoje dvije glave orijentacije. Milosavljević (2003), tako o konformiranju govori kao o socijalnom motivu koji je usmjeren na povezanost sa drugim. On navodi da je konformiranje jedan od efekata socijalizacije, koji se stiče u velikom broju grupa i to tako da se prvo se stiče kognitivna osnova konformiranja (usvajanje normi ponašanja), zatim znanje o korisnoj strani konformiranja (poslušnost se nagrađuje, a neposlušnost kažnjava,...) i konačno formiranje pasivne sugestibilnosti koja je posljedica dejstava agenasa socijalizacije.

Rezultati koji su djelimično u skladu sa shvatanjem Meyersa (1996) o postojanju saglasnosti i prihvatanja, kao modaliteta konformizma, su dobijeni u istraživanju Čekrlje i saradnika (2004). Rezultati su pokazali postojanje dvije vrste konformizma. Jedan oblik je autoritarni konformizam, pod kojim se podrazumjeva bezrezervno prihvatanje stavova i mišljenja autoriteta, bespogovorna poslušnost i nekritička saglasnost. Drugi oblik čini cilju usmjereni konformizam koji se odnosi na svjesno prihvatanje tuđih savjeta i ideja zarad vlastite dobiti (Čekrlja, Turjačanin, Rožić, 2004).

KANONIČKA KORELACIONA ANALIZA MORALNOSTI I KONFORMIZMA

Iako konformizam nije uključen u sprovedeno istraživanje, korisno je razmotriti i odnos moralnosti sa ovim konstruktom. Razlog za to se nameće iz same polazne postavke o postojanju dvije vrste moralnosti, humanoj i konformističkoj. Dalje, iako odnos konformističkog ponašanja sa altruizmom, religioznošću, lokusom i vrijednosnim orijentacijama nije direktno uzet u razmatranje, više puta su rezultati ukazali na njegovo značajano privlačenje kroz ponašanje koje je bazirano na navedenim konstruktima. Iz ovih razloga smatramo pogodnim, a i potrebnim, da prikazemo rezultate istraživanja, koje nije objavljeno, a u kome smo, na isti način kao i sad, ispitivali zajednički prostor moralnosti sa konformizmom. Dio varijanse koju dijele moralnost, mjerena skalom SEG i konformizam, mjerena 16-ajtemskom petostepenom

skalom Likertovog tipa, KON-BM (Milosavljević, 2003), razmatran je na osnovu njihovih kanoničkih relacija. Uz kriterij statističke značajnosti od $p < .01$, kanoničkom korelacionom analizom je dobijeno pet parova značajnih kanoničkih faktora. Pri interpretaciji u obzir su uzete oni ajtemi koji su sa kanoničkim faktorima u korelacije većoj od .30. Dobijeni koeficijent korelacije iznosi $R = .688$ i $R^2 = .473$.

Tabela 106. Kanoničke korelacije i statistička značajnost

	R	R ²	Lambda	χ^2	df	p
I	.688	.473	.010	984.962	576	.000
II	.681	.464	.019	846.955	525	.000
III	.652	.425	.037	712.419	476	.000
IV	.616	.379	.064	592.887	429	.000
V	.577	.333	.103	490.240	384	.000

Tabela 107. Izvod iz faktorske matrice

	I	II	III	IV	V
Grupica djece podsmijava se prosjakinji,...., ne zauzima se jer ni meni nisu pomagali.		-.301			
Grupica djece podsmijava se prosjakinji,...., svako je kriv za ono što ga snađe.			.404		
Grupica djece podsmijava se prosjakinji,... učinim nešto jer ne podnosim nepravdu.					
Dijete ostavljeno samo u stanu, već dva sata glasno plače,...., gledam svoja posla.	-.517				
Grupica djece podsmijava se prosjakinji,...., pomislim šta bi učinili pravi ljudi.			-.311		
Grupica djece podsmijava se prosjakinji,...., učinim nešto jer mi je teško kad je neko ugrožen.					
Jedan čovjek, potpuno pijan krenuo je da pređe ulicu po kojoj jure automobili,...., svako treba da se brine sam o sebi.		.328		-.304	
Jedan čovjek, potpuno pijan krenuo je da pređe ulicu po kojoj jure automobili,...., pomislim šta bi bilo čovječno pa tako i uradim.					

Jedan čovjek, potpuno pijan krenuo je da preše ulicu po kojoj jure automobili,..., držim se onog: "Učini ljudima dobro, pa će i oni tei učiniti".	
Predložili su Vas za nagradu iako je bilo i boljih od Vas,..., ne zauzimam se jer ni meni nisu pomagali.	
Predložili su Vas za nagradu iako je bilo i boljih od Vas,..., svako je kriv za ono što ga snađe.	-307
Predložili su Vas za nagradu iako je bilo i boljih od Vas,... učinim nešto jer ne podnosim nepravdu.	.435
Pijan čovjek, sav krvav, lažno Vas optužuje da ste ga Vi povrijedili i ljutito zahtijeva da mu se pomogne da ode u ambulantu,..., gledam svoja posla.	-.430
Pijan čovjek, sav krvav, lažno Vas optužuje da ste ga Vi povrijedili i ljutito zahtijeva da mu se pomogne da ode u ambulantu,..., pomislim šta bi učinili pravi ljudi.	
Pijan čovjek, sav krvav, lažno Vas optužuje da ste ga Vi povrijedili i ljutito zahtijeva da mu se pomogne da ode u ambulantu,..., učinim nešto jer mi je teško kad je neko ugrožen.	
Vašom nepažnjom, koju niko nije primijetio, došlo je do štete u ukći prijatelja,..., svako treba da se brine sam o sebi.	
Vašom nepažnjom, koju niko nije primijetio, došlo je do štete u ukći prijatelja,..., pomislim šta bi bilo čovječno pa tako i uradim.	-.363
Vašom nepažnjom, koju niko nije primijetio, došlo je do štete u ukći prijatelja,..., držim se onog: "Učini ljudima dobro, pa će i oni tei učiniti".	.334 .485
Vašeg najboljeg druga optužuju za Vašu grešku,..., ne zauzimam se jer ni meni nisu pomagali.	
Vašeg najboljeg druga optužuju za Vašu grešku,..., svako je kriv za ono što ga snađe.	
Vašeg najboljeg druga optužuju za Vašu grešku,... učinim nešto jer ne podnosim nepravdu.	.382
Siromašnom čovjeku iz Vašeg susjedstva ruše kućicu izgrađenu bez građevinske dozvole, iako on u njoj stanuje već deset godina,..., gledam svoja posla.	
Siromašnom čovjeku iz Vašeg susjedstva ruše kućicu izgrađenu bez građevinske dozvole, iako on u njoj stanuje već deset godina,..., pomislim šta bi učinili pravi ljudi.	.336

Siromašnom čovjeku iz Vašeg susjedstva ruše kućicu izgrađenu bez građevinske dozvole, iako on u njoj stanuje već deset godina,..., učinim nešto jer mi je teško kad je neko ugrožen.		
Našli ste tuđi novčanik pun novca,..., svako treba da se brine sam o sebi.	-435	.298
Našli ste tuđi novčanik pun novca,..., pomislim šta bi bilo čovječno pa tako i uradim.	.469	
Našli ste tuđi novčanik pun novca,..., držim se onog: "Učini ljudima dobro, pa će i oni tei učiniti".	.395	.403
Vaše kolege spremaju podvalu novopridošlom,..., ne zauziram se jer ni meni nisu pomagali.	-381	
Vaše kolege spremaju podvalu novopridošlom,..., svako je kriv za ono što ga snađe.		
Vaše kolege spremaju podvalu novopridošlom,... učinim nešto jer ne podnosim nepravdu.	.420	
Jedna majka izbezumljeno mlati dijete na ulici,..., gledam svoja posla.		.428
Jedna majka izbezumljeno mlati dijete na ulici,..., pomislim šta bi učinili pravi ljudi.	.393	-.380
Jedna majka izbezumljeno mlati dijete na ulici,..., učinim nešto jer mi je teško kad je neko ugrožen.	.322	
Pijatelj traži da mu posudite posljednji novac koji imate da bi ste mu pomogli u nevolji,..., svako treba da se brine sam o sebi.	-.350	
Pijatelj traži da mu posudite posljednji novac koji imate da bi ste mu pomogli u nevolji,..., pomislim šta bi bilo čovječno pa tako i uradim.		
Pijatelj traži da mu posudite posljednji novac koji imate da bi ste mu pomogli u nevolji,..., držim se onog: "Učini ljudima dobro, pa će i oni tei učiniti".	.369	-.333

U definisanju prvog kanoničkog faktora, lijevog seta najčešće se kao reakcija javlja stav "čini ljudima dobro, pa će i oni tebi učiniti". Pored toga učešće u njegovom određenju uzimaju i one druge situacije kroz koje se ogleda nesebičnost. Briga za druge i odbacivanje ideje da svako treba da brine sam o sebi i da je svako isključivi krivac za svoje nedaće, pokazuju da se radi o potrebi saradnje i uzakamne pomoći između ljudi. Na taj način se stvara humanije društvo u kome je ugodnije živjeti i u kome ljudi dijele svoje brige i

prebleme. Akcenat se stavlja na saradnju i reciprocitet usluga i pružanja pomoći. Na osnovu toga faktor je imenovan *recipročnim altruizmom*.

Drugi kanonički faktor iz prostora moralnosti, je definisan slabim vezama sa ajtemima koji se odnose na rukovođenje normama, koje kazuju kakav bi odnos među ljudima trebao biti. Pri tome se ne ostaje samo na prihvatanju ideje o poželjnom stanju stvari, već je uključena i aktivna komponenta moralnog angažovanja. Znači u prirodi ove dimenzije su čovjekoljubne moralne normame na kojima se bazira moralno rezonovanje, usklađivanje vlastitog ponašanja sa moralnim idealima, otjelotvorenim kroz „prave ljude“, i konačno nepodnošenje nepravde. Ime faktora koje iz toga proizlazi je *čovjekoljubna moralnost*.

Slabo definisan faktor broj tri ukazuje na odsustvo potrebe da se drugi i njihovi problemi uopšte uzmu o obzir, a kamoli da se još i angažuje u njihovom rješavanju i prevazilaženju. U svemu treba gledati svoja posla, brinuti o sebi a ne o drugima i svako je kriv za ono što ga je snašlo, predstavljaju najkraći opis ovog slabo definisanog faktora. Stoga je *samoživost* odabrana kao ime faktora.

Takođe vrlo slabo definisan faktor, gdje samo dva ajtema prelaze vrijednost korelacije sa faktorom od .30. Zajedno sa nekoliko ajtema čije su korelacije faktora bliske toj granici (.297, i .282) dimenzija se može shvatiti kao nepodnošenje nepravde koje je u osnovi djelovanja radi pomoći drugima. Naziv faktora, *nepodnošenje nepravde*.

Peti je faktor najlošije definisan i na osnovu čestica koje uzimaju učešće u njegovom određenju moglo bi se reći da se radi o nezainteresovanosti za druge i njihove živote. Time je vrlo srodan trećem kanoničkom faktorom iz ovog prostora uz to što je moguće da je ova dimenzija dopunjena i stavom koji bi se mogao označiti kao „baš me briga za norme i šta bi uradili drugi“. Stoga je faktor imenovan kao *amoralnost*.

Tabela 108. Izvod iz faktorske matrice

	I	II	III	IV	V
Treba uvijek imati svoje mišljenje i to pokazati drugima.					
Pametnan uvijek posluša.			.519		
Samo su kukavice zabrinute zbog neslaganja sa drugima.		.433			
Da bismo živjeli u miru slažemo se sa drugima.			.332		
Vecćna je uvijek u pravu.			.528	-.315	
Često prihvatamo mišljenje većine, jer se plašimo da ne ispadnemo glupi.					.353
Treba se boriti za svoje mišljenje bez obzira na posljedice.					
Čovjek se najbolje osjeća kad sluša druge.			.468		
Dobro je držati se pravila; ne protivi se većini, pa će ti biti dobro.	-.321		.415		
Ko se ne pokorava većini pravi se važan.	-.422		.547	-.344	
Starješine su u pravu, zato ih slušamo.		.353			
Svako se osjeća lakše kada posluša druge, nego kada to ne čini.			.584	-.372	
Ja vjerujem u izreku; pametan i poslušan su braća.	.307		.658		
Poslušnost smeta samo nerazumnim.			.482	-.375	.316
Pametnan ćuti i kada treba pokazati drugačije mišljenje.		.351	.588		
Ćutanje, poslušnost uvijek se nagrađuje.			.793		

Prvi kanonički faktor iz prostora konformizma je slabo definisan imajući u vidu, i broj čestica koje učestvuju u njegovom određenju, i visine korelacija koje sa faktorom ostvaruju. Dva ajtema ukazuju na nepostojanje spremnosti da se izrazi vlastito mišljenje, koje je drugačije od opšteg i koje se sa njim kosi sa njim. Međutim, uticaj ajtema koji poslušnost daju odlikom mudrosti, ukazuje na to da se ne radi o jednostavnoj strukturi faktora, sljedbeničkoj poslušnosti i saglasnosti sa opštim stavom, čiji je najjači argument to što je prihvaćen od većine. Prije će biti da je za ovu dimenziju bitna procjena situacije, njene

složenosti, vjerovatno potencijalnog interesa, a svakako i posljedica koje nesaglasnost mogu pratiti. Zaključak koji se nameće je da se u slučajevima koji se procjene kao nepogodni ne iznosi vlastito mišljenje već saglasi sa onim što postoji i što je prihvaćeno. Iz toga kao naziv faktora proističe *oprezna neposlušnost*.

Sastav drugog faktora je određen ajetemima koji ukazuju na nepochodnost izražavanja vlastitog mišljenja. Situacije sa kojima se susrećemo u svakodnevnom životu rijetko su toliko pojednostavljene da je istovremeno i dovoljna i pravilna samo jedna alternativa. Međutim, prihvatanje stava autoriteta kao konačnog ispravnog, ukazuje na nedosljednost u svojim stavovima i brzo odustajanje od njih. Mišljenje autoriteta se u krajnjoj liniji prihvata kao pametno rješenje. Vjerovatno je da u ovakvim slučajevima usvajanje mišljenja od stava nadređenog tretira kao njegov mudar potez, a ne vlastiti doprinos ili mišljenjem koje ima vrijenost i koje treba da bude prihvaćeno. Svojom prirodom faktor usmjerava na tip saradnika ulizica, koji su na nižim stepenicima u hijerarhijskoj ljestvici. Naziv faktora je *poltronizam*.

Treći faktor je najbolje definisan. Svojim sastavom ukazuje na mišljenje prema kome se odsustvo bezrezervne saglasnosti i nepokornost smatraju nepotrebnim, beskorisnim i glupim. Slaganje sa autoritetom i većinom je jednostavnije, bezopasnije, u smislu odnosa okoline prema nama, i razumnije. U osnovi ovog faktora vjerovatno stoji uvjerenje o prevelikom zalaganju za vlastiti, u odnosu na većinu opozitni, stav, koje rijetko nađe svoj put, čije posljedice nisu predvidljive i koje je najčešće beskorisno. Stoga je jednostavnije prihvatiti servirano, bez obzira na stepen vlastite saglasnosti i vjerovanja u ispravnost. Na osnovu toga, faktor je označen kao *inertnost u ispoljavanju vlastitog mišljenja*, uz naglasak da se ne radi o bezrezervnoj saglasnosti, već jednostavno o biranju linije manjeg otpora.

Vlastitom mišljenju nije nešto što ukazuje na nerazumnost i što bi trebalo da smeta ostalima, pa makar oni bili i u većini. Činjenica da većina nešto prihvata ili bira nikako ne znači nužno i ispravnost toga. Četvrti faktor upravo ukazuju na potrebu postojanje i ličnog stava pored opšteg bez obzira na to da li je ono saglasno opšte prihvaćenom ili ne. Kao naziv faktora je određen *nužnost vlastitog mišljenja*.

Posljednji, peti faktor tiče se konformizma čiji su krijeni u strahu od reakcija okoline. Neprihvatanje naših stavova od strane okoline i negativan odnos okruženja prema nama, koji usljed toga može proisteći, osnovni je uzrok

saglasnosti sa postojećim i već uvriježenim standardima ili stavovima o nečemu. Kako je u osnovi ovakvog odnosa prema stavovima većine i autoriteta, strah od posljedica koje bi pratile vjerovatno se radi o saglasnosti autoritarnog tipa. Stoga je naziv faktora *autoritarna submisivnost*.

Tabela 109. Korelacije kanoničkih faktora

	<i>oprezna neposlušnost</i>	<i>inertnost u ispoljavanju vlastitog mišljenja</i>	<i>nužnost vlastitog mišljenja</i>	<i>autoritarna submisivnost</i>
<i>recipročni altruizam</i>	.69			
<i>čovjekoljubna moralnost</i>		.68		
<i>samoživost</i>		.65		
<i>nepodnošenje nepravde</i>			.62	
<i>amoralnost</i>				.58

Veze kanoničkih faktora lijevog i desnog seta varijabli svojim visinama spadaju u korelacije srednjeg intenziteta. Sve su statistički značajne na nivou $p < .01$.

Prvi par kanoničkih faktora relativno visokom vezom ukazuje na usmjerenost unapređenju društva u kome jedinka obitava, koja se ogleda u pružanju pomoći onima članovima društva kojima je to potrebno. Narušavanje normi koje postoje može sa sobom nositi i potencijalno loše posljedice, pa se tako i mišljenja koja se kose sa postojećim trebaju oprezno iznositi.

Imajući u vidu prirodu faktora drugog kanoničkog para, u najmanju ruku zbunjuje predznak njihove korelacije. Čovjekoljublje i poltronsko ponašanje nikako ne idu zajedno. Jedino gdje se može naći veza ovih faktora je u tipu najljigavije servilnosti, koja odgovara iskarikiranom primjeru: „Gospodine direktore, dozvolite mi da me udarite.“

Korelacija samoživosti i inertnosti u izražavanju mišljenja iznosi .65. Ono što ih spaja vjerovatno je staranje o samom sebi kao primarni zadatak u životu. Obezbjediti ličnu korist, bez obzira na posljedice po okruženje, pa makar i prihvatanjem i korištenjem postojećih, opšte prihvaćenih načina ponašanja i mišljenja.

Nepodnošenje nepravde i potreba da iznošenjem vlastitog mišljenja, kroz svoju vezu, ukazuju na tendenciju da se konkretno postupa u situacijama koje se krše sa moralnim normama. Nisu svi sposobni da se odbrane od nepravde i stoga je nužno uključiti se i dati svoj doprinos pravednom rješenju.

Konačno, amoralnost, kao nebriga za norme i druge, i autoritarna submisivnost ukazuje na spremnost amoralnih da prihvataju najrazličitije norme ukoliko one dolaze od jačih, brojnijih i hijerarhijski viših. Aspekt amoralnosti je svakako nebriga za pravila. A koja će od njih biti na snazi i sa kojim će se biti potrebno nominalno saglasiti najmanje je bitno. Amoralnost je u ovom slučaju sklonost promjenama vrijednosti, normi, standarda, koje su po pravilu duboko utemeljene u društvu, samo zarad saglasnosti sa različitim autoritetima.

Jedan opšti zaključak koji bi se mogao iz svega ovoga izvući je postojanje dvije osnovne vrste moralnosti kao dimenzije ličnosti. Istovremeno, mada je to od sekundarnog značaja za ovo istraživanje, je potvrda postojanja dva modaliteta konformizma. Na jednoj strani to je moralnost, koja se zasniva na usvajanju humanih normi, koje podrazumijevaju saradnju i uzajamnu pomoć kod pripadnika jednog društva. U tom slučaju konkretna lična dobit ne postoji. Kontrolor ponašanja je internalizovan, a vrijednosti i norme prema kojima se ponašanje modelira su opšte ljudske. Znači, postoji samo opšte zadovoljstvo ukoliko ishod akcije nije nepovoljan, ili opšte dobro. A takvo nešto je previše apstraktno i široko da bi se moglo tretirati dobiti. Konkretno se dobiti može tretirati ono što, po osobu koja se usaglašava sa autoritetom, proističe iz konformiranja. Ukoliko je riječ o autoritarnoj submisivnosti, onda je to redukcija straha od autoriteta, a ako se radi o cilju usmjerenom konformizmu onda je vrlo konkretna, najčešće materijalna dobit. To znači da moralno ponašanje može da bude čisto poslušničko, definisano spolja, iz straha od autoriteta ili nastojanja da se ostvari korist. Bez obzira na vrstu dobiti, moralno ponašanje na ovaj način određeno predstavlja submisivnu, konformističku moralnost.

ZAJEDNIČKI PROSTOR ISPITIVANIH KONSTRUKATA

U konačnom razmatranju međuodnosa ispitivanih konstrukta (moralnost, religioznost, altruizam, lokus kontrole i vrijednosne orijentacije) primijenjena je hijerarhijska faktorska analiza. Kao rješenju u rotaciji faktora odabrana je Oblimin rotacija sa Kaiser normalizacijom, tako da su faktori prvog reda u toj poziciji. Odabrani metod ekstrakcije faktora je metoda glavnih komponenti, dok je *scree* korišten kao kriterijum za određivanje broja značajnih faktora. Pri interpretaciji faktora je jao i do sada korištena vrijednost korelacije .30. Pri tome treba naglasiti da su mnoge veze ajtema sa faktorima u detaljnijim analizama dobijne kao statistički značajne, ali sa obziromna postavljeni kriterij nisu ušle u interpretaciju faktora. U tabeli sa faktorskim opterećenjima su date samo korelacije koje navedeni kriterijum prelaze. Potune matrice nisu date radi preglednosti. One se nalaze kod autora istraživanja i dostupne su.

Tabela 110. Izvod iz faktorske matrice

	IS	IIS	IP	IIP	IIIP	IVP	VP	VIP
Život je pun neugodnih iznenađenja.								
Uzalud je ulagati energiju u bilo šta kad uspjeh i onako ne zavisi od toga.								
Kakav sam takav sam, ja tu ništa ne mogu.		.409		.441				
Život je nekom majka, a nekom maćeha.								
Uzdaj se u se i u svoje kljuse.								
Ponekad mi se čini da sam stvoren za nešto posebno.		.152						
U mnogim slučajevima sudbina određuje šta će mi se dogoditi.		.468		.606				
U životu dobro prolaze oni ljudi koji su za to predodređeni.		.447		.543				
Vecina događaja u mom životu je unaprijed određena.		.313		.466				
U životu mi se događaju loše stvari, zato što nemam sreće.		.336		.484				
Šta treba da se dogodi, dogodiće se.		.505		.662				
Bez obzira šta ja radim tog dana, dan će dobro završiti ako je dobro započeo.		.359		.393				

Neki ljudi su naprosto rođeni srećni.	.459		.526	
Bez obzira šta učinio da to spriječim, ono loše, što treba da se dogodi, dogodiće se.	.490		.623	
Veoma često slučajnosti određuju tok mog života.				
Ne treba previše planirati, jer ono što mi se događa samo je rezultat dobre ili loše sreće.	.487		.641	
Samo budala može da misli da se čovjek najljepše osjeća dok pomaže drugima.			-.422	
Pomažem samo onim ljudima koje volim.	-.382		-.477	
Glupo je pomagati svima koji ti se obrate za pomoć.	-.470		-.602	
Ljude treba iskoristiti kad god je to moguće.	-.445		-.568	
Glupo je žrtvovati bilo šta za druge, jer su ljudi nezahvalni.	-.349	.446	-.564	.332
Tuđe brige me ne zanimaju previše.	-.344		-.488	.302
Žrtvovanje za druge se ne isplati.	-.387		-.583	
U životu je vrlo važno pomagati drugima.	.399		.485	
Često me zovu da pomognem.	.309			
Često sam pomagao i onima kojima nisam trebao.				
Sasvim je normalno pomoći slučajnom prolazniku.	.435		.429	
Malo ljudi zaslužuje da im se pomaže.		.370	-.456	
Prema ljudima treba biti dobar ako su i oni dobri prema meni.				
Većina ljudi sklapa poznanstva zato što im mogu biti od koristi.				
Ljudi ne zaslužuju da im se pomaže.	-.350	.306	-.576	
Ne volim pomagati penzionerima zato što su dosadni.	-.401		-.493	
Pomaganje drugima je jedna od najvažnijih ljudskih vrlina.	.488		.544	
Osjećam se odlično kad sam u prilici da pomognem nekome.	.546		.592	
Niko nije dobro prošao pomažući drugima.	-.419		-.596	
Većina ljudi ne zaslužuje nikakvu pažnju.	-.355		-.484	
Kad vidim da su ljudi u nevolji, obavezno ponudim pomoć.	.554		.509	.373
Gledam svoja posla i ne zanimaju me brige drugih.			-.366	.356

Grupica djece podsmijava se prosjakinji,..., ne zauziram se jer ni meni nisu pomagali.	-.364		.465
Grupica djece podsmijava se prosjakinji,..., svako je kriv za ono što ga snađe.			.512
Grupica djece podsmijava se prosjakinji,... učinim nešto jer ne podnosim nepravdu.	.416		.329
Dijete ostavljeno samo u stanu, već dva sata glasno plače,..., gledam svoja posla.	-.356		.411
Grupica djece podsmijava se prosjakinji,..., pomislim šta bi učinili pravi ljudi.			.454
Grupica djece podsmijava se prosjakinji,..., učinim nešto jer mi je teško kad je neko ugrožen.	.567	.406	.486
Jedan čovjek, potpuno pijan krenuo je da pređe ulicu po kojoj jure automobili,..., svako treba da se brine sam o sebi.	-.302		.497
Jedan čovjek, potpuno pijan krenuo je da pređe ulicu po kojoj jure automobili,..., pomislim šta bi bilo čovječno pa tako i uradim.	.364		.535
Jedan čovjek, potpuno pijan krenuo je da pređe ulicu po kojoj jure automobili,..., držim se onog: "Učini ljudima dobro, pa će i oni tebi učiniti".	.501	.319	.517
Predložili su Vas za nagradu iako je bilo i boljih od Vas,..., ne zauziram se jer ni meni nisu pomagali.	-.304		.439
Predložili su Vas za nagradu iako je bilo i boljih od Vas,..., svako je kriv za ono što ga snađe.			.529
Predložili su Vas za nagradu iako je bilo i boljih od Vas,... učinim nešto jer ne podnosim nepravdu.	.395		.411
Pijan čovjek, sav krvav, lažno Vas optužuje da ste ga Vi povrijedili i ljutito zahtijeva da mu se pomogne da ode u ambulantu,..., gledam svoja posla.	-.372		.441
Pijan čovjek, sav krvav, lažno Vas optužuje da ste ga Vi povrijedili i ljutito zahtijeva da mu se pomogne da ode u	.293		.617

ambulantu,..., pomislim šta bi učinili pravi ljudi.			
Pijan čovjek, sav krvav, lažno Vas optužuje da ste ga Vi povrijedili i ljutito zahtijeva da mu se pomogne da ode u ambulantu,..., učinim nešto jer mi je teško kad je neko ugrožen.	.512	.325	.532
Vašom nepažnjom, koju niko nije primijetio, došlo je do štete u kući prijatelja,..., svako treba da se brine sam o sebi.		.304	.487
Vašom nepažnjom, koju niko nije primijetio, došlo je do štete u kući prijatelja,..., pomislim šta bi bilo čovječno pa tako i uradim.	.330		.505
Vašom nepažnjom, koju niko nije primijetio, došlo je do štete u kući prijatelja,..., držim se onog: "Učini ljudima dobro, pa će i oni tebi učiniti".	.451		.508
Vašeg najboljeg druga optužuju za Vašu grešku,..., ne zauzimam se jer ni meni nisu pomagali.	-.337	.325	.527
Vašeg najboljeg druga optužuju za Vašu grešku,..., svako je kriv za ono što ga snađe.		.353	.609
Vašeg najboljeg druga optužuju za Vašu grešku,... učinim nešto jer ne podnosim nepravdu.	.434		-.308 .354
Siromašnom čovjeku iz Vašeg susjedstva ruše kućicu izgrađenu bez građevinske dozvole, iako on u njoj stanuje već deset godina,..., gledam svoja posla.	-.374		.461 -.305
Siromašnom čovjeku iz Vašeg susjedstva ruše kućicu izgrađenu bez građevinske dozvole, iako on u njoj stanuje već deset godina,..., pomislim šta bi učinili pravi ljudi.			.624
Siromašnom čovjeku iz Vašeg susjedstva ruše kućicu izgrađenu bez građevinske dozvole, iako on u njoj stanuje već deset godina,..., učinim nešto jer mi je teško kad je neko ugrožen.	.512		.521

Našli ste tuđi novčanik pun novca,..., svako treba da se brine sam o sebi.	-365		.580	
Našli ste tuđi novčanik pun novca,..., pomislim šta bi bilo čovječno pa tako i uradim.	.449			.548
Našli ste tuđi novčanik pun novca,..., držim se onog: "Učini ljudima dobro, pa će i oni tebi učiniti".	.525	.349		.492
Vaše kolege spremaju podvalu novopridošlom,..., ne zauzimam se jer ni meni nisu pomagali.	-.428		.480	
Vaše kolege spremaju podvalu novopridošlom,..., svako je kriv za ono što ga snađe.	-.376		.615	
Vaše kolege spremaju podvalu novopridošlom,... učinim nešto jer ne podnosim nepravdu.	.527	.357	-.329	.444
Jedna majka izbezumljeno mlati dijete na ulici,..., gledam svoja posla.	-.319		.382	
Jedna majka izbezumljeno mlati dijete na ulici,..., pomislim šta bi učinili pravi ljudi.	.311			.547
Jedna majka izbezumljeno mlati dijete na ulici,..., učinim nešto jer mi je teško kad je neko ugrožen.	.467			.498
Pijatelj traži da mu posudite posljednji novac koji imate da bi ste mu pomogli u nevolji,..., svako treba da se brine sam o sebi.			.525	
Pijatelj traži da mu posudite posljednji novac koji imate da bi ste mu pomogli u nevolji,..., pomislim šta bi bilo čovječno pa tako i uradim.	.372			.562
Pijatelj traži da mu posudite posljednji novac koji imate da bi ste mu pomogli u nevolji,..., držim se onog: "Učini ljudima dobro, pa će i oni tebi učiniti".	.482	.378		.420
Mlade bi trebalo vaspitavati u duhu vjere.			-.622	
Život bez vjere u Boga nema smisla.	.375		-.729	
Vjerska pravila zaglupljuju ljude.	-.337		.580	
Vjera donosi ljudima nadu i utjehu.	.444		-.606	
U posljednje vrijeme se religiji posvećuje prevelika pažnja.			.333	

Smatram da je religija samo "opijum za narod".	-.362		.662
Bez vjere u Boga, čovjek je izgubljen.	.388		-.695
Da Bog postoji ne bi bilo ovoliko nesreće na svijetu.	-.315		.604
Vjeronauka bi trebala biti uvedena za obavezan predmet u svakoj školi.	.		-.656
U državnoj vlasti bi trebalo da učestvuju i crkveni predstavnici.			-.474
Molim se Bogu, kada mi je teško.			-.414
Često odlazim u bogomolju (crkvu, džamiju...)	.353		-.596
Mislim da Bog uopšte ne postoji	-.365		.709
Vjere se prihvataju samo oni koji nisu uspješni			.502
U bogomolju idem samo za velike vjerske praznike			
Postim sve propisane postove.			-.427
Raj i pakao postoje.	.357		-.626
Udoban život			.450
Uzbudljiv i aktivan život			.454
Osjećaj doprinosa nečemu	.384		.519
Mir u svijetu	.482	.323	.479
Ljepota		.335	.477
Jednakost	.362		.508
Porodična sigurnost	.384		.639
Sloboda	.317		.604
Lična sreća		.314	.646
Unutrašnja smirenost	.346		.671
Ljubav	.338		.570
Nacionalna sigurnost			.526
Lično zadovoljstvo			.581
Spasenje duše	.410		.478
Samopoštovanje	.328		.651
Uspjeh i priznanje u društvu			.566
iskreno prijateljstvo	.373		.574
šudrost			.462

Prvi primarni faktor definisan je ajtemima upitnika altruizma, koji sa faktorom ostvaruju korelacije srednje veličine. Faktor svojom prirodom ukazuje na težnju i spremnost na pomaganje drugima, bez obzira na to koliko su im oni bliski. Ono što predstavlja prioritet je pomoći drugima, nepravda se ne može

otrpiti, pa makar takvo nešto bilo i na vlastitu korist. Doprinos ovakvoj interpretaciji faktora donese i čestice iz prostora upitnika namijenjenom mjerenju moralnosti, koje prevazilaze postavljeni kriterij visine veze i time učestvuju u njegovom definisanju. I ovi su ajtemi orjentisani bezrezervnoj pomoći drugima i time još više učvršćuju uvjerenje da se radi o humanoj sklonosti ličnosti da pomogne onima kojima je to potrebno. Kako se faktor odnosi na bezrezervno pomaganje drugima i kroz to na ispoljavanje brige i ljubavi ka "bližnjim svojim", nazvan je *čovjekoljublje*.

Drugi primarni faktor je čist, odnosno u njegovom definisanju učestvuju isključivo ajtemi upitnika namijenjenog mjerenju lokusa kontrole i to spoljnog porijekla. Faktor je osrednje definisan, a ajtemi u njegovom sastavu ukazuju na prihvatanje spoljnih faktora na koje se ne može uticati, kao što su sudbima i sreća, i koji se prihvataju kao jedine determinante onoga što se dešava u životu. Moguće je da u osnovi ovog faktora stoje mehanizmi odbrane. U svakom slučaju faktor je jednostavno određen kao *eksterni lokus kontrole*.

Treći je primarni faktor najteži za precizno definisanje. Njegov sastav definišu sve stavke koje se tiču vrijednosti, s tim što postoji određena pravilnost koja se tiče visine veza koje određeni klasteri sa faktorom ostvaruju. Naime, kako se ide od najviših veza ajtem-faktor, ka najnižim, tako vrijednosti postaju sve manje lične prirode. Odnose se na sve šire okruženje i sve su apstraktnije. Faktor bi se mogao nazvati *hijerarhijski sistem vrijednosti*, ne zaboravljajući na to kakav je njihov raspored.

I četvrti faktor je čist. U njegovom određenju učestvuju čestice namijenjene mjerenju religioznosti i za njega se može reći da je relativno dobro definisan. Ajtemi koji ga definišu ukazuju na nipodaštavanje religije i vjere, vrijednosti koje one uključuju i životu orjentisanom prema smjernicama datim religijom. Ova primarna dimenzija svojim pozitivnim polom liči na potpuno odsustvo vjere u dogme religije i negativan stav prema njoj. Stoga je i naziv faktora *ateizam*.

Odsustvo interesa za druge, njihove potrebe i probleme karakteriše peti primarni faktor. Osnovno uvjerenje da je svako ponaosob odgovoran za sebe. Na osnovu vlastitih postupaka se zaslužuju posljedice koje iz njih proisteknu. Iz toga proizlazi da je svako kreator vlastite sudbine i onoga što ga u životu snađe⁴. Za ovakav stav je prisutno i nastojanje da se ostvari dobit. Iako ostvarena dobit istovremeno predstavlja i štetu za nekog drugog prioritet se daje

⁴ Iskreno držimo da bi mnogo više odgovarao termin "strefi".

ostvarivanju koristi. Ovakvi stavovi sa ponašanjem koje ga prati, koji čine peti primarni faktor, nazvani su *sebičnom samoživosti*.

Posljednji od primarnih faktora, šesti, odnosi se na pružanje pomoći ljudima kada je to potrebno, rukovodeći se pri tome pravdom, čovječnošću i doživljaju obaveze da se pomogne ugroženom. Od okruženja se, u isto vrijeme, takva pomoć očekuje, u slučaju da takvo nešto zatreba. Međutim, ne radi se ovdje o reciprocitetu ili očekivanju neke dobiti koja prati humanost. U pitanju je oblik saradnje među članovima jednog društva. Kroz saradnju i uzajamnu pomoć, društvo dobija na stabilnosti, a njegovi pripadnici imaju veću mogućnost da opstanu i veći osjećaj sigurnosti. Ono što se nalazi na pozitivnom polu ovog, relativno dobro definisanog faktora, je nazvano *angažovanje za ljude*.

Za dobijeni prvi sekundarni faktor se može reći da je relativno jasno određen, iako veze sa ajtemima prema svojoj visini spadaju u one srednje visine. Po svome sastavu je miješan i čine ga ajtemi, u najvećoj mjeri, iz prostora altruizma, moralnosti i religioznosti. Sve čestice govore o rukovođenju osnovnim humanim normama, pružanju pomoći kada je to potrebno, razmjeni pomoći u društvu. U skladu sa pomoći sklonom ponašanju bi trebao da je i pozitivan stav prema religiji i vjeri. Pretpostavka je da religija počiva na humanim načelima i da se prateći njene smjernice čine dobra djela sebi i drugima, jača društvo u kome se živi. Konačno, tu je i set vrijednosti koje su uzele učešće u određivanju ove dimenzije. Visoko vrednovanje vrijednosti kao što su mir, jednakost, sigurnost, smirenosti, porodica,..., dodatno daju potvrdu da se radi o opštoj tendenciji da se bude dobar i da se čini dobro. Prvi faktor drugog reda dobio je ime *humana moralnost*.

Drugi sekundarni faktor je relativno slabije definisan u odnosu na prvi. Visina veze sa ajtemima koji ga određuju ne prelazi .505. Domeni iz kojih je definisana dimenzija su eskterni lokus kontrole (najviše čestica koje definišu ovaj faktor su iz tog prostora), odsustvo sklonosti pomaganju drugima iz prostora moralnosti i altruizma. Vrijednosti koje ga definišu, ljepota i sloboda, su subjektivne prirode, tako da se ni u odnosu na vrjednosne orijentacije ne ispoljava sklonost pružanju pomoći. Totalni opozit ovakvom profilu bio bi, internalni lokus, izraženo altruističko ponašanje i upravljanje opštim ljudskim vrijednostima. Iz ovoga se može zaključiti da se pomagačko ponašanje i pošteno rezonovanje u ovakvom okviru pod uticajem internalnog lokusa, dok se generalno nemoralne osobe na poštivanje i pridržavanje normi i saradnju u cilju

dobiti drugih mogu navesti samo spoljnim uzrocima. To su najčešće različite vrste dobiti, bilo u opipljivoj formi, bilo u formi održanja osjećanja vlastitog mira, sigurnosti ili zadovoljstva. Jednostavno, moralno rezonovanje i ponašanje mogu se javiti kao posljedica konformiranja. Pri tome je vjerovatna i sklonost prihvatanja promjena vrijednosti, normi i kriterija, koje dolaze od strane datog autoriteta, a koje se prihvataju samo nominalno. Tako razmišljajući (a i imajući u vidu i značajan stepen slobode u interpretaciji) ova dimenzija je nazvana *submisivnom moralnosti*.

O sekundarnim faktorima i njihovoj prirodi se svakako ima šta reći na osnovu njihovih veza sa faktorima prvog reda. Internalni lokus kontrole, čovjekoljublje i nesebičnost svakako doprinose uvjerenju da se kod prvog sekundarnog faktora radi o moralnosti humanog tipa. Činjenica da sistem vrijednosti ne igra nikakvu ulogu u određenju faktora je očekivana, imajući u vidu njihov hijerarhijski poredak. Kod razumijevanja drugog faktora situacija je jasnija nakon razmatranja veza sa primarnim faktorima. Eksternalni lokus i religioznost ukazuju na sklonost prihvatanju i povinovanju normama datim od strane autoriteta. Uz to hijerarhijski sistem vrijednosti, na čijem su čelu one koje uključuju ličnu dobit i zadovoljstvo, i neangagažovanje za druge ukazuju na to da se primarnom smatra lična dobit. Ona je sastavni dio svakog konformiranja. Kontrola spolja i religioznost ukazuju na submisivnost određenim autoritetima. Stoga bi trebalo biti opravdano pretpostaviti da se altruistička ponašanja ispoljavaju samo radi poštivanja normi i naredbi autoriteta.

Tabela 111. Korelacije faktora I i II reda

	<i>humana moralnost</i>	<i>submisivna moralnost</i>
<i>Čovjekoljublje</i>	.769	
<i>Eksterni Lokus kontrole</i>	-.302	.664
<i>Hijerarhijski sistem vrijednosti</i>		.564
<i>Ateizam</i>		-.562
<i>Sebična samoživost</i>	-.772	
<i>Angažovanje za ljude</i>	.410	-.557

Međusobne korelacije primarnih faktora saglasne su dosadašnjim rezultatima. Jasno grupisanje faktora koji ukazuju na značajne veze aspekata moralnosti, koji u jednom slučaju čine humanu, a u drugom submisivnu.

Tabela 112. Matrica interkorelacija primarnih faktora

	IP	IIP	IIIP	IVP	VP	VIP
<i>Čovjekoljublje</i>	1.000					
<i>Eksterni Lokus kontrole</i>	-.038	1.000				
<i>Hijerarhijski sistem rijednosti</i>	.081	.115	1.000			
<i>Ateizam</i>	-.150	-.128	-.125	1.000		
<i>Sebična samoživost</i>	-.341	.082	-.072	.115	1.000	
<i>Angažovanje za ljude</i>	.239	.133	.145	-.156	-.165	1.000

Veza sekundarnih faktora se takođe pokazala značajnom. Ono što je vjerovatno zajedničko ovim dvjema vrstama moralnosti su konkretne altruističke akcije, dok su im ishodište moralnosti i kontrola nad moralnim ponašanjem u potpunosti različiti.

Tabela 113. Korelacija sekundarnih faktora

	I	II
<i>humana moralnost</i>	1.000	
<i>konformistička moralnost</i>	.145	1.000

ZAKLJUČAK

Sve što je u okviru sprovedenog istraživanja proizašlo, može se grubo razvrstati u tri klase. Prvu klasu čine rezultati i interpretacije koje se tiču odnosa socio-demografskih varijabli i ispitivanih psihologijskih konstrukata. Druga se sastoji od rezultata i interpretacija koje su proizašle iz ispitivanja prirode međuodnosa razmatranih konstrukata i prostora u kome se oni prepostrivaju. Konačno, treću skupinu čine ideje i hipoteze o međuodnosima vrijednosnih orijentacija, religioznosti, moralnosti, altruizma, lokusa kontrole (kao i konformizma), koje tek treba ispitati u daljim analizama prikupljenih podataka, i na osnovu kojih će biti moguće dati i dalje konkretne preporuke o strategijama djelovanja u cilju uspostavljanja sistema vrijednosti na čijem su vrhu opštenjidske i čovjekoljubne.

Značaju socio-demografskih varijabli na formiranje i oblikovanje ispitivanih konstrukata, i uzore koje mladi prihvataju kao referentne tačke svoga bitisanja, posvećena je značajna pažnja. One mahom predstavljaju grub odraz porodica u kojima se mladi razvijaju. Imajući u vidu činjenicu da je porodica prva grupa kojoj ljudska jedinka pripada i u kojoj dobija prve i osnovne životne upute, jasno je zašto pomenuti set varijabli predstavlja neizostavan aspekt ovakvog tipa istraživanja. Shvatanja velikog broja psiholoških teorija iz domena psihologije ličnosti i socijalne psihologije o značajnom uticaju porodičnih karakteristika, su kroz sprovedeno istraživanje potvrđena. Tako je utvrđeno da je, za sve konstrukte koji su istraživani (vrijednosne orijentacije, religioznost, moralnost, altruizam, lokus kontrole), polna pripadnost vrlo važan faktor i da se u razmatranju ispitivanih fenomena može uzeti kao valjan prediktor. Dobijeni rezultati pokazuju da su dječaci usmjereniji prosocijalnim vrijednostima, religiozniji, moralniji, sa izraženijom sklonosti pomaganju drugima. Ovakvi nalazi mogu da zbune na prvi mah, međutim ukoliko se u obzir uzmu i vrijednosti kojima su dječaci usmjereni i predstava idealne muške osobe (hrabrost, snaga, uloga zaštitnika,...⁵) stvari postaju jasnije. Tome treba dodati i da se u pripisivanju uzroka pojavama u većoj mjeri pozivaju na spoljne faktore, možemo zaključiti da su pod značajnim uticajem postavljenih normi, odnosno spoljnih faktora datih od strane društva (koje se može tretirati kao

⁵ Čast, čojstvo i junaštvo

predstava autoriteta). Na taj način, dobiveni rezultati postaju u potpunosti smisleni i očekivani.

Karakteristika porodice koja je ostala nedostupna analizi, je da li ispitanici imaju žive roditelje. Naime, grupe djece koja nemaju živu majku ili oca su premale da bi se na osnovu njih mogli donositi relevantni zaključci. Iz toga proističe potreba da se ovom aspektu porodice značajnija pažnja posveti u daljim istraživanjima, koja će za cilj imati poređenje mladih čije su porodice potpune ili nepotpune, prema problemima kojima se bavi ovo istraživanje.

Redosljed rođenja ispitanika i podatak o tome, da li je ispitanik jedino dijete u porodici, se nisu pokazali kao dovoljno pouzdani indikatori sklonosti mladih da ponašanje usklađuju sa čovjekoljubnim normama. Dobiveni podaci sugerišu da su kasnije rođena djeca, znači oni koji imaju barem brata ili sestru, u većoj mjeri usmjereni prosocijalnim vrijenostima i religiozni. U odnosu na moralnost ispostavlja se da su djeca sa braćom ili sestrama značajno moralnija, dok se takav odnos ne nalazi između moralnosti i reda rođenja. Ono što ove dvije varijable dodatno udaljava od njihovog prihvatanja kao pouzdanih faktora, na osnovu koga se može zaključivati o stepenu usmjerenosti humanim vrijednosti, je nesklad odnosa sa moralnosti i altruizmom. Naime, ova dva konstrukta su vrlo bliska i za očekivati je da sa njima ostvaruje ekvivalentan odnos. Nepostojanje takve saglasnosti posebno začuđuje, imajući u vidu značajan stepen prepokrivanja prostora skala moralnosti i altruizma, koje su korištene u istraživanju.

Kao karakteristike porodice koje je značajno oblikuju, ali i određuju kvalitet odnosa sredine prema njoj, su obrazovanje roditelja i stepen nacionalne heterogenosti prijatelja i rodbine. Očekivanje da su nacionalno homogeni (i po pitanju rodbine i prijatelja) religiozniji, jer žive u okviru jedne etničke zajednice, gdje mogu postojati samo pripadnost jednoj religiji i ateizam. Sa ostvarivanjem značajnijih odnosa sa pripadnicima drugih nacija, širi se i poimanje grupa kojima se pripada. Na taj se način, onda, orijentisanost prosocijalnim vrijednostima ispoljava u većem broju konkretnih situacija, nezavisno o tome ko je osoba koj je potrebna pomoć. Sa druge strane, u odnosu na obrazovanje roditelja, dobiveni su jasni podaci koji ukazuju na sljedeće: sa nižim stepenom obrazovanja ide veći stepen religioznosti i eksternalni lokus kontrole, dok su obrazovanije majke i očevi moralniji i altruističniji. Na ovom se mjestu, shodno tome, može govoriti o tome da sa viši stepenom obrazovanosti dolazi i do većeg stepena povjerenja u sebe i

preuzimanja veće odgovornosti za događaje koji se događaju. Uz to, više obrazovanje omogućava da se potpunije sagledaju potrebe drugih ljudi i da se postane svjesniji značaja vlastitog angažovanja na: direktnom unapređenju života drugih ljudi, manje direktno jačanju vlastite zajednice i, konačno, vlastitog života.

Ukratko, u vezi rezultata razmatranja odnosa ispitivanih konstrukata sa socio-demografskim karakteristikama, se može reći da je porodica vrlo važna u formiranju vrijednosti kojima teže njeni članovi. Osim toga, objektivne karakteristike porodice koje su razmatrane (ili neke druge njima slične) nisu dovoljne da bi se rasvijetlio potpun njen uticaj na vrijednosti i vrijednosne orijentacije. Neophodno je u razmatranje uzeti i složenije aspekte porodičnog života kao što su: stepen okupljenosti porodice, vrste interakcija u njenim okvirima, odnos generacija,...

Drugu klasu rezultata istraživanja čine oni koji se tiču međuodnosa konstrukata koji su ispitivani. Smjer i priroda njihovih relacija, varijansa koju dijele, i njihove osobenosti razmatrane su multivarijantnim statističkim metodama. Rezultati izvršenih provjera pokazuju da se vrijednosne orijentacije, religioznost, moralnost, altruizam i lokus kontrole (a izgleda i konformizam) mogu posmatrati sudbimenzijama modela gdje su faktori najvišeg reda humana moralnost i submisivna moralnost. Pri tome bi moralnost humanog tipa uključivala internalni lokus kontrole, čovjekoljubive norme na kojima se bazira ponašanje u konkretnim situacijama, sklonost pomaganju drugim osobama o i izraženu orijentaciju prosocijalnim vrijednostima. Submisivni tip moralnosti obuhvatao bi eksternalni lokus kontrole, usklađivanje ponašanja (nominalno ili autoritarno) i uvjerenja sa normama datim od strane nekog oblika opšteprihvaćenog autoriteta, religioznost i usmjerenost vlastitoj dobiti (materijalnoj ili u vidu redukcije neprijatnosti). Ovakvi nalazi se slažu sa pomenutim dimenzionim modelima moralnosti, koji su pominjani u ranijim dijelovima. Ono što predstavlja sljedeći korak, svakako jeste, dalja eksplorativna provjera rezultata multivarijantnim metodama pogodnim za ispitivanje zajedničkog prostora više konstrukata.

Dalje razmatranje podataka, u stvari predstavlja ono što predstoji, ukoliko se žele u potpunosti razjasniti dobijeni rezultati. Tu spadaju dalje analize prikupljenog materijala i istraživanja koja će pažnju u većoj mjeri posvetiti utvrđivanju specifičnih odlika različitih grupa mladih, njihovim međusobnim razlikama i prirodi tih razlika. Na taj način bi se dobila mogućnost utvrđivanja

različitih strateških pristupa u razvijaju onih vrijednosti koje donose dobit pojedincu (od prijatnog osjećanja do konkretne dobiti), ali i društvenoj grupi kojoj on pripada. A upravo identifikacija i operacionalizacija strateških pristupa koji bi bili praktično primjenjivi, konačan su cilj započetog istraživačkog projekta.

LITERATURA

Abramson, L.Y. & Martin, D.J. (1981): Depression and the casual interference process, in Harvey, J.M. et all (eds.), *New directions in attribution research*, Hillsdale, New York.

Adorno, T.W. et all (1950): *The authoritarian Personality*, Norton & Company, New York.

Allport, G.W., et al. (1960): *A study of values*, Houghton Mifflin, Boston.

Altemeyer, B. (1981): *Right-wing authoritarianism*, University of Manitoba Press, Winnipeg.

Andrić, Lj. (2000): *Odnos mladih prema religiji*, Diplomski rad; Filozofski fakultet, Beograd.

Arizmendi, T.G. et al. (1985): Clienttherapist value similarity and psychotherapy outcome; A microscopic analysis, *Psychotherapy: Theory, Research and Practice*, 22. 16-21.

Asch, S. (1955): Opinions and social pressure, *Scientific American*, 193, 31-35.

Asch, S. (1958): The metaphor: A psychological inquiry, *Tanguiry and Petrulio*, 87-94.

Banks, E.C. (1993): Moral education curriculum in a multicultural contex; The Malaysian primary curriculum, *Biennial meeting of the Society for research in child development*, New Orleans.

Goodstat, B.E. & Hjelle, L.A. (1973): Power to the powerless; locus of control and the use of power, *Journal of personality and social psychology*, 2, 190-196.

Bandalos, D.L., Yates, K. & Thorndike-Christ, T. (1995): Effects of Math Self-Concept, Perceived Self-Efficacy, and Attributions for Failure and Success on Test Anxiety, *Journal of Educational Psychology*, 4, 611-623.

Baron, R. A., Byrne, D. (1977): *Social psychology: Understanding human interaction*, Boston, Allyn & Bacon.

Berkowitz, L. (1972): Social norms, feelings, and other factors affecting helping and altruism, in Berkowitz, L. (ed.), *Advances in experimental social psychology*, Academic press, New York.

Berkovic, M. & Gibbs, J. (1983): Measuring the developmental features of moral discussions, *Merril-Palmer Quarterly*, 29, 399-410.

Blekkburn, S. (1999): *Oksfordski filozofski riječnik*, Svetovi, Novi Sad.

Bong, M. (1998): Tests of the Internal/External Frames of Reference Model With Subject-Specific Academic Self-Efficacy and Frame-Specific Academic Self-Concepts, *Journal of Educational Psychology*, 1, 102-110.

Braithwaite, V. A. & Law, H. G. (1985). *Structure of human values: testing the adequacy of the Rokeach Value Survey*. *Journal of personality and Social Psychology*, 49, 250-263.

Campbell, D. (1975): The conflict between social and biological evolution and concept of original sin, *Zygon*, 10, 324-249.

Cattell, R.B. (1976): *The sixteen factor personality questionnaire manual*, New York,

Cicmilović. S, (2000): *Religioznost i stav prema verskim sektama*, Diplomski rad, Filozofski fakultet Beograd.

Clary, E.G & Snyder, M. (1993): Persuasive communications strategies for recruiting volunteers, in Young, D.R. et al (eds.), *Governing, leading and managing nonprofit organizations*, Jossey-Bass, San Francisco.

Colby, A. et al, (1983): A longitudinal study of moral judgement, *Monographs of the Society for research in child development*, 4, 201-214.

Čekrlija, Đ. et al. (2004): *Pokušaj identifikacije nekih determinanti matematičkog self-koncepta*, Zbornik radova Filozofskog fakulteta X, in press, Banja Luka.

Čekrlija, Đ. et al. (2004): Provjera empirijske zasnovanosti dvije vrste konformizma, *X naučni skup Empirijska istraživanja u psihologiji*, Beograd.

Ćorić, Š. (1997): *Psihologija religioznosti*, Naklada Slap, Jastrebarsko.

Dawkins, R. (1976): *The selfish gene*, Oxford university press, New York.

Debats, D. L. & Bartelds, B. F. (1996). *The structure of human values: a principal component analysis of the Rokeach Value Survey*. Meaning in life: Psychometric, clinical and phenomenological aspects. Dominique Louis Debats, Groningen.

Digman, J.M. (1990): Personality structure; Emergence of the five-factor model, *Annual review of psychology*, 41, 417-440.

Duncan, B.L. (1976): Differential social perception and attribution of intergroup violence: testing the lower limit of stereotyping blacks, *Journal of personality and social psychology*, 34, 590-598.

Durkin, D. (1959): Children concept of justice, A comparison with Piaget data, *Child development*, 2, 119-130.

Đurić, Đ. (1980): *Psihološka struktura etničkih stavova mladih*, OC "Vukan Jovanović", Novi Sad.

Eisenberg, N. & Murphy, B. (1995): Parenting and children's moral development, in Bornstein, M.H. (ed.): *Children and parenting*, Erlbaum, Hillsdale.

Endler, N., et al (1962): An S-R inventory of anxiousness, *Psicological monographs*, 76, 17.

Endler, N. S., Magnusson, D. (1966): Interaction, psychology and personality, Washington DC, Hemisphere.

English, & English, (1997): Uvodne postavke psihologije religioznosti, u Ćorić, Š. *psihologija religioznosti*, Naklada Slap, Jastrebarsko.

Ćorić Š Š; Psihologija religioznaosti; Udžbenici sveučilišta u Zagrebu -Naklada slap; Jastrebarsko; 1997

Eysenck, H. J. (1976): The biology of morality; in, Lickon, T, (ed.): *Moral development and behavior*, Holt, Reinhart and Winston, New York.

Eysenck, H.J. (1947): *Dimensions of personality*, Ruotledge and Kegan, London.

Fishbeina, M. (1967): Attitude and the prediction of behavior, in M. Fishbain, (Ed.) *Readings in attitude theory and measurement*, Wiley and sons, New York.

Fishbein, M. & Eisen, I. (1975): Beliefs, attitudes, intentions and befavior: An introduction to the theory and research, *Reading, Mass, Addison, Wesley*.

Fisher, S. & Greenberg, R. P. (1996): *Freud scientifically Rapraised; Testing the theories and therapy*, John Wilwy and sons, New York.

Form, W. H. & Nosow, S. (1958): *Comunity in disaster*, Harper, New York.

Frankl, V. (1994): *Zašto se niste ubili*, Monada, Beograd.

Freud, S. (1970): *O seksualnoj teoriji, Totem i tabu*, Matica Srpska, Novi Sad.

From, E. (1998): *Imati ili biti*, Narodna knjiga, Beograd.

From, E. (1996): *Psihoanaliza i religija*, Oktoix, Podgorica.

Goldman, N. (1997): Psihološke dimenzije religioznosti djece, mladih i odraslih ili ljudski razvoj religioznosti, u Ćorić, Š. *psihologija religioznosti*, Naklada Slap, Jastrebarsko.

Gorsuhc, R.L. & Cattell, R.B. (1977): Personality and socio-ethical values: the structure of self and superego, in Cattell, R.B. & Dreger, R.M. (eds), *Handbook of modern personality theory*, Hemisphere, Washington.

Hark, H. (1998): *Leksikon osnovnih Jungovih pojmova*, Dereta, Beograd.

Havelka, N. (1995): Vrednosne orijentacije učenika i njihova očekivanja od budućeg zanimanja, *Psihološka istraživanja* 7, Institut za psihologiju, Beograd.

Heider, F. (1944): Social percpcion and fenomenal causality, *Psychological review*, 51, 538-374.

Heider, F. (1958): *The psychology of interpersonal relations*, Wiley, New York.

Hollander, E. P. (1964): *Leaders, groups and influence*, New York, Oxford university press.

Hošek, A., Momirović, K. (1997): Možda postoji, ali u nečem drugom; Prilog raspravi o zome da li moralnost postoji kao posebna, ireducibilna psihička karakteristika, *Zbornik instituta za pedagoška istraživanja*, Institut za pedagoška istraživanja, 29, 59-76.

Ilić, B. (1997): Amoralnost i bazična struktura ličnosti u narkomana, *Knjiga rezimea X kongresa psihologa Jugoslavije*, Društvo psihologa Jugoslavije.

Ignjatović, I. (1982): *Integracija društvene i lične prilagođenosti*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Beograd.

Ignjatović, I. (1989): *Skala za procjenu agresivnosti VAPO*, Beograd, Savez društva psihologa Srbije.

Ignjatović, I. (1978): *VAPO (varijable agresivnosti – podsticaji-odgovori) – skala za procjenu agresivnosti*, Izdanje instituta za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.

Ignjatović, I. et al. (1985): Ponašanje jednog nekompletnog S-R testa moralnosti u uzorku djevojaka i uzorku dječaka, *V dani psihologije*, Zadar.

Jakobi, J. (1992): *Jungov put individuacije*, Nolit, Beograd.

Jensen, L. A. (1995): *The moral reasoning of orthodox and progressivist Indians and Americans*, Meeting of the Society for research in child development, Indianapolis.

Jones, E. E. & Davis, K.E. (1965): From acts to dispositions: The attribution process in person perception, in Berkowitz, L. (ed.), *Advances in experimental social psychology*, Academic press, New York.

Jović, V. & Vujadinović, B. (1997): Amoralnost i bazična struktura ličnosti u alkoholičara, *Knjiga rezimea X kongresa psihologa Jugoslavije*, Društvo psihologa Jugoslavije.

Janković, D. et al (1997): Amoralnost merena skalom AMRL23 i moralno rasuđivanje, *Knjiga rezimea X kongresa psihologa Jugoslavije*, Društvo psihologa Jugoslavije.

Jung G. K. (1996): *Aion*, Atos, Beograd.

Keleman, H.C. (1958): Compliance, identification and internalization: three processes of attitude change, *Journal of conflict resolution*, 2, 51-60.

Kelley, H. H. (1967): Attribution theory in social psychology, in *Nebraska symposium on motivation*, University of Nebraska press, Lincoln.

Kelley, H. H. (1972): Causal schemata and the attribution process, in Jones, E.E. et al (ed.), *Attribution: Perceiving the causes of behaviour*, General learning press, Morristown.

Kelly, T. A. (1990). *The role of values in psychotherapy: a critical review of process and outcome effects*. *Clinical Psychology Review*, 10, 171-186.

Kluckhohn, F.R. & Strodtbeck, F.L. (1961). *Variations in value orientations*. Evanston, IL: Row, Peterson.

Knežević, G. et al (1997): Skala AMRL23 i empirijsko svedočanstvo u prilog hipotezi o egzistenciji psihološke dispozicije nazvane amoralnost, *Knjiga rezimea X kongresa psihologa Jugoslavije*, Društvo psihologa Jugoslavije.

Knežević, G., et al, (1997): Skala AMRL23 i vršnjačka procjena amoralnog ponašanja, *Knjiga rezimea X kongresa psihologa Jugoslavije*, Društvo psihologa Jugoslavije.

Kohlberg, L. (1986): A current statement on some theoretical issues, in Modgil, S. & Modgil, C. (eds): *Lawrence Kohlberg*, Falmer, Philadelphia.

Kohlberg, L. (1976): Moral stages and moralisation: A cognitive developmental approach, In Lickon, T. (ed.), *Moral development and behaviour*, Holt, Rinehart & Winston, New York.

Kuzmanović, B. (1995): Društvene promene i promene vrednosnih orijentacija učenika, *Psihološka istraživanja 7*, Institut za psihologiju, Beograd.

Lantane, B. & Darley, J. M. (1970): *The unresponsive bystander; Why doesn't he help?*, Appleton-Century-Crofts, New York.

Leftcourt, H.M. et al. (1975): Casual attribution as a function of locus of control, initial confidence, and performance outcomes, *Journal of personality an social psychology*, 3, 391-397.

Majstorović, D. (2004): *Diskurs Visokog predstavnika u BiH*, Doktorska teza, Filozofski fakultet, Banja Luka – in press.

Marić, K. & Sladojević, J. (1997): Amoralnost, bazična struktura ličnosti i vršnjačka procena amoralnog ponašanja, *Knjiga rezimea X kongresa psihologa Jugoslavije*, Društvo psihologa Jugoslavije.

McRea, R.R. & John, O.P (1992): An introduction to the Five-factor model and its applications, *Journal of personality*, 2, 175-215.

Menj, A. (1997): *Radosna vest*, Logos, Beograd.

Miethe, T. D. (1985): The Validity and reliability of values measurement, *Journal of Psychology*, 119, 441-453.

Milosavljević, B. (2000): Personalne vrijednosti adolescenata poslije rata, u: *Djeca u ratu i poslije rata*, Univerzitetska biblioteka "Petar Kočić" i Centar za razvoj i evaluaciju psihosocijalnih programa, Banja Luka.

Milosavljević, B. (2002): *Mladi i porodica, socijalno-psihološka istraživanja*, Filozofski fakultet, Banja Luka.

Milošević, S. (1996): *Religioznost i stav prema religiji kod srednjoškolaca*, Diplomski rad, Filozofski fakultet, Beograd.

Myers, D.G. (1996): *Social psychology*, The McGraw-Hill companies, New York.

Nadler, A. & Fisher, J.D. (1986): The role of threat to self-esteem and perceived control in recipient reaction to help; Theory developmental and empirical validation, in Berkovity, L. (ed), *Advances in experimental social psychology*, Academic press, New York.

- Nietzsche, F. (2001): *Genealogija morala*, Bonart, Nova Pazova.
- Nikolaj, D. (2003): Funkcija škole u njegovanju Svetosavske duhovnosti, *Nastava*, Republički pedagoški zavod RS, Banja Luka.
- Odell, M. (1959): *Personality correlates of independence and conformity*, Unpublished master's thesis, Ohio State university.
- Olport, G. (1969): *Sklop i razvoj ličnosti*. Kultura, Beograd.
- Opačić, G. (1995): *Ličnost u socijalnom ogledalu*, Beograd, Institut za pedagoška istraživanja.
- Opačić, G. et al. (1997): Metrijske karakteristike testa AMRL23 primenjenog na računaru, *Knjiga rezimea X kongresa psihologa Jugoslavije*, Društvo psihologa Jugoslavije.
- Palmer, M. (2001): *Frojd i Jung o religiji*, Narodna knjiga. Beograd.
- Pantić, D. (1981): *Vrednosne orijentacije mladih u Srbiji*, IIC SSO Srbije, Beograd.
- Pantić D. (1998): *Klasična i svetovna religioznost*, Institut društvenih nauka, Beograd.
- Pantić, D. (1990): *Promene vrednosnih orijentacija mladih u Srbiji*, IDN - Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje, Beograd.
- Pavićević, V. (1967): *Osnovi etike*, Kultura, Beograd.
- Pennington, D.C. (1996): *Osnovi socijalne psihologije*, Naklada Slap, Jastrebarsko.
- Pijaže, Ž. i Inhelder, B. (1978): *Intelektualni razvoj djeteta*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. Beograd.

Pijaže, Ž. & Inhelder, B. (1990): *Psihologija djeteta*, Dobra vijest, Novi Sad.

Pomazal, R. J. & Jackard, J. J. (1976): An informational approach to altruistic behavior. *Journal of Personality and social psychology*, 33, 317-326.

Popadić, D. (1986): *Lokus kontrole i atribucija kao pristupi tumačenja uzroka postignuća*, magistarski rad, Filozofski fakultet, Beograd.

Popadić, D. (1995): Uzori mladih-uzrasne i generacijske razlike, *Psihološka istraživanja* 7, Institut za psihologiju, Beograd.

Popović, B. et al (1994): Kognitivne determinante moralnosti; problem asimetrije između intelektualnog i moralnog rasuđivanja, *Zbornik instituta za pedagoška istraživanja*, 26, 51-61.

Popović, B. (1977): *Uvod u psihologiju morala*, Naučna knjiga, Beograd.

Popović, B. et al (1993): Konativne determinante moralnosti, *Zbornik instituta za pedagoška istraživanja*, 22, 119-142.

Puhalo, S. (2003): *Etnička distanca građana Republike Srpske i Federacije BiH prema narodima bivše SFRJ*, Friedrich Ebert Stiftung, Banja Luka.

Rest, J.R. et al. (1969): Relations between level of moral judgement and preference and comprehensions of the moral judgement for others, *Journal of personality*, 37, 225-252.

Rokeach, M. (1973): *The nature of human values*, Free Press, New York.

Rosenhan, D.L. et al. (1974): Affect moderates self-gratification and altruism, *Journal of personality and social psychology*, 30, 546-552.

Ross, L. (1977): The intuitive psychologist and shortcomings; Distorsions in the attribution process, in Berkovity, L. (ed), *Advances in experimental social psychology*, Academic press, New York.

Rot, N. (1975): *Osnovi socijalne psihologije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.

Rot, N. & Havelka, N. (1973): *Nacionalna vezanost i vrednosti kod srednjoškolske omladine*, Institut za psihologiju, Beograd.

Rotter, J. B. (1966): Generalised expectancies for internal versus external control of reinforcements, *Psychology monographs* 80.

Rushton, J. P. (1991): Is altruism innate?, *Psychology inquiry*, 2, 141-143.

Santrock, J. W. (1996): *Child development*, Brown & Benchmark, Madison.

Savić, J. et al. (2002). *Mišljenja i stavovi mladih Republike Srpske o sebi i budućnosti*. Banja Luka: Filozofski fakultet.

Schwartz, S. H. (1973): Normative explanations of helping behavior: A critique, proposal, and empirical test, *Journal of experimental and social psychology*, 9, 349-364.

Schwartz, S. H. (1974): Normative influences on altruism, in L. Berkovic (Ed.), *Advances in experimental social psychology*, Academic press, New York,

Schwartz, S. H. (1992). Universals in the content and structure of values: Theory and empirical tests in 20 countries. U M. Zanna (Ed.), *Advances in experimental social psychology*, Academic Press, New York.

Schwartz, S. H. (1989): Words, deeds and perception of consequences and responsibility in action situations, *Journal of personality and social psychology*, 10, 232-242.

Snyder, M. (1974): The self-monitoring of expressive behavior, *Journal of personality and social psychology*, 30, 526-537.

Snyder, M. & Tanke, E.D. (1974): Behavior and attitude: Some people are more consistent than others, *Journal of personality*, 44, 501-517.

Spranger, E. (1928). *Lebensformen*, Max Niemeyer, Halle.

Stein T H: Adlerian overview of birth order characteristic; Adler Institute of San Francisko;

Steinberg, L. & Silverberg, S. (1986): *The vicissitudes of autonomy in early adolescence*, *Child Development*, 57, 841-851.

Šušnjić, Đ. (1995): *Otpori kritičkom mišljenju*, Čigoja štampa, Beograd.

Šušnjić, Đ. (1995): *Religija I*, Čigoja štampa, Beograd.

Taylor, D.M. & Jaggi, V. (1974): Ethnocentrism and casual attribution in a south indian context, *Journal of crosscultural psychology*, 5, 162-171.

Trebješanin, Ž(2000): *Rečnik psihologije*, Stubovi kulture, Beograd.

Trogrlić, A. & Kurbalija, D. (1996): Odnos ajtema S-R skale SEG-7 i faktora iz upitnika EPQ-103, u Genc, L. & Ignjatović, I. (ed.): *Ličnost u višekulturalnom društvu – 3*, Odsek za psihologiju, Filozofski fakultet, Novi Sad.

Turiel, E. (1966): An experimental test of sequentiality of developmental stages in child's moral judgments, *Journal of personality and social psychology*, 6, 1966.

Velimirović, D. & Knežević, G. (1997): Amoralnost, bazična struktura ličnosti i vaspitačeva procjena amoralnog ponašanja, *Knjiga rezimea X kongresa psihologa Jugoslavije*, Društvo psihologa Jugoslavije.

Walker, L. J. (1982): The sequentiality of Kohlberg's stages of moral development, *Child development*, 53, 1130-1136.

Walker, L.J. & Tylor, J.H.(1991): Family interaction and development of moral reasoning, *Child development*, 62, 264-283.

Weber, J. (1993): Exploring the relationship between personal values and moral reasoning, *Human Relations*, 46, 435-463.

Weiner, B. (1979): A theory in motivation for some classrooms experiences, *Juornal of educational psychology*, 71, 3-25.

Wilson, D.S. & Sober, E. (1994): Re-introducig group selection to the human behavioral sciences, *Behavioral and brain sciences*, 17, 585-654.

Zeidner, M. (1992). Statistics and mathematics anxiety in social science students: Some interesting parallels. *British Journal of Educational Psychology*, 61, 319-328.

Zuckerman, M. & Reisa1, H.R. (1978): Comparison of three models for predicting altruistic behavior, *Journal of personality and social psychology*, 5, 498-511.

Zuckerman, M. et al. (1977): Predicting helping behavior; Willingness and ascription of responsibility, *Journal of applied psychology*, 7, 195-299.

